Professor Dr. Karl Weinhold

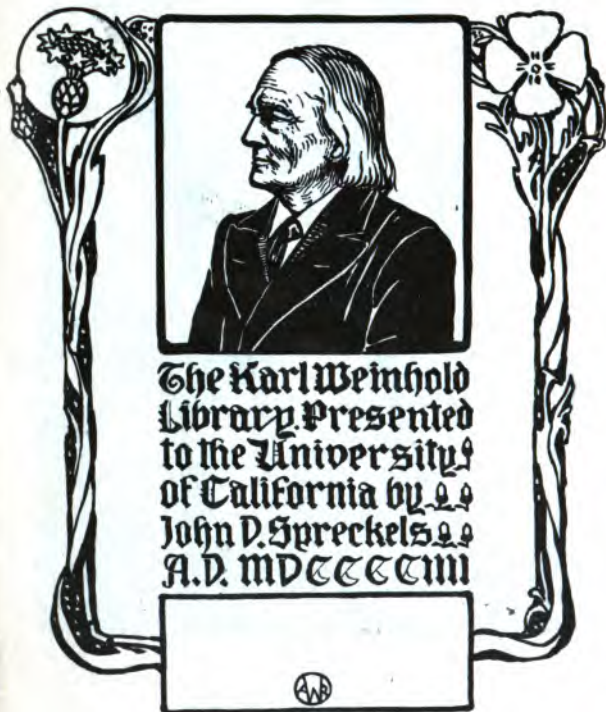

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

RECOGNOVIT

EMANUEL HOFFMANN.

EDITIO ALTERA.

VOLUMEN PRIMUM.

VINDOBONAE,

SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII

1857.

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

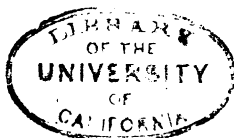

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Gallia descripta narratur bellum Helveticum c. 1—29. Helvetii in Galliam migraturi primum per provinciam, deinde per Sequanos iter tentant, sed quum duobus proeliis a Caesare profligati essent, qui ex tanta clade supererant, in patriam relegantur. Iam quum de Ariovisto, Germanorum rege, qui tum Sequanorum agrum insidebat, Galli apud Caesarem conquererentur c. 30—32, colloquiumque a rege denegatum esset c. 33. 34, Caesar componendae rei legatos ad Ariovistum mittit, sed frustra c. 35. 36. Itaque Caesar copias adversus regem educit c. 37; quum trepidarent, oratione militum animos confirmat c. 39—41. Colloquium Caesaris cum Ariovisto Germanorum impetu dirimitur c. 42—46; quum denuo colloquium rex petisset, Galli ad eum legantur, at vincti retinentur c. 47, — proin armis res agitur. Germani gravissima clade accepta e Gallia profugiunt c. 48—54.

---

1. Gallia est omnis divisa in partes tres; quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effemi-

nandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent. Qua pro re homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur; pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter se fidem et iusiurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Quum civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus

est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latovicis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant· Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

6. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat a. d. V Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.

7. Caesari quum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab

urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit. Provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una), pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facultate per provinciam itineris faciundi temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumpturum: si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qua in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque perducit. Eo opere perfecto praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii ea spe deiecti navibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati

operis munitione et militum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Haeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

10. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Haeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. Id si fieret, intellegebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Haeduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui, quum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore Haedui Ambarri, necessarii et consanguinei Haeduorum, Caesarem certiorem faciunt sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non exspectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

12. Flumen est Arar, quod per fines Haeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est tres iam partes copiarum Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes aggressus magnam partem eorum concidit: reliqui sese fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem cala-

mitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus XX aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit: Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

14. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim

tentassent, quod Haeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: eius rei populum Romanum esse testem. Hoc responso dato discessit.

15. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere nonnumquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

16. Interim quotidie Caesar Haeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante

dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Haedui: conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat, quod, quum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus ab iis non sublevetur, praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod praestare debeat, si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre; neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia quaeque in castris gerantur hostibus enuntiari: hos a se coërceri non posse. Quin etiam, quod necessaria re coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluri-

bus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit: reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum. Complures annos portoria reliquaque omnia Haeduorum vectigalia parvo pretio redemta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equitatui, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

19. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis

fecisset, quod a magistratu Haeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius, quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et quotidianis interpretibus remotis per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuat, vel civitatem statuere iubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: Scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. Haec quum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se

vocat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit, quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est facilem esse. De tertia vigilia Titum Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

22. Prima luce, quum summus mons a Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. Eo die quo consuerat intervallo hostes

sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

23. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum; supra sedere in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocari ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

25. Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. Milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum

scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem referre et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi circumvenere; et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret.

26. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coniiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiiciebant nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX superfuerunt eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso in fines Lingonum die quarto pervenerunt, quum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri triduum morati eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvis-

sent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso cum omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de deditione ad eum miserunt. Qui quum eum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa circiter hominum milia VI eius pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

28. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis, perfugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod omnibus fructibus amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios petentibus Haeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulierésque. Quarum omnium rerum summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latovicorum XIIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his qui arma ferre possent, ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

30. Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: Intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa diem concilio constituerunt et iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso iidem principes civitatum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: Non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae

dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Haeduus: Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Haeduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures: nunc esse in Gallia ad centum et XX milium numerum. Cum his Haeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis et iureiurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo Romano imploraturos neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum dicione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Haeduorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis quam Haeduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex

Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent; neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustinere. Nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

32. Hac oratione ab Divitiaco habita omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite demisso terram intueri. Eius rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Haeduus respondit: Hoc esse miseriorem et graviorem fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare anderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent.

se obsides redditurum non esse, neque iis neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent; si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret se Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIIII tectum non subissent, virtute possent.

37. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Haeduis et a Treveris veniebant: Haedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse; Treveri autem, pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria quam celerrime potuit comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Quum tridui viam processisset, nuntiatum est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum sexcentorum, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita, ut radices

montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant (saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari nuntiabant, quum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

40. Haec quum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi cognitis suis postulatis atque aequitate conditionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? Aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsis non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, quantum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse diuturnitate belli defatigatis Gallis Ariovistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, quum

aut de officio imperatoris desperare aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. Quod non fore dicto audientes neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones cum tribunis militum et primorum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et XX abesse.

42. Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim saepe ultro citroque quum legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione sese non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis Gallis equitibus detractis eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum ad equum rescribere.

43. Planities erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod

munera amplissime missa; quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat; illum, quum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Haeduis intercederent; quae senatusconsulta quoties quamque honorifica in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse: sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuissè; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, se iterum paratum esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium

remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusatürum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere: eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse quam populum Romanum. Numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae finibus egressum. Quid sibi vellet, cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse iniquos, quod in suo iure se interpellaremus. Quod fratres Haeduos appellatos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum proximo Haeduos Romanis auxilium tulisse neque ipsos in his contentionibus, quas Haedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste habiturum. Quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si discessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et quaecumque bella geri vellet sine ullo eius labore et periculo confecturum.

45. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani.

Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

46. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros coniicere. Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reiicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: Velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, e suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela coniicerent. Legatum e suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum est Gaium Valerium Procillum, G. Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae

scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere et Marcum Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa? Conantes dicere prohibuit et in catenas coniecit.

48. Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his in proeliis versabantur. Ad eos se equites recipiebant; hi, si quid erat durius, concurrebant, si qui graviore vulnere accepto equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab his, castris idoneum locum delegit acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra mu-

nire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero sedecim milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis castris duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum; quattuor reliquas in castra maiora reduxit.

50. Proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem instruxit, hostibus pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus multis et illatis et acceptis vulneribus in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, necne; eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

51. Postridie eius diei Caesar praesidium utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt generatimque constituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, omnemque aciem suam redis et carris cir-

cumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes passis manibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter ex consuetudine sua phalange facta impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset Publius Crassus adolescens, qui equitatui praeerat, quod expeditior erat quam ii, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

53. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi tranare contenderunt aut lintribus inventis sibi salutem repererunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus ea profugit: reliquos omnes equitatu consecuti nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis Voctionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. Gaius Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus

traheretur, in ipsum Caesarem hostes equitatu persequentem incidit. Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. Is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item Marcus Metius repertus et ad eum reductus est.

54. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti magnum ex his numerum occiderunt. Caesar una aestate duobus maximis bellis confectis maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 697.] Omnes Belgae quum contra populum Romanum coniurassent et Bibrax, oppidum Remorum, qui soli cum iis facere noluerant, oppugnarent, missis a Caesare auxiliis ab obsidione deterrentur c. 1—10; discedentes Caesar insecutus in fugam coniicit c. 11. Suessionibus, Bellovacis, Ambianis in fidem acceptis Caesar Nervios cum sociis Atrebatibus et Veromanduis fortiter repugnantes debellat c. 12—28, item Aduatucos c. 29—33. Armoricas gentes P. Crassus in dicionem populi Romani redegit c. 34. Omni Gallia pacata legiones in hiberna deducuntur c. 35.

---

1. Quum esset Caesar in citeriore Gallia [in hibernis], ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare. Coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant, ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

2. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita

aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Quintum Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos proficisceretur. Re frumentaria comparata castra movet diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo quum de improviso celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Andocumborium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent se suaque omnia in fidem atque in potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse neque contra populum Romanum coniurasse, paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare; reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque, qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et iisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

4. Quum ab his quaereret, quae civitates quantaeque in armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse solosque esse, qui patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De nume-

ro eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere; hos posse conficere armata milia centum, pollicitos ex eo numero electa sexaginta totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos; latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter iustitiam prudentiamque suam totius belli summam omnium voluntate deferri; oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinquaginta; totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint; quindecim milia Atrebates, Ambianos decem milia, Morinos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Velocasses et Veromanduos totidem, Aduatucos decem et novem milia; Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

5. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus omnem senatum ad se convenire principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Haeduum magnopere cohortatus docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Haedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit neque iam longe abesse ab iis, quos miserat,

exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat et, post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit et in altera parte fluminis Quintum Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus relinquit; castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque duodeviginti pedum munire iubet.

6. Ab his castris oppidum Remorum nomine Bibrax aberat milia passuum octo. Id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. Ubi circumiecta multitudine hominum totis moenibus undique in murum lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nudatus est, testudine facta portas succedunt murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam quum tanta multitudo lapides ac tela coniicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Quum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit: nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse.

7. Eo de media nocte Caesar iisdem ducibus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit; quorum adventu et Remis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque paulisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati omnibus vicis aedificiisque, quos adire potuerant, incensis ad castra Caesaris omnibus

copiis contenderunt et ab milibus passuum minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus passuum octo in latitudinem patebant.

8. Caesar primo et propter multitudinem hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere statuit; quotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis virtute posset et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planitie editus tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat et in frontem leniter fastigatus paulatim ad planitiem redibat, ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum quadringentorum et ad extremas fossas castella constituit ibique tormenta collocavit, ne, quum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

9. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis partem suarum copiarum traducere conati sunt, eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Quintus Titurius

legatus, expugnarent pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10. Caesar certior factus ab Titurio omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque pontem traducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato constituerunt optimum esse domum suam quemque reverti et, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent, ut potius in suis quam in alienis finibus decertarent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Haeduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

11. Ea re constituta secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce confirmata re ab exploratoribus omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, prae-

misit. His Quintum Pedium et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praefecit. Titum Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse a periculo viderentur neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis destiterunt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

12. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem paucis defendentibus expugnare non potuit. Castris munitis vineas agere quaeque ad oppugnandum usui erant comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto turribusque constitutis magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli neque audierant, et celeritate Romanorum permoti legatos ad Caesarem de deditione mittunt et petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

13. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis armisque omnibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones accepit exercitumque in Bellovacos ducit. Qui quum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu

circiter milia passuum quinque abesset, omnes maiores natu ex oppido egressi manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt sese in eius fidem ac potestatem venire neque contra populum Romanum armis contendere. Item, quum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum dimissis Haeduorum copiis ad eum reverterat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Haeduae fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent Haeduos ab Caesare in servitutem redactos omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Haeduis defecisse et populo Romano bellum intulisse. Qui eius consilii principes fuissent, quod intellegerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Haeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Haeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

15. Caesar honoris Divitiaci atque Haeduorum causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit; quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate atque hominum multitudine praestabat, sexcentos obsides poposcit. His traditis omnibusque armis ex oppido collatis ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Caesar quum quaereret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod iis rebus relanguescere animos eorum et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque

incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare sese neque legatos missuros neque ullam conditionem pacis accepturos.

16. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis Sabim flumen ab castris suis non amplius milia passuum X abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatis et Veromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

17. His rebus cognitis exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta nocte ad Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis crebrisque in latitudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent, quo non modo non intrari, sed

ne perspici quidem posset. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

18. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic et contrarius, passus circiter ducentos infimus apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant; in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

19. Caesar equitatu praemisso subsequebatur omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Caesar sex legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus impedimenta collocarat; inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant praesidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent, interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis incredibili celeritate ad flumen decu-

currerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

20. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurri oporteret, signum tuba dandum, ab opere revocandi milites, qui paulo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi, acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas et successus hostium impediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris vetuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

21. Caesar necessariis rebus imperatis ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adiici posset, proelii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta detrudenda tempus defuerit. Quam quisque ab opere in partem casu devenit quaeque prima signa conspexit, ad haec

constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis ut loci natura deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, quum, diversis legionibus, aliae alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus impediretur, neque certa subsidia collocari neque, quid in quaque parte opus esset, provideri neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque eventus varii sequebantur.

23. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt et in locum iniquum progressi rursus resistentes hostes redintegrato proelio in fugam coniecerunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima et non magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt; quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coepit.

24. Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant, et calones, qui ab

decumana porta ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, quum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate ad Caesarem missi venerant, quum multitudine hostium castra compleri, nostras legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos civitati renuntiaverunt.

25. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum locum collatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento vidit, quartae cohortis omnibus centurionibus occisis signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores et nonnullos ab novissimis deserto proelio excedere ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit neque ullum esse subsidium, quod submitti posset, scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit centurionibusque nominatim appellatis reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe illata militibus

ac redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

26. Caesar, quum septimam legionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones coniungerent et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto quum alius alii subsidium ferret, neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in summo colle ab hostibus conspiciebantur, et Titus Labienus castris hostium potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus decimam legionem subsidio nostris misit. Qui, quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent; tum calones perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occurrerunt, equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnant, quo se legionariis militibus praeferrent. At hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent; his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros coniicerent et pila intercepta remitterent: ut non nequiquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

28. Hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nuntiata, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex sexcentis ad tres senatores, ex hominum milibus LX vix ad quingentos, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

29. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus in latitudinem non amplius ducentorum pedum relinquebatur; quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro collocabant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati, qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis custodiam ex suis ac praesidium sex milia hominum una reliquerunt. Hi post eorum obitum multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis

cum nostris contendebant; postea vallo pedum XII in circuitu quindecim milium crebrisque castellis circummuniti oppido sese continebant. Ubi vineis actis aggere exstructo turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quod tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur: quibusnam manibus aut quibus viribus praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemptui est) tanti oneris turrim in muro sese collocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: non existimare Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere traditis armis non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

32. Ad haec Caesar respondit: Se magis consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse conditionem nisi armis traditis. Se id, quod in Nerviis fecisset, facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent. Re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri

aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta portis patefactis eo die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam acciperent. Illi ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum iis, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repentino ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter est, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quattuor reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei refractis portis, quum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit. Ab iis, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium quinquaginta trium.

34. Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismos, Curiosolitas, Esuvios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est omnes eas civitates in deditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

35. His rebus gestis omni Gallia pacata tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitte-

rentur legati ad Caesarem, qui se obsides daturas, imperata facturas pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hibernacula deductis in Italiam profectus est. Ob easque res ex litteris Caesaris dies quindecim supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 698.] Servius Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam inter fines Allobrogum, lacum Lemannum et Alpes sitas secundis aliquot proeliis vicit, rebellantes et castra oppugnantes gravi clade prostravit c. 1—6. Eodem tempore Armorici rebellant, quos Caesar primum terrestri bello aggressus est, deinde, quum parum profecisset, navibus domuit c. 7—16. Non minus feliciter legati Q. Titurius cum Unellis c. 17—19, P. Crassus cum Aquitanis pugnarunt c. 30—27. In Morinos Menapiosque progressus ob anni tempus Caesar exercitum in hiberna reducit c. 28, 29.

---

1. Quum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione XII et parte equitatus in Nantuates, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant,

patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expugnatis missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle non magna adiecta planitie altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis ad hiemandum concessit, alteram vacuam ab iis relictam cohortibus attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

2. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela coniicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis culmina Alpium occupare conari et ea loca finitimae provinciae adiungere sibi persuasum habebant.

3. His nuntiis acceptis Galba, quum neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset

provisum, quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato sententias exquirere coepit. Quo in consilio, quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope iam desperata salute nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut impedimentis relictis eruptione facta iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit hoc reservato ad extremum consilio interim rei eventum experiri et castra defendere.

4. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato decurrere, lapides gaesaque in vallum coniicere. Nostri primo integris viribus fortiter repugnare neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere, ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre; sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant, quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

5. Quum iam amplius horis sex continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostros deficerent, atque hostes acrius instarent languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam ad extremum perducta casum, Publius Sextius Baculus, primi pili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item Gaius Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam

accurrunt atque unam esse spem salutis docent, si eruptione facta extremum auxilium experirentur. Itaque convocatis centurionibus celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore reficerent, post dato signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod iussi sunt, faciunt ac subito omnibus portis eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniiciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis armisque exutis se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobroges perduxit ibique hiemavit.

7. His rebus gestis, quum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit causa. Publius Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates frumenti causa dimisit; quo in

numero erat Titus Terrasidius missus in Esuvios, Marcus Trebius Gallus in Curiosolitas, Quintus Velanius cum Tito Silio in Venetos.

8. Huius est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu maris atque aperto paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter missis legatis per suos principes inter se coniurant nihil nisi communi consilio acturos eundemque omnis fortunae exitum esse laturos, reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta communem legationem ad Publium Crassum mittunt: si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

9. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligere, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus celeriter administratis ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bellum parare et maxime ea, quae ad usum navium per-

tinent, providere instituunt, hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant, neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse confidebant: ac iam ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse, Romanos neque ullam facultatem habere navium neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse; ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano perspiciebant. His initis consiliis oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem primum esse bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexovios, Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintres, Menapios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

10. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum coniuratio, imprimis, ne hac parte neglecta reliquae nationes sibi idem licere arbitrarentur. Itaque quum intellegeret omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11. Itaque Titum Labienum legatum in Treveros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat Germanosque, qui

auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. Publium Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes coniungantur. Quintum Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Unellos, Curiosolites Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. Decimum Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, quum primum posset, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promontoriisque neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit, semper horarum XII spatio, neque navibus, quod rursus minuente aestu naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus atque his oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

13. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent; prorae admodum erectae atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae; naves totae factae

ex robore ad quamvis vim et contumeliam perferendam; transtra pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus ferreis catenis revinctae; pelles pro velis alutaeque tenuiter confectae, hae sive propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis non satis commode posse arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi eiusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora et accommodatiora. Neque enim his nostrae rostro nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo), neque propter altitudinem facile telum adiiciebatur, et eadem de causa minus commode copulis continebantur. Accedebat, ut, quum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis consisterent tutius et ab aestu relictae nihil saxa et cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus casus erat extimescendus.

14. Compluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi intellexit frustra tantum laborem sumi neque hostium fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse, statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae profectae ex portu nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adiici possent et missa ab Gallis gravius acci-

derent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato praerumpebantur. Quibus abscisis antemnae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paulo fortius factum latere posset; omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Disiectis, ut diximus, antemnis, quum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac iam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco commovere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero noctis interventu ad terram pervenerint, quum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

16. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. Nam quum omnis iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum navium quod ubique fuerat in unum locum coëgerant; quibus amissis reliqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt.

In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. Itaque omni senatu necato reliquos sub corona vendidit.

17. Dum haec in Venetis geruntur, Quintus Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat; atque his paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, quum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur; tantamque opinionem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data legato dimicandum non existimabat.

18. Hac confirmata opinione timoris idoneum quendam hominem et callidum delegit, Gallum, ex iis, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit, quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet, neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Cae-

sarem auxilii ferendi causa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa laeti ut explorata victoria sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus et paulatim ab imo acclivis circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus est, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

20. Eodem fere tempore Publius Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum

intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis Lucius Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde Lucius Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae his regionibus, nominatim evocatis in Sontiatum fines exercitum introduxit. Cuius adventu cognito Sontiates magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt, deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti proelium renovarunt.

21. Pugnatum est diu atque acriter, quum Sontiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adolescentulo duce efficere possent, perspici cuperent: tandem confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus vineas turresque egit. Illi alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios appellant, quorum haec est conditio, ut omnibus in

vita commodis una cum iis fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid his per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mori recusaret: cum his Adiatunnus eruptionem facere conatus clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem deditionis conditione uteretur, ab Crasso impetravit.

23. Armis obsidibusque acceptis Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquo versum dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Quinto Sertorio omnes annos fuerant summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere, ob eam causam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium numerum augeri, non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

24. Prima luce productis omnibus copiis duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis,

quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus productis Romanorum copiis sese castris tenebant. Hac re perspecta Crassus quum sua cunctatione opinione timidiores hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit.

25. Ibi quum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere.

26. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gereretur,

cognosci posset. Tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deiicere et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus ex milium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta multa nocte se in castra recipit.

27. Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates, Elusates, Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates: paucae ultimae nationes anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter confici posse eo exercitum adduxit; qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt. Nam quod intellegebant maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas repulerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit, et ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam

materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum iam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUARTUS.

[A. U. C. 699.] Usipetes et Tencteri Germani continuo bello lacessiti a Suebis, quorum mores c. 1—3 describuntur, Rhenum transeunt et Menapios, deinde Eburones Condrusosque aggressi a Caesare castris exuuntur. Qui ex gravissima clade evaserant, trans Rhenum ad Sugambros se recipiunt c. 1—15. Ponte facto Caesar Rhenum transgreditur, Sugambros agris devastandis ulciscitur, Ubios a Suebis oppressos liberat, deinde in Galliam redit c. 16—19. Britanniae litoribus a Voluseno exploratis et classe coacta Caesar e Morinis in insulam traiicit c. 20—23. Aegre exercitu in terram exposito barbaros semel iterumque vincit c. 24—35; obsidibus imperatis in Galliam redit c. 36. Morini, qui rebellionem fecerant, subiguntur, nec non Messapiorum agri vastantur c. 37. 38.

---

1. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gneo Pompeio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe

a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suebis complures annos exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur. Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere et quotidiana exercitatione et libertate vitae, quum a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant, et vires alit et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pelles haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

2. Mercatoribus est aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam iumentis, quibus maxime Galli delectantur quaeque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, parva atque deformia, haec quotidiana exercitatione summi ut sint laboris efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur, equosque eodem remanere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt; neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent. Vi-

num ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

3. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari magnum numerum civitatium suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suebis circiter milia passuum sexcenta agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paulo, quam sunt eiusdem generis, et*iam* ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suebi multis saepe bellis experti propter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

4. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri, quos supra diximus, qui complures annos Sueborum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt; quas regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant, sed tantae multitudinis aditu perterriti ex iis aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti, quum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis navibusque eorum occu-

patis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est enim hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos consistere cogant et, quid quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores in oppidis vulgus circumsistat quibusque ex regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogant. His rebus atque auditionibus permoti de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos in vestigio poenitere necesse est, quum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

6. Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent, omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque delectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum haec fuit oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum inferre neque tamen recusare, si

lacessantur, quin armis contendant, quod Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere neque deprecari. Haec tamen dicere: venisse invitos, eiectos domo; si suam gratiam Romani velint, posse iis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suebis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

8. Ad haec quae visum est Caesar respondit; sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare; neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se et de Sueborum iniuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se Ubiis imperaturum.

9. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et re deliberata post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit. Cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos exspectari equites atque eius rei causa moram interponi arbitrabatur.

10. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum, neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur et, ubi Oceano appro-

pinquavit, in plures defluit partes multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.

11. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur; qui in itinere congressi magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Quum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet, sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mittendi; quorum si principes ac senatus sibi iureiurando fidem fecisset, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius milibus passuum quattuor aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V milium numerus, quum ipsi non amplius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nostros perturbaverunt; rursus resistentibus consuetudine sua ad pedes desiluerunt, suffossis equis compluribusque nostris deiectis reliquos in fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non

prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur quattuor et septuaginta, in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat amicus ab senatu nostro appellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit: quum circumventus multis vulneribus acceptis cecidisset, atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum intulissent: exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat; quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani frequentes omnibus principibus maioribusque natu adhibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent, simul ut, si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus illos retineri iussit; ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter octo milium itinere confecto prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui

omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato perturbantur, copiasne adversus hostem ducere, an castra defendere, an fuga salutem petere praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri pristini diei perfidia incitati in castra irruperunt. Quo loco qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

15. Germani post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis se ex castris eiecerunt, et quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata magno numero interfecto reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes perpaucis vulneratis ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CCCCXXX milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

16. Germanico bello confecto multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam

transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. Ad quos quum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: Populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupationibus rei publicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. Tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

17. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non traducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paulum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec cum machinationibus immissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo directe ad perpendiculum, sed prone ac fastigate, ut secundum naturam fluminis procumberent, his item contraria duo ad eundem modum iuncta intervallo

pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset, hoc artius illigata tenerentur. Haec directa materia iniecta contexebantur ac longuriis cratibusque consternebantur; ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae pro ariete subiectae et cum omni opere coniunctae vim fluminis exciperent, et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves deiiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

18. Diebus decem, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto exercitus traducitur. Caesar ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto in fines Sugambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se adduci iubet. Sugambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata hortantibus iis, quos ex Tencteris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant suaque omnia exportaverant seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

19. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suebis premerentur, haec ab iis cognovit: Suebos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaque omnia in silvis

deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suebi obtinerent: hic Romanorum adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus rebus iis confectis, quarum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniiceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumptis satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus se in Galliam recepit pontemque rescidit.

20. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quicquam praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque vocatis ad se undique mercatoribus neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

21. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum cum navi longa praemittit. Huic mandat, ut exploratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus et quam

superiore aestate ad Veneticum bellum effecerat classem iubet convenire. Interim consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos a compluribus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspectis regionibus omnibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

22. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi Caesar satis opportune accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat neque has tantularum rerum occupationes Britanniae anteponendas iudicabat, magnum iis numerum obsidum imperat. Quibus adductis eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis constratisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab milibus passuum octo vento

tenebantur, quo minus in eundem portum venire possent: has equitibus distribuit. Reliquum exercitum Quinto Titurio Sabino et Lucio Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, ducendum dedit; Publium Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

23. His constitutis rebus nactus idoneam ad navigandum tempestatem tertia fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi iussit. A quibus quum paulo tardius esset administratum, ipse hora circiter diei quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura, atque ita montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adigi posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris exspectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum dato signo et sublatis ancoris circiter milia passuum septem ab eo loco progressus aperto ac plano litore naves constituit.

24. At barbari consilio Romanorum cognito praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus autem ignotis locis, impeditis manibus

magno et gravi onere armorum oppressis simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum, quum illi aut ex arido aut paulum in aquam progressi omnibus membris expeditis, notissimis locis audacter tela coniicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti atque huius omnino generis pugnae imperiti non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consuerant, nitebantur.

25. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior et motus ad usum expeditior, paulum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis hostes propelli ac submoveri iussit; quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt ac paulum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: Desilite, inquit, milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero. Hoc quum voce magna dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos item ex proximis navibus quum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.

26. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur; hostes vero notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impe-

ditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii ab latere aperto in universos tela coniiciebant. Quod quum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat, his subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt; obsides daturos quaeque imperasset facturos esse polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi e navi egressum, quum ad eos oratoris modo Caesaris mandata deferret, comprehenderant atque in vincula coniecerant: tum proelio facto remiserunt et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem coniecerunt et propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque imperavit; quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis arcessitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros iusserunt, principesque undique convenire et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

28. His rebus pace confirmata post diem quartum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quae quum appropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla

earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo deiicerentur; quae tamen ancoris iactis quum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

29. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit, nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat quasque in aridum subduxerat, aestus compleverat, et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat, neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis reliquae quum essent funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est. Neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas naves erant usui, et, quod omnibus constabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis principes Britanniae, qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter se collocuti, quum equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt rebellione facta frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod his superatis aut reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. Itaque rursus coniuratione facta paulatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt.

31. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat. Nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat et quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et quae ad eas res erant usui ex continenti comportari iubebat. Itaque, quum summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari nuntiaverunt pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, ex reliquis duas in stationem cohortes succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Quum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela coniici animadvertit. Nam quod omni ex reliquis partibus demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos noctu in silvis delituerant; tum dispersos depositis armis in metendo occupatos subito adorti paucis interfectis reliquos incertis ordinibus perturbaverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

33. Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo per omnes partes perequitant et tela coniiciunt atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant, et quum se inter equitum tur-

mas insinuaverunt, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. Aurigae interim paulatim ex proelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere et se inde in currus citissime recipere consuerint.

34. Quibus rebus perturbatis nostris novitate pugnae tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto ad lacessendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore intermisso in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis qui erant in agris reliqui discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

35. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter XXX, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quan-

tum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis incensis se in castra receperunt.

36. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem ante imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infirmis navibus hiemi navigationem subiiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nanctus paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt, sed ex iis onerariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

37. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter trecenti atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Quum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia sex convenerunt. Qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et paucis vulneribus acceptis complures ex his occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus est occisus.

38. Caesar postero die Titum Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo superiore anno perfugio fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni pervenerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Me-

nisi se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti supplicatio a senatu decreta est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUINTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 700.] Dum ex Caesaris iussu magna classis in Gallia instruitur, ipse in Illyricum profectus Pirustas obsidibus imperatis cohibet c. 1. In Galliam reversus, postquam Treverorum turbas composuit et interfecto Dumnorige Haeduos coercuit c. 2—7, iterum in Britanniam exercitum transmittit c. 8—11. Quae sit Britanniae incolarumque natura atque indoles, exponitur c. 12—14. Devictis qui citra ultraque Tamesim accolunt c. 15—22, in Galliam revertitur. Plerisque Gallis a Caesare deficientibus legati Sabinus et Cotta cum legione ab Eburonibus circumventi caeduntur c. 23—37. Victor Ambiorix Aduatucos et Nervios sibi adiungit et Q. Ciceronis castra graviter oppugnat c. 38—48. Caesaris adventu hostes ab obsidione deterrentur, deinde proelio facto profligantur c. 49—51. Senones nihilominus et Treveri res novas moliuntur, dum interfecto Indutiomaro res pacantur c. 52—58.

---

1. L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti quam plurimas possent hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem one-

randi subductionesque paulo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera, ad multitudinem iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari iubet. Ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Percepta oratione eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

2. His confectis rebus conventibusque peractis in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis singulari militum studio in summa omnium rerum inopia circiter sexcentas eius generis, cuius supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint. Collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX [transmissum,] a continenti: huic rei quod satis esse visum est militum reliquit. Ipse cum legionibus

expeditis IV et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; e quibus alter, simulatque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit quaeque in Treveris gererentur ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne ab omnibus desereretur, Indutiomarus legatos ad Caesarem mittit: Sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate, seseque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

4. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere cogeretur omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum CC obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio propinquis-

randi subductionesque paulo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera, ad multitudinem iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari iubet. Ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Percepta oratione eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

2. His confectis rebus conventibusque peractis in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis singulari militum studio in summa omnium rerum inopia circiter sexcentas eius generis, cuius supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint. Collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit, atque omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX [transmissum] a continenti: huic rei quod satis esse visum est militum reliquit. Ipse cum legionibus

expeditis IV et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; e quibus alter, simulatque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit quaeque in Treveris gererentur ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne ab omnibus desereretur, Indutiomarus legatos ad Caesarem mittit: Sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate, seseque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

4. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere cogeretur omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum CC obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio propinquis-

que eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio maneret; nihilo tamen secius principibus Treverorum ad se convocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit, quod quum merito eius a se fieri intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur eius auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id tulit factum graviter Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas cursum tenere non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse; reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equitatus totius Galliae convenit numero milium quattuor principesque ex omnibus civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de quo ante ab nobis dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod in concilio Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri; quod dictum Haedui graviter ferebant neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim, quod insuetus navigandi mare timeret, partim, quod religionibus impediri sese diceret. Posteaquam id obstinate sibi negari

vidit, omni spe impetrandi ademta principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7. Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati Haeduae dignitatis tribuebat, coërcendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret: tandem idoneam nactus tempestatem milites equitesque conscendere in naves iubet. At omnium impeditis animis Dumnorix cum equitibus Haeduorum a castris insciente Caesare domum discedere coepit. Qua re nuntiata Caesar intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, interfici iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit saepe clamitans liberum se liberaeque esse civitatis. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt: at equites Haedui ad Caesarem omnes revertuntur.

8. His rebus gestis Labieno in continente cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto

ut portus tueretur et rem frumentariam provideret quaeque in Gallia gererentur cognosceret consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum, quem in continenti reliquerat, ad solis occasum naves solvit et leni Africo provectus media circiter nocte vento intermisso cursum non tenuit et longius delatus aestu orta luce sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis non intermisso remigandi labore longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore, neque in eo loco hostis est visus; sed, ut postea Caesar ex captivis cognovit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius octingentae uno erant visae tempore, a litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

9. Caesar exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus decem ad mare relictis et equitibus trecentis, qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat, et praesidio navibus Quintum Atrium praefecit. Ipse noctu progressus milia passuum circiter XII hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt locum nancti egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, causa iam ante praeparaverant: nam crebris

arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis septimae testudine facta et aggere ad munitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod magna parte diei consumpta munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie eius diei mane tripertito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, quum iam extremi essent in prospectu, equites a Quinto Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent superiore nocte maxima coorta tempestate prope omnes naves afflictas atque in litore eiectas esse, quod neque ancorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

11. His rebus cognitis Caesar legiones equitatumque revocari atque in itinere resistere iubet, ipse ad naves revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit et ex continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit omnes naves subduci et cum castris una munitione coniungi. In his rebus circiter dies X consumit ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregie munitis easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit, ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset,

maiores iam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno; cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

12. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transierant (qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt) et bello illato ibi permanserunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia, pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius exigua est copia; aere utuntur importato. Materia cuiusque generis ut in Gallia est praeter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora quam in Gallia remissioribus frigoribus.

13. Insula natura triquetra, cuius unum latus est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem, inferior ad meridiem spectat. Hoc pertinet circiter milia passuum quingenta. Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia, sed pari spatio transmissus atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona: com-

plures praeterea minores superiectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt dies continuos triginta sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse quam in continenti noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, septingentorum milium. Tertium est contra septentriones; cui parti nulla est obiecta terra, sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Hoc milia passuum octingenta in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium passuum.

14. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

15. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus interfectis cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi intermisso spatio imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum subito se ex silvis eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare atque his primis legionum duarum, quum hae perexiguo intermisso loci spatio inter se constitissent, novo

genere pugnae perterritis nostris per medios audacissime perruperunt seque inde incolumes receperunt. Eo die Quintus Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi pluribus submissis cohortibus repelluntur.

16. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem, equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, quum paulum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut numquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

17. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius quam pridie nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi causa tres legiones atque omnem equitatum cum Gaio Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri acriter in eos impetu facto repulerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt, magnoque eorum numero interfecto neque sui colligendi neque consistendi aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt, neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

18. Caesar cognito consilio eorum ad flumen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. Eo quum venisset, animum advertit ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita, eiusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque Caesar praemisso equitatu confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis dimissis amplioribus copiis, milibus circiter quattuor essedariorum relictis, itinera nostra servabat paulumque ex via excedebat locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat et, quum equitatus noster liberius praedandi vastandique causa se in agros eiecerat, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo nostrorum equïtum cum iis confligebat atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

20. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubracius adolescens Caesaris fidem secutus ad eum in continentem Galliam venerat, cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque sese ei dedituros atque imperata facturos;

petunt, ut Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides quadraginta frumentumque exercitui Mandubraciumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentumque miserunt.

21. Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria prohibitis Iceni, Cangi, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

22. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit atque his imperat, uti coactis omnibus copiis castra navalia de improviso adoriantur atque oppugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri eruptione facta multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, quum constituisset hiemare in continenti propter repentinos Galliae motus, neque multum aestatis superesset,

atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit; interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubracio neu Trinobantibus noceat.

23. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero tot navigationibus neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur; at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur et prioris commeatus expositis militibus et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes reiicerentur. Quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit ac summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

24. Subductis navibus concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere. Ex quibus unam in Morinos ducendam Gaio Fabio legato dedit, alteram in Nervios Quinto Ciceroni, tertiam in Esuvios Lucio Roscio; quartam in Remis cum Tito Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit; tres in Belgis collocavit: his Marcum Crassum quaestorem et Lucium Munatium Plancum et Gaium Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est

inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit. His militibus Quintum Titurium Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter eam, quam Lucio Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat, milibus passuum centum continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem, inimicis iam multis palam ex civitate et iis auctoribus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, Lucium Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare quorumque opera cognoverat Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quibusque legiones tradiderat, certior factus est in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

26. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui, quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque opressis lignatoribus magna manu ad castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent atque una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores

fuissent, desperata re hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodiret: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

27. Mittitur ad eos colloquendi causa Gaius Arpineius, eques Romanus, familiaris Quinti Titurii, et Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consuerat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere consuesset, quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent; neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit. Id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum superari posse confidat. Sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat. Magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Cicero-

nem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter quinquaginta, alter paulo amplius ab iis absit. Illud se polliceri et iureiurando confirmare; tutum iter per fines daturum. Quod quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. Hac oratione habita discedit Ambiorix.

28. Arpineius et Iunius, quae audierunt, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt, magnaque inter eos exsistit controversia. Lucius Aurunculeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum existimabant: quantasvis copias etiam Germanorum sustineri posse munitis hibernis docebant rem esse testimonio, quod primum hostium impetum multis ultro vulneribus illatis fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia: postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

29. Contra ea Titurius sero facturos clamitabat, quum maiores manus hostium adiunctis Germanis convenissent, aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. Brevem consulendi esse occasionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam; neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos esse. Non hostem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias; ardere Gal

liam tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam superiore gloria rei militaris exstincta. Postremo quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil esset durius, nullo cum periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset timenda.

30. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur: Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret; neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient; si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti communem cum reliquis belli casum sustineant, non reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

31. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini. Pronuntiatur prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris

proficiscuntur, ut quibus esset persuasum non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis.

32. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipertito in silvis opportuno atque occulto loco a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum exspectabant, et quum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

33. Tum demum Titurius, qui nihil ante providisset, trepidare et concursare cohortesque disponere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere accidere atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis officia praestabat. Quum propter longitudinem agminis minus facile omnia per se obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, iusserunt pronuntiare, ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent. Quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque arripere properaret, clamore et fletu omnia complerentur.

34. At barbaris consilium non defuit. Nam duces eorum tota acie pronuntiare iusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse praedam atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares nostri; tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors procurrerat, ab ea parte magnus numerus hostium cadebat. Qua re animadversa Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul tela coniiciant neu propius accedant et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant (levitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse), rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, quum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis resistebant et magna parte diei consumpta, quum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum Tito Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula traiicitur; Quintus Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur; Lucius Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in adversum os funda vulneratur.

36. His rebus permotus Quintus Titurius, quum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset,

interpretem suum Gneum Pompeium ad eum mittit rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una colloquantur: sperare ab eo de sua ac militum salute impetrari posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo perseverat.

37. Sabinus quos in praesentia tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones se sequi iubet et, quum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abiicere imperatum facit suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt impetuque in nostros facto ordines perturbant. Ibi Lucius Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. Reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus Lucius Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent; noctu ad unum omnes desperata salute se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio lapsi incertis itineribus per silvas ad Titum Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque subsequi iubet. Re demonstrata Aduatucisque concitatis postero die in Nervios pervenit

hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, iniuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem profitetur adiutorem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

39. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunnos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae magnis propositis praemiis, si pertulissent: obsessis omnibus viis missi intercipiuntur. Noctu ex materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die multo maioribus coactis copiis castra oppugnant, fossam complent. Eadem ratione, qua pridie, ab nostris resistitur. Hoc idem reliquis deinceps fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur; non aegris, non vulneratis facultas quietis datur. Quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus

instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

41. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte: Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa. Errare eos dicunt, si quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascumque in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: non esse consuetudinem populi Romani accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos.

42. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum IX et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant et quosdam de exercitu habebant captivos, ab his docebantur; sed nulla ferramentorum copia, quae esset ad hunc usum idonea, gladiis cespites circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire nitebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus milium passuum XV in circuitu munitionem perfecerunt reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

43. Septimo oppugnationis die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omnem locum castrorum distulerunt. Hostes maximo clamore sicuti parta iam atque explorata victoria turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant recessumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem intermissa flamma et quodam loco turri adacta et contingente vallum tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt, nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt; quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea legione fortissimi viri, centuriones, qui primis ordinibus appropinquarent, Titus Pulio et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de locis summis simultatibus contendebant. Ex his Pulio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, Quid dubitas, inquit, Vorene? aut quem locum tuae probandae virtutis spectas? Hic dies de nostris controversiis iudicabit. Haec quum dixisset, procedit extra munitiones quaque pars ho-

stium confertissima est visa irrumpit. Ne Vorenus quidem tum sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto Pulio pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traiicit; quo percusso et exanimato hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coniiciunt neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo convertit: illum veruto arbitrantur occisum. Gladio comminus rem gerit Vorenus atque uno interfecto reliquos paulum propellit; quum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar acceptis litteris hora circiter XI diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV; iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio Crassus. Alterum ad Gaium Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat exspectandam; equites circiter quadringentos ex proximis hibernis colligit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus eo die milia passuum XX procedit. Crassum Samarobrivae praeficit legionemque attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus in itinere cum legione occurrit. Labienus interitu Sabini et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, ut hostium impetum sustinere posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset, rem gestam in Eburonibus perscribit, docet omnes equitatus peditatusque copias Treverorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

48. Caesar consilio eius probato, etsi opinione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam

ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amentum deligata intra munitionem castrorum abiiciat. In litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa tertio die a quodam milite conspicitur, demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur; quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die luce prima movet castra et circiter milia passuum quattuor progressus trans vallem et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existimabat: consedit et, quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium septem praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptionem

hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

50. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet, si id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione agi timoris iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniiciunt praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit.

ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amentum deligata intra munitionem castrorum abiiciat. In litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa tertio die a quodam milite conspicitur, demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur; quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die luce prima movet castra et circiter milia passuum quattuor progressus trans vallem et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existimabat: consedit et, quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium septem praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, t, eo consilio, ut in summam contemptionem

hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

50. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet, si id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione agi timoris iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniiciunt praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit.

institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur; legione producta cognoscit non decimum quemque esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut quum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oreretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treveros perlata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris

intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab Lucio Roscio, quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior factus est magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse neque longius milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

54. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, quum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas imprimis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno domoque expulerunt et missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit esse aliquos repertos principes inferendi belli, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

55. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias polli-

cerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam tentaturos. Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium belli: quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus convenit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. His rebus confectis in concilio pronuntiat arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc iturum per fines Remorum eorumque agros populaturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni oppugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

57. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas

civitates equitesque undique evocat: his certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniiciebant. Labienus suos intra munitionem continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Quum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treveros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes peterent Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia; submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEXTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 701.] Maiorem Galliae motum exspectans Caesar copias auget c. 1. Nervios ex improviso aggressus subigit; Senonibus atque Carnutibus bellum deprecantibus obsides imperat; Menapios agris vastatis in deditionem accipit c. 2—6. Treveri a Labieno debellati sunt c. 7—8. Qui quum Germanorum auxiliis adiuti essent, Caesar iterum Rhenum transgreditur c. 9. Suebi penitus ad extremos fines se recipiunt c. 10. Hac data occasione Gallorum et Germanorum moribus describendis Caesar utrorumque comparationem instituit c. 11—24. Deinde Hercyniam silvam et ferarum, quae ibi proveniant, aliquot genera describit c. 25—28. Suebis frustra tentatis quum in Galliam regressus esset, exercitum in Eburones ducit c. 29—33, omnesque Gallos ad illos diripiendos evocat c. 34. Interim Sugambri Ciceronis castra adoriuntur; irrumpere conati repelluntur quidem, at partem Romanorum frumentandi causa ex castris egressorum interimunt; deinde desperata castrorum expugnatione domum revertuntur c. 35—42. Caesar Eburonum agris vastatis concilioque peracto in Italiam ad conventus agendos proficiscitur c. 43, 44.

---

1. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum exspectans per Marcum Silanum, Gaium Antistium Reginum, Titum Sextium legatos delectum habere instituit; simul ab Gneo Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tem-

pore resarciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset. Quod quum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos ac Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta proximis quattuor coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, quum reliqui praeter Senones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pro-

stium confertissima est visa irrumpit. Ne Vorenus quidem tum sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto Pulio pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traiicit; quo percusso et exanimato hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coniiciunt neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo convertit: illum veruto arbitrantur occisum. Gladio comminus rem gerit Vorenus atque uno interfecto reliquos paulum propellit; quum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar acceptis litteris hora circiter XI diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV; iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio Crassus. Alterum ad Gaium Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat exspectandam; equites circiter quadringentos ex proximis hibernis colligit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus eo die milia passuum XX procedit. Crassum Samarobrivae praeficit legionemque attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus in itinere cum legione occurrit. Labienus interitu Sabini et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, ut hostium impetum sustinere posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset, rem gestam in Eburonibus perscribit, docet omnes equitatus peditatusque copias Treverorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

48. Caesar consilio eius probato, etsi opinione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam

ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amentum deligata intra munitionem castrorum abiiciat. In litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa tertio die a quodam milite conspicitur, demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur; quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die luce prima movet castra et circiter milia passuum quattuor progressus trans vallem et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existimabat: consedit et, quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium septem praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptionem

hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

50. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet, si id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione agi timoris iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniiciunt praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit.

institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur; legione producta cognoscit non decimum quemque esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut quum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oreretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treveros perlata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris

intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab Lucio Roscio, quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior factus est magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse neque longius milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

54. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, quum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas imprimis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno domoque expulerunt et missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit esse aliquos repertos principes inferendi belli, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

55. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias polli-

cerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam tentaturos. Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium belli: quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus convenit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. His rebus confectis in concilio pronuntiat arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc iturum per fines Remorum eorumque agros populaturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni oppugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

57. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas

civitates equitesque undique evocat: his certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniiciebant. Labienus suos intra munitionem continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Quum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treveros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes peterent Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia; submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEXTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 701.] Maiorem Galliae motum exspectans Caesar copias auget c. 1. Nervios ex improviso aggressus subigit; Senonibus atque Carnutibus bellum deprecantibus obsides imperat; Menapios agris vastatis in deditionem accipit c. 2—6. Treveri a Labieno debellati sunt c. 7—8. Qui quum Germanorum auxiliis adiuti essent, Caesar iterum Rhenum transgreditur c. 9. Suebi penitus ad extremos fines se recipiunt c. 10. Hac data occasione Gallorum et Germanorum moribus describendis Caesar utrorumque comparationem instituit c. 11—24. Deinde Hercyniam silvam et ferarum, quae ibi proveniant, aliquot genera describit c. 25—28. Suebis frustra tentatis quum in Galliam regressus esset, exercitum in Eburones ducit c. 29—33, omnesque Gallos ad illos diripiendos evocat c. 34. Interim Sugambri Ciceronis castra adoriuntur; irrumpere conati repelluntur quidem, at partem Romanorum frumentandi causa ex castris egressorum interimunt; deinde desperata castrorum expugnatione domum revertuntur c. 35—42. Caesar Eburonum agris vastatis concilioque peracto in Italiam ad conventus agendos proficiscitur c. 43, 44.

---

1. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum exspectans per Marcum Silanum, Gaium Antistium Reginum, Titum Sextium legatos delectum habere instituit; simul ab Gneo Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tem-

pore resarciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset. Quod quum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos ac Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta proximis quattuor coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, quum reliqui praeter Senones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pro-

nuntiata eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito eius adventu Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire. Conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. Necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt: adeunt per Haeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Haeduis dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum hos Haeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliae pacata totus et mente et animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iraçundia aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis motus exsistat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse cum legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. Illi nulla coacta manu loci praesidio

freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

6. Caesar partitis copiis cum Gaio Fabio legato et Marco Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. His confirmatis rebus Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treveros proficiscitur.

7. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant, iamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus hostium cognito consilio sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem praesidio quinque cohortium impedimentis relicto cum viginti quinque cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et mille passuum intermisso spatio castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in concilio palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum. Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu tribunis militum primisque ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, proponit et, quo

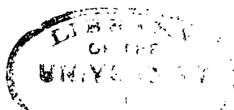

facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem profectionem effecit. Haec quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, quum Galli cohortati inter se, ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse perterritis Romanis Germanorum auxilium exspectare, neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum praesertim fugientem atque impeditam adoriri non audeant, flumen transire et iniquo loco committere proelium non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris placide progrediebatur. Tum praemissis paulum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis, Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate. Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem quos fugere credebant infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam coniecti proximas silvas petierunt. Quos Labienus equitatu consectatus magno numero interfecto, compluribus captis paucis post diebus civitatem recepit. Nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Treverorum fuga sese domum receperunt. Cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate excesserunt. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in

officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

9. Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit; quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet. His constitutis rebus paulum supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione magno militum studio paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treveris ad pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus oreretur, reliquas copias equitatumque traducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa, neque ab se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant; si amplius obsidum vellet, dare pollicentur. Cognita Caesar causa reperit ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionen accipit, aditus viasque in Suebos perquirit.

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior Suebos omnes in unum locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines inopia cibariorum adductos ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci, mandat, ut crebros exploratores in Suebos mittant quaeque apud eos gerantur cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt: Suebos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad

extremos fines se recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo muro obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque ab Cheruscis iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare constituisse.

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et, quo differant hae nationes inter sese, proponere. In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis [partibusque], sed paene etiam singulis domibus factiones sunt, earumque factionum principes sunt qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Itaque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

12. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Haedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Haeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis atque omni nobilitate Haeduorum interfecta tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Haeduis ad se traducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogerent nihil se contra Sequanos consilii inituros et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam

ad senatum profectus imperfecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Haeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant: quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

13. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad eos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, de finibus controversia est, iidem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum

sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur. His autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

14. Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis et sua sponte multi in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant ea litteris mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgum disciplinam efferri velint neque eos, qui discunt, litteris confisos minus memoriae studere; quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. Imprimis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

15. Alterum genus est equitum. Hi, quum est usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent), omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

16. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dîs immortalibus esse arbitrantur; sed, quum eius generis copia defecit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

17. Deum maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra; hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium coelestium tenere, Martem bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent: qui superaverint animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus

harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet; neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

18. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris assistere turpe ducunt.

19. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem; et quum paterfamiliae illustriore loco natus decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis una cremabantur.

20. Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum

quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus quae visa sunt occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

21. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires nervosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur magna corporis parte nuda.

22. Agriculturae non student, maiorque pars eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

23. Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidiae minuendae causa fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur: qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his rerum postea fides derogatur. Hospitem violare fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur.

24. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia qua Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem provinciarum propinquitas et

transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur; paulatim assuefacti superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

25. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae dicat, quum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit: multaque in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus quae maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

26. Est bos cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu exsistit excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus: ab eius summo sicut palmae ramique late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

27. Sunt item, quae appellantur alces. Harum est consimilis capris figura et varietas pellium, sed magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent neque quietis causa procumbunt neque, si quo afflictae casu conciderunt, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt. Quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus subruunt aut accidunt arbores, tantum ut summa species earum stantium relinquatur.

Huc quum se consuetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

28. Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum est et magna velocitas, neque homini neque ferae, quam conspexerunt, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adolescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

29. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit Suebos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius; sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum ducentorum rescindit atque in extremo ponte turrim tabulatorum quattuor constituit praesidiumque cohortium duodecim pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque Gaium Volcatium Tullum adolescentem praefecit. Ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius quingentis in longitudinem patet, Lucium Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportu-

nitate temporis proficere possit; monet, ut ignes in castris fieri prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est, facit. Celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum etiam atque imparatum incideret, priusque eius adventus ab omnibus videretur, quam fama ac nuntius afferretur, sic magnae fuit fortunae omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, redis equisque comprehensis ipsum effugere mortem. Sed hoc quoque factum est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum atque fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus illum in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum et ad vitandum multum fortuna valuit.

31. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. Sed certe dimissis per agros nuntiis sibi quemque consulere iussit. Quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceano fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt. Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, quum laborem aut belli aut

fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium numero duceret neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit; si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tris partes distributis impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probarat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem quartamdecimam reliquit, unam ex his tribus, quas proxime conscriptas ex Italia traduxerat. Ei legioni castrisque Quintum Tullium Ciceronem praeficit ducentosque equites attribuit.

33. Partito exercitu Titum Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci iubet; Gaium Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae ad Aduatucos adiacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post diem septimum sese reversurum confirmat; quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae com-

modo facere possent, ad eum diem revertantur, ut rursus communicato consilio exploratisque hostium rationibus aliud initium belli capere possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut valles abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere), sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites; si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. Ut in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur, ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar: omnes ad se vocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti consti-

fuerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque triginta milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda longius procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvae morantur. Quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. Oblata spe Germani quam nacti erant praedam in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

36. Cicero, qui omnes superiores dies praeceptis Caesaris cum summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius progressum audiebat, neque ulla de reditu eius fama afferebatur, simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret,

nullum eiusmodi casum exspectans, quo novem oppositis legionibus maximoque equitatu dispersis ac paene deletis hostibus in milibus passuum tribus offendi posset, quinque cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC, sub vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae in castris subsederant, facta potestate sequitur.

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere conantur, nec prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut qui sub vallo tenderent mercatores recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius iam castra capta pronuntiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

38. Erat aeger cum praesidio relictus Publius Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem

duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic diffisus suae atque omnium saluti inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione erat: paulisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

39. Interim confecta frumentatione milites nostri clamorem exaudiunt: praecurrunt equites; quanto res sit in periculo cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti ad tribunum militum centurionesque ora convertunt; quid ab his praecipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari signa procul conspicati oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant; postea despecta paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Calones in proximum tumulum procurrunt. Hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coniiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra, et si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt; alii, ut in iugo consistant atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati duce Gaio Trebonio, equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eo-

dem impetu militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam quam prodesse aliis vim celeritatemque viderant imitari potuerunt, sed se in castra recipere conati iniquum in locum demiserunt. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant ordines huius legionis traducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars horum virtute submotis hostibus praeter spem incolumis in castra pervenit, pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, quum Gaius Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnino animos timor praeoccupaverat, ut paene alienata mente deletis omnibus copiis equitatum se ex fuga recepisse dicerent neque incolumi exercitu Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

42. Reversus ille eventus belli non ignorans unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus — ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse — multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse iudicavit, multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.

43. Caesar rursus ad vexandos hostes profectus magno coacto numero ex finitimis civitatibus in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta non solum tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret non maiore equitum praesidio quam quattuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit concilioque in eum locum Galliae indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit. Nonnulli iudicium veriti profugerunt. Quibus quum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treverorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedici in hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 702.] Quum Caesar motu urbano in Italia retineri ferretur, multae Gallorum gentes de recuperanda libertate conspirant c. 1. Primi Carnutes, deinde Arverni auctore Vercingetorige bellum suscipiunt; his Bituriges se adiungunt c. 2—5. Caesar ex Italia reversus de improviso Arvernos invadit et opprimit c. 6—8; legionibus quam celerrime in unum locum coactis Boiis auxilio proficiscitur, quorum oppidum Gorgobinam hostes duce Vercingetorige oppugnabant c. 9—11. In itinere Vellaunodunum, Genabum, Noviodunum oppida capit c. 12—13; deinde Avaricum, cui soli ceteris Biturigum oppidis incensis Galli pepercerant, quum aliquamdiu fortiter defensum esset, expugnat c. 14—28. Dum Galli a Vercingetorige incitati bello continuando operam dant, Caesar Haeduorum turbis a bello avocatur c. 29—33; quibus compositis Labienum cum exercitus parte in Senones Parisiosque delegat; ipse ad Gergoviam proficiscitur c. 34—36. Hanc oppugnans, quum iterum in Haeduis turbae excitatae essent c. 32—39, Caesar auxiliorum ab Haeduis missorum defectioni occursurus cum exercitus parte his obviam proficiscitur c. 40. Interim castra aegre ab Gallorum impetu defenduntur c. 41. Quum reversus esset in castra Caesar, Haedui deficiunt c. 42, 43. Romani Gergoviam impetu capere conati magna cum clade repulsi sunt, c. 44—51. Itaque Caesar oratione ad milites habita obsidionem solvit c. 52. 53, et castra in Haeduos movet c. 54—56; ibi Labienum, qui res prospere in Parisiis gesserat, sibi adiungit c. 57—62. Haeduorum exemplum imitati omnes fere Galli deficiunt; Vercingetorigem summum ducem constituunt; at vincuntur a Caesare c. 63—67. Vercingetorix Alesiam se confert omnemque Galliam ad bellum evocat c. 68—71. Hanc urbem Caesar circumvallat; alias munitiones contra exteriorem hostem exstruit c. 72—74. Galli socios obsidione liberare conati, magno detrimento repelluntur c. 75—88.

Alesia et Vercingetorix deduntur c. 89; Haeduis, Arvernis item in deditionem acceptis Caesar legiones in hiberna distribuit c. 90.

---

1. Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi occasione, qui iam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Imprimis rationem esse habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit. Postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, recuperare.

2. His rebus agitatis profitentur Carnutes se nullum periculum communis salutis causa recusare principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto

initio belli ab reliquis deserantur. Tum collaudatis Carnutibus dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto ab concilio disceditur.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes Cotuato et Conetodunno ducibus, desperatis hominibus, Genabum signo dato concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. Nam ubicumque maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt, ut tum accidit. Nam quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium passuum circiter centum LX.

4. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit. Cognito eius consilio ad arma concurritur. Prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoquo versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit: omnium consensu ad eum defertur impe-

rium. Qua oblata potestate omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat, constituit; imprimis equitatui studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore commisso delicto igni atque omnibus tormentis necat, leviore de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

5. His suppliciis celeriter coacto exercitu Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. Eius adventu Bituriges ad Haeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Haedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Haeduis dividit, paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi domum revertuntur legatisque nostris renuntiant se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse proponendum. Bituriges eorum discessu statim cum Arvernis iunguntur.

6. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, quum iam ille urbanas res virtute Gnei Pompei commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si ipse ad

exercitum contenderet, ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur, suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum ex provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet.

8. His rebus comparatis represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni altissima nive iter impediebat, tamen discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna ut muro munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut quam latissime possint vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neve ab hostibus diripiantur, praesertim quum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

9. At Caesar biduum in his locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione prae-

ceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit, Brutum adolescentem his copiis praeficit; hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur: daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus suis inopinantibus quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nanctus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso per fines Haeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Haeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset. Hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit atque inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Haeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

10. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si reliquam partem hiemis uno loco legiones contineret, ne stipendiariis Haeduorum expugnatis cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videretur positum esse; si maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam tanta contumelia accepta omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Haeduos de supportando commeatu praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agedici legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis ad Boios proficiscitur.

11. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur,

oppugnare instituit idque biduo circumvallavit; tertio die missis ex oppido legatis de deditione arma conferri, iumenta produci, sexcentos obsides dari iubet. Ut quam primum iter faceret, ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit; ipse Genabum Carnutum proficiscitur; qui tum primum allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit. Castris ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum oppugnationem differt quaeque ad eam rem usui sint militibus imperat et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet. Genabenses paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nuntiata Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis intromittit atque oppido potitur perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudinis fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerem traducit atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum positum in via Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma conferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam obsidum tradita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt at-

que in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido, quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis portas occupaverunt suosque omnes incolumes receperunt.

13. Caesar ex castris equitatum educi iubet, proelium equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab initio habere secum instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti multis amissis se ad agmen receperunt. Quibus profligatis rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis suos ad concilium convocat. Docet longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea gestum sit. Omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore subleventur. Pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio ab imo omnia quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non laturos aut magno periculo longius ab castris processuros; neque interesse, ipsosne in-

terficiant, impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detractandam militiam receptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

15. Omnium consensu hac sententia probata uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus: in omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se prope explorata victoria celeriter amissa reciperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur: facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et perangustum aditum. Datur petentibus venia dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae intermissa a flumine et a paludibus aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Haeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuérunt, consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Haeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo ut complures dies frumento milites caruerint et pecore ex longinquioribus vicis adacto extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar quum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nusquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

18. Quum iam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis media nocte silentio profectus ad hostium castra mane pervenit. Illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito carros impedi-

mentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

19. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus quinquaginta. Hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci continebant generatimque distributi in civitates omnia vada eius paludis ac saltus obtinebant sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes perferre possent tantulo spatio interiecto, et signum proelii exposcentes edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam; quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus eodem die reducit in castra reliquaque, quae ad oppugnationem pertinebant oppidi, administrare instituit.

20. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent: non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu quam ipsorum habere beneficio — tali modo accusatus ad haec respondit: Quod castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos accessisset, persuasum

loci opportunitate, qui se ipsius munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti. Summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intellegatis, inquit, a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites. Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum deducere. Haec, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis; cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

21. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant: summum esse Vercingetorigem

ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut X milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod paene ex eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

22. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus solertiae atque ad omnia imitanda et efficienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant aut milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis adaequabant et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

23. Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. Trabes directae perpetuae in longitudinem paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur. Hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur: ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis singulae singulis saxis interiectis arte contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc quum in spe-

ciem varietatemque opus deforme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

24. His tot rebus impedita oppugnatione milites, quum toto tempore frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX exstruxerunt. Quum is murum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque hortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paulo ante tertiam vigiliam est animadversum fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eodemque tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat, alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo primum curreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

25. Quum in omnibus locis consumpta iam reliqua parte noctis pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria

visum praetereundum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris proiiciebat: scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exanimato alteri successit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere atque omni ex parte submotis hostibus finis est pugnandi factus.

26. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, quum matresfamiliae repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

27. Postero die Caesar promota turri directisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbre non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est, quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat, suosque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legionibusque intra vineas in occulto expeditis cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum

victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

28. Hostes re nova perterriti muro turribusque deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, quum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta. Nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Genabi caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille multa iam nocte silentio ex fuga excepit veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oreretur, ut procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die consilio convocato consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, ne perturbarentur incommodo. Non virtute neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti. Errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus exspectent. Sibi numquam placuisse Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur. Id ta-

men se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinerent.

30. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur. Simul in spem veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capere posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab senatu nostro amicus

erat appellatus, cum magno equitum suorum numero et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

32. Caesar Avarici complures dies commoratus summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nanctus exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere sive obsidione premere posset, legati ad eum principes Haeduorum veniunt oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem, quod, quum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitavem, florentem et illustrem adolescentem, alterum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit. Civitatem esse omnem in armis; divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat. Id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

33. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque arma descenderet, atque ea pars, quae minus confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit et, quod legibus Haeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Haeduos proficisci statuit sena-

tumque omnem et quos inter controversia esset ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, doceretarque paucis clam convocatis alio loco, alio tempore atque oportuerit fratrem a fratre renuntiatum, quum leges duo ex una familia vivo utroque non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum imperium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per sacerdotes more civitatis intermissis magistratibus esset creatus, potestatem obtinere iussit.

34. Hoc decreto interposito cohortatus Haeduos, ut controversiarum ac dissensionis obliviscerentur atque omnibus omissis rebus huic bello servirent eaque, quae meruissent, praemia ab se devicta Gallia exspectarent equitatumque omnem et peditum milia decem sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret, exercitum in duas partes divisit: quattuor legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.

35. Quum uterque utrimque esset exercitus, in conspectu fereque e regione castris castra ponebant. Dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias traducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit carptis quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His quam longissime possent egredi iussis, quum iam ex diei

tempore coniecturam ceperat in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque traductis et loco castris idoneo delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

36. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit equestrique eo die proelio levi facto perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix castris prope oppidum in monte positis mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatium copias collocaverat atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat principesque earum civitatium, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se convenire iubebat, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, perspiceret. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur. Sed is locus praesidio ab his non minus firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavis Haeduus, cui magistratum adiudicatum a

Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia cum quibusdam adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus atque eius fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum his praemium communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos meminerint. Unam esse Haeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam detineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua traducta locum consistendi Romanis in Gallia non fore. Esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Haedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Haeduos veniant? Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, quum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua qua ratione agi placeat constituunt.

38. Litavicus accepto exercitu, quum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus lacrimans, Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab ipsis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis dolore prohibeor, quae gesta sunt pronuntiare. Producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: equites et multos Haeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum

occultasse atque ex media caede fugisse. Conclamant Haedui et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. Quasi vero, inquit ille, consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet coniungere. An dubitamus, quin nefario facinore admisso Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant: magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit. Nuntios tota civitate Haeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet; hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

39. Eporedorix Haeduus, summo loco natus adolescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex his Eporedorix cognito Litavici consilio media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui neglegere, neque civitas levi momento aestimare posset.

40. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, quod semper Haeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quattuor equitatumque omnem ex castris educit, nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod

res posita in celeritate videbatur; Gaium Fabium legatum cum legionibus duabus castris praesidio relinquit. Fratres Litavici quum comprehendi iussisset, paulo ante reperit ad hostes fugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus progressus milia passuum XXV agmen Haeduorum conspicatus immisso equitatu iter eorum moratur atque impedit interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare iubet. His cognitis et Litavici fraude perspecta Haedui manus tendere, deditionem significare et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

41. Caesar nuntiis ad civitatem Haeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt. Summis copiis castra oppugnata demonstrant, quum crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset iisdem in vallo permanendum. Multitudine sagittarum atque omnis generis telorum multos vulneratos; ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium discessu eorum duabus relictis portis obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similemque casum apparare. His rebus cognitis Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Haedui primis nuntiis ab Litavico acceptis nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios

avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem reverti pudeat. Marcum Aristium, tribunum militum, iter ad legionem facientem fide data ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis maiorem multitudinem armatorum concitant.

43. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavici fratrumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum causa; sed contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, timore poenae exterriti consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen quam mitissime potest legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare neque de sua in Haeduos benevolentia deminuere. Ipse maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata ab timore defectionis similis fugae videretur.

44. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene rei gerendae. Nam quum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat.

Admiratus quaerit ex perfugis causam; quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi silvestre et angustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos loco timere nec iam aliter sentire uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.

45. Hac re cognita Caesar mittit complures equitum turmas; eis de media nocte imperat, ut paulo tumultuosius omnibus locis vagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci deque his stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus equitum specie ac simulatione collibus circumvehi iubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo munitionum copiae traducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maioribus castris in minora traducit legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri velit, ostendit: imprimis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse mutari; occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis signum dat et ab dextra parte alio ascensu eodem tempore Haeduos mittit.

46. Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites dato signo celeriter ad munitionem perveniunt eamque transgressi trinis castris potiuntur; ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata vulnerato equo vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionique decimae, quacum erat, concionatum signa constituit. Ac reliquarum legionum milites non exaudito sono tubae, quod satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga et superiorum temporum secundis proeliis nihil adeo arduum sibi esse existimaverunt, quod non virtute consequi possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarunt. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamiliae de muro vestem argentumque iactabant et pectore nudo prominentes passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent neu, sicut Avarici fecissent, ne a mulieribus quidem atque infantibus abstinerent: nonnullae de muris per manus demissae sese militibus tradebant. Lucius Fabius, centurio legionis VIII,

quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit: hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

48. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco nec numero aequa contentio; simul et cursu et spatio pugnae defatigati non facile recentes atque integros sustinebant.

49. Caesar, quum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis ad Titum Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

50. Quum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Haedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio ascensu manus distinendae causa miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatum esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem

tempore Lucius Fabius centurio quique una murum ascenderant circumventi atque interfecti muro praecipitabantur. Marcus Petronius, eiusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans multis iam vulneribus acceptis manipularibus suis, qui illum secuti erant, Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos data facultate vobis consulite. Simul in medios hostes irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum submovit. Conantibus auxiliari suis Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite. Ita pugnans post paulum concidit ac suis saluti fuit.

51. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius Gallos insequentes legio decima tardavit, quae pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quae ex castris minoribus eductae cum Tito Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo minus septingenti desiderati.

52. Postero die Caesar concione advocata temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent. Exposuit, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere

eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec minus se ab milite modestiam et continentiam quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

53. Hac habita concione et ad extremam orationem confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de profectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque secundo in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans in Haeduos movit castra. Ne tum quidem insecutis hostibus tertio die ad flumen Elaver pontes reficit eoque exercitum traducit.

54. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Haeduis appellatus discit cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Haeduos profectum: opus esse ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Haeduorum perspectam habebat atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Haeduos merita exposuit, quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, mulctatos agris omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium

temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis eos ab se dimisit.

55. Noviodunum erat oppidum Haeduorum ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat; huc magnum numerum equorum huius belli causa in Italia atque Hispania coëmtum miserat. Eo quum Eporedorix Viridomarusque venissent et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Haeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque interfectis Novioduni custodibus quique eo negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt. Ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniiciendi timoris causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere aut adductos inopia in provinciam expellere possent. Quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

56. Quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. Nam ut commutato consilio iter in provinciam converteret, ut ne metu quidem necessario faciundum existimabat, quum infamia atque

indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque admodum magnis diurnis nocturnisque itineribus confectis contra omnium opinionem ad Ligerem venit vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo aspectu perturbatis incolumem exercitum traduxit frumentumque in agris et pecoris copiam nactus repleto his rebus exercitu iter in Senones facere instituit.

57. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agedici, ut esset impedimentis praesidio, cum quattuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, quod positum est in insula fluminis Sequanae. Cuius adventu ab hostibus cognito magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii traditur Camulogeno Aulerco, qui prope confectus aetate tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is quum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

58. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paulo ante de Lutetia diximus. Deprensis navibus circiter quinquaginta celeriterque coniunctis atque eo militibus iniectis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine

contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum traducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes re cognita ab iis, qui Meloduno fugerant, Lutetiam incendi pontesque eius oppidi rescindi iubent; ipsi praesepti palude ad ripas Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni castra considunt.

59. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur, iam de Haeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis interclusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem defectione Haeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus tanta rerum commutatione longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut aliquid acquireret proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumen exercitum Agedicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Sub vesperum consilio convocato cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia quattuor milia passuum secundo flumine silentio progredi ibique se exspectari iubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit; quinque eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres: has magno

sonitu remorum incitatas in eandem partem mittit. Ipse post paulo silentio egressus cum tribus legionibus eum locum petit, quo naves appelli iusserat.

61. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur; exercitus equitatusque equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari et magnum ire agmen ad verso flumine sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paulo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes perturbatos defectione Haeduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam praesidio e regione castrorum relicto et parva manu Melodunum versus missa, quae tantum progrediatur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus milites cohortatus, ut suae pristinae virtutis et secundissimorum proeliorum retinerent memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coniiciuntur; ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi telis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suscipionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. Incerto nunc etiam exitu victoriae, quum septimae legionis tribunis esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostende-

runt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur Agedicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63. Defectione Haeduorum cognita bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur; nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Haedui, ut ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur, et re in controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treveri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur, quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Haedui ferunt se deiectos principatu, queruntur fortunae commutationem et Caesaris indulgentiam in se requirunt, neque tamen suscepto bello suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes Eporedorix et Viridomarus Vercingetorigi parent.

64. Ipse imperat reliquis civitatibus obsides dedendique constituit diem. Huc omnes equites, quinde-

cim milia numero, celeriter convenire iubet; peditatu, quem antea habuerat, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum aut in acie dimicaturum, sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi provinciae, decem milia peditum imperat; huc addit equites octingentos. His praeficit fratrem Eporedorigis bellumque inferri Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

65. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa provincia ab Lucio Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et Gaio Valerio Donnotauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis intra oppida ac muros compelluntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum cura et diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat et interclusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consuerant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque equitibus

Romanis atque evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

66. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter milia passuum decem ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit convocatisque ad concilium praefectis equitum venisse tempus victoriae demonstrat. Fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere. Id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis reversuros neque finem bellandi facturos. Proinde agmine impeditos adorirentur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, et ipsos quidem non debere dubitare, et quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum. Conclamant equites: sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitasset.

67. Probata re atque omnibus iureiurando adactis postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen; impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque

constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere summum iugum nancti hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa reliqui, ne circumirentur, veriti se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres nobilissimi Haedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello contenderant.

68. Fugato omni equitatu Vercingetorix copias, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum collem deductis duabus legionibus praesidio relictis secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites circumvallare instituit.

69. Ipsum erat oppidum Alesia in colle summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur; cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum tria in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in

altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique castella viginti tria facta; quibus in castellis interdiu stationes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

70. Opere instituto fit equestre proelium in ea planitie, quam intermissam collibus tria milia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis coacervantur. Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli relictis equis fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri iubet. Non minus, qui intra munitiones erant, perturbantur Galli: veniri ad se confestim existimantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant neu se optime de communi libertate meritum in cruciatum hostibus dedant. Quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta octoginta una secum interitura demonstrat. Ratione

inita se exigue dierum triginta habere frumentum, sed paulo etiam longius tolerari posse parcendo. His datis mandatis, qua opus erat intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit. Frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit; pecus, cuius magna erat copia ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit. Copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recepit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum parat administrare.

72. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum viginti directis lateribus duxit, ut eius fossae solum tantundem pateret, quantum summae fossae labra distarent. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes quadringentos reduxit, id hoc consilio, quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur, ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos coniicere possent. Hoc intermisso spatio duas fossas quindecim pedes latas, eadem altitudine perduxit; quarum interiorem campestribus ac demissis locis aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum duodecim pedum exstruxit. Huic loricam pinnasque adiecit grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera ad-

dendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos pedes altae ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos appellabant. Ante quos obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes tres in altitudinem pedes fodiebantur paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur, ita ut non amplius digitis quattuor ex terra eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur, reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium appellabant. Ante haec taleae pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur; quos stimulos nominabant.

74. His rebus perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura quattuordecim milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, discessu munitionum praesidia circumfundi possent, aut cum periculo ex castris egredi cogerentur. Dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

75. Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli (concilio principum indicto) non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate im-

perandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambluaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus; V milia Aulercis Cenomanis; totidem Atrebatibus; quaterna Velliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus; terna Rauracis et Boiis; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, [Lemovices,] Unelli. Ex his Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicebant neque cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius hospitio duo milia una miserunt.

76. Huius opera Commii, ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tamen tanta universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent. Coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCL haec in Haeduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur, praefecti constituebantur. Commio Atrebati, Viridomaro et Eporedorigi Haeduis, Ver-

cassivellauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

77. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Haeduis gereretur, concilio coacto de exitu suarum fortunarum consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur propter eius singularem et nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis, Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant, neque hos habendos civium loco neque ad consilium adhibendos censeo. Cum his mihi res sit, qui eruptionem probant; quorum in consilio omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollitia, non virtus, paulisper inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem (tantum apud me dignitas potest), si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam fieri viderem: sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid hominum milibus LXXX uno loco interfectis propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum

neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti subiicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu praesepto, his utimini testibus appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus, qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia Cimbri magnaque illata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim ulla alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta iure et legibus commutatis securibus subiecta perpetua premitur servitute.

78. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis

atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo iuvarent. At Caesar dispositis in vallo custodibus recipi prohibebat.

79. Interea Commius reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non longius mille passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto omnem eam planitiem, quam in longitudinem tria milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

80. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus, atque omnes milites intenti pugnae proventum exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati proelio excedebant. Quum suos pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et hi, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur neque recte ac turpiter factum celari po-

terat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope victoria desperata se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto media nocte silentio ex castris egressi ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione qui in oppido obsidebantur de suo adventu cognoscere possent, crates proiicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare. Eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri ut superioribus diebus, ut cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; fundis librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent. Prospectu tenebris ademto multa utrimque vulnera accipiuntur. Complura tormentis tela coniiciuntur. At Marcus Antonius et Gaius Trebonius legati, quibus hae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

82. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam propius successerunt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis nulla munitione perrupta, quum lux appeteret, veriti, ne ab latere

aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus administrandis morati prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta in oppidum reverterunt.

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ex his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri: necessario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt. Haec Gaius Antistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus legati cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus duces hostium LX milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. His copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido egreditur; crates, longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque omnia tentantur: quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit.

Multum ad terrendos nostros valet clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident salute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque ex parte geratur, cognoscit; laborantibus submittit. Utrisque ad animum occurrit unum esse illud tempus, quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. Iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniiciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem coniectus et ascensum dat Gallis et ea, quae in terra occultaverant Romani, contegit; nec iam arma nostris nec vires suppetunt.

86. His rebus cognitis Caesar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non posset, deductis cohortibus eruptione pugnaret; id nisi necessario ne faciat. Ipse adit reliquos, cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum loca praerupta ex ascensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt. Multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cratibus fossas explent, falcibus vallum ac loricam rescindunt.

87. Mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus Caesar, post cum aliis Gaium Fabium legatum; postremo ipse, quum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor ex proximo castello deducit, equitum

partem sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis una XL cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

88. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrimque clamore sublato excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri omissis pilis gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur; cohortes aliae appropinquant. Hostes terga vertunt; fugientibus equites occurrunt. Fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur; signa militaria septuaginta quattuor ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum desperata salute copias a munitionibus reducunt. Fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur; reliqui ex fuga in civitates discedunt.

89. Postero die Vercingetorix concilio convocato id bellum se suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma tradi, principes pro-

duci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur; Vercingetorix deditur, arma proiiciuntur. Reservatis Haeduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit.

90. His rebus confectis in Haeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi quae imperaret se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit. Captivorum circiter viginti milia Haeduis Arvernisque reddit. Titum Labienum duabus cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic Marcum Sempronium Rutilum attribuit. Gaium Fabium legatum et Lucium Minucium Basilum cum legionibus duabus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. Gaium Antistium Reginum in Ambilaretos, Titum Sextium in Bituriges, Gaium Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Quintum Tullium Ciceronem et Publium Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Haeduis ad Ararim rei frumentariae causa collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His *ex* litteris cognitis Romae dierum viginti supplicatio redditur.

A. HIRTII
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 703.] Hirtius res octavo proconsulatus anno ab Caesare in Gallia gestas narraturus praefatur epistola Balbo rescripta. Gallis denuo coniurantibus c. 1 Caesar singulas civitates ex inopinato adortus Bituriges in deditionem accipit c. 2. 3, Carnutes opprimit c. 4. 5, tertios Bellovacos debellat c. 6—22. Narrantur insidiae superiori anno iussu Labieni Commio Atrebati paratae c. 23. Exercitu plures in partes diviso Caesar denuo Eburonum fines populatur c. 24; Labienum in Treveros mittit c. 25. Dumnacus, Andium dux, Limonem obsidens primum a. C. Caninio legato superatur, mox a C. Fabio in fugam coniicitur c. 26—29. Caninius Drapetem Senonem et Lucterium Cadurcum provinciam invadere conatos persequitur c. 30. Carnutes itemque Armoricae civitates a Fabio in fidem recipiuntur c. 31. Uxellodunum, quo Drappes et Lucterius confugerant, obsidetur a Caninio c. 32. 33, qui frumentandi causa ex oppido egressos repellit c. 34. 35, Drappetis castra expugnat ipsumque capit c. 36. Dum operibus Uxellodunum includitur, Caesar in Carnutes profectus de Gutruato belli concitatore supplicium sumit c. 37. 38. Caesaris ad Uxellodunum adventus; oppidani ab aqua prohibiti Romanorum opera incendunt; tamen fons oppidi cuniculis interciditur c. 39—43. Oppidani ad deditionem coacti gravibus suppliciis a Caesare afficiuntur c. 44. Treveris interim a Labieno devictis c. 45, Caesar in Aquitanos profectus eos in fidem accipit; hinc exercitum per legatos iu hiberna deducit c. 46. Commius Atrebas M. Antonio quaestori se dedidit c. 47. 48.

[A. U. c. 704.] Praefatur Hirtius, cur res ab Caesare nono proconsulatus anno in Gallia gestas eodem commentario absolvendas censuerit. — Ne sub finem imperii nova bella moverentur, Caesar qua potest clementia in devictas civitates utitur c. 49. Profectus in Italiam summis honoribus ab municipiis et coloniis excipitur c. 50. 51; inde quam celerrime in ulteriorem Galliam reversus exercitum ex omnibus hibernis

evocatum lustrat; Labienum Galliae togatae praeficit. Initia belli civilis c. 52. 53. Legiones Caesari per causam belli Parthici detractae Pompeio traduntur c. 54. 55.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, rem difficillimam suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae non cohaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent scire possint quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur. Qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem; quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

1. Omni Gallia devicta Caesar quum à superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet, complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere. Cuius rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis, nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda; non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

2. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar Marcum Antonium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Haeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit, qui, quum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerint contineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

3. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur, aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum milibus captis perterriti Bituriges, qui primum adventum potuerant effugere Romanorum, in finitimas

civitates aut privatis hospitiis confisi aut societate consiliorum confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena potius quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita Bituriges, quum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in eius amicitiam finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

4. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus tot milia nummum praedae nomine condonanda pollicetur legionibusque in hiberna remissis ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi quum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, quum dies non amplius decem et octo in hibernis esset moratus, legiones XIV et VI ex hibernis ab Arare educit, quas ibi collocatas explicandae rei frumentariae causa superiore commentario demonstratum est: ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant (nuper enim devicti complura oppida dimiserant), dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedificata, milites compegit. Equites tamen et auxiliarios pedites in omnes partes mittit,

quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates.

6. Caesar tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari, Gaium Trebonium cum duabus legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit; ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam, litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat.

7. His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur castrisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent (namque esse undique diligenter demigratum), sed qui speculandi causa essent remissi.

A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat: Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas contulisse. Complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. Paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita. Constituisse autem Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8. Quae Caesar consentientibus pluribus quum cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis contempta sua paucitate prodiret in aciem. Singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII, IX habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI, quae octavo iam stipendio tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio septima, octava,

nona ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

9. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito adventu sive exspectatione nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, loriculam pro hac ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum denum quinum lateribus deprimi directis; turres excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur: ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus inter bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes

insequebantur, aut vicissim hostes eadem transgressi nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus (id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur), ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur.

11. Caesar, quum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa nec locum munitionibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod quum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum silvestribus locis insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros, deinde circumventos aggrederentur. Cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque hi, quum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt amisso

nona ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

9. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito adventu sive exspectatione nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, loriculam pro hac ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum denum quinum lateribus deprimi directis; turres excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur: ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus inter bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes

insequebantur, aut vicissim hostes eadem transgressi nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus (id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur), ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur.

11. Caesar, quum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa nec locum munitionibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod quum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum silvestribus locis insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros, deinde circumventos aggrederentur. Cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque hi, quum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt amisso

Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonentur diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

13. Non intermitti interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar traduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, quum constantius universi paludem transissent paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consuerant, turpiter refugerunt nec prius finem fugae fecerunt saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum secundis minimisque rebus insolentiores, an adverso mediocri casu timidiores essent.

14. Compluribus diebus iisdem in castris consumptis, quum propius accessisse legiones et Gaium Trebonium legatum cognossent, duces Bellovacorum veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit), oppressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum

suorum processisset. At Caesar neque resistentes aggrediundos tanto collis ascensu iudicabat, neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari militibus instantibus non possent. Ita, quum palude impedita a castris castra dividi videret, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret, pontibus palude constrata legiones traducit celeriterque in summam planitiem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis ad ultimum iugum pervenit aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos coniici possent.

15. Barbari confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatim copias distributas dimittere non possent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia cognita Caesar XX cohortibus instructis castrisque eo loco metatis muniri iubet castra. Absolutis operibus pro vallo legiones instructas collocat, equites frenatis equis in statione disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent neque pernoctare aut diutius permanere sine periculo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi ceperunt. Fasces, ut consueverant [namque in acie sedere Gallos consuesse superioribus commentariis Caesaris declaratum est], per manus stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, inter se traditos ante aciem collocarunt extremoque tempore diei signo pronuntiato uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

16. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium

quum fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare summum ignem et flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga timoris simul calliditatisque plena sine ullo detrimento milia non amplius decem progressi hostes loco munitissimo castra posuerunt. Inde quum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

17. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia sex peditum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros suspicaretur. Quo cognito consilio legiones plures, quam solebat, educit equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidio consuerat, praemittit: huic interponit auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus quam potest maxime appropinquat.

18. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus mille, silvis undique aut impeditissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium consilio nostri ad proeliandum animo atque armis parati, quum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidia-

torum neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

19. Quum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites. Quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita praesidio cohortium confisi nostri acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur; hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen perculsique maiore parte amissa consternati profugiunt partim silvis petitis, partim flumine (qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur), quum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin fortissime proeliando compluresque vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela conicere.

20. Tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate exi-

stimaret hostes nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, cognita calamitate, omnibus adversis, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

21. Hoc omnibus probato consilio Commius Atrebas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus. Afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis. Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo quantum imperitam plebem potuisse.

22. Haec orantibus legatis commemorat Caesar: Eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos. Scire atque intellegere se causam peccati facillime mortuis delegari. Neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset. Sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum; obsides dant, imperata faciunt excepto Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno Titus Labienus Caesare in Gallia citeriore ius dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia iudicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, Gaium Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset, et ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, centurio vel insueta re permotus vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii conficere hominem non potuit; graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, quum videret nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis

regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existimabat. Titum Labienum ad se evocat; legionem autem XV, quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit; quorum civitas propter Germaniae vicinitatem quotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

26. Interim Gaius Caninius legatus, quum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, quum pars quaedam civitatis eius defecisset, ad oppidum Limonem contendit. Quo quum adventaret atque ex captivis certius cognosceret multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Limone oppugnari neque infirmas legiones hostibus committere auderet, castra posuit loco munito. Dumnacus, quum appropinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumpsisset et magno suorum detrimento

nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Limonem redit.

27. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litterisque Gai Canini Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus adventu Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumine Ligeri, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias traduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus neque se Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi magna praeda multis interfectis potiuntur. Ita re bene gesta se recipiunt in castra.

28. Insequenti nocte Fabius equites praemittit sic paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis ut res gereretur, Quintus Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur agmenque hostium consecutus turmas partim idoneis locis disponit, parte equitum proelium committit. Confligit audacius equitatus hostium succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine subsistentes equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine. Namque nostri contemptis

pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi proelii fortissime contra pedites proeliantur, hostesque nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nancti occasionem videbantur.

29. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio: quum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae ac perterritae acies hostium perturbato impedimentorum agmine magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati magno undique clamore sublato cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius milibus XII aut armatorum aut eorum, qui eo timore arma proiecerant, interfectis omnis multitudo capitur impedimentorum.

30. Qua ex fuga quum constaret Drappetem Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum ascitis, receptis latronibus impedimenta et commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum milibus ex fuga quinque collectis provinciam petere unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commentario prima defectione Galliae facere in provinciam voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne detrimento aut timore provinciae magna infamia perditorum hominum latrociniis caperetur.

31 Gaius Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat.

Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae, dato vero spatio ac tempore eodem instigante Dumnaco possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus veniunt in deditionem, ceteraeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Armoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

32. At Drappes unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent nec se sine certa pernicie persequente exercitu putarent provinciae fines intrare posse nec iam libere vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, in finibus consistunt Cadurcorum. Ibi quum Lucterius apud suos cives quondam integris rebus multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

33. Quo quum confestim Gaius Caninius venisset animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus divisis trina excelsissimo loco castra fecit; a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34. Quod quum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum ob-

sessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato proxima nocte duobus milibus armatorum relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt. Hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant, nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam Gaius Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

35. Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. Dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter decima silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii repentino malo perterriti diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Profugit inde cum paucis Lucterius nec se recipit in castra.

36. Re bene gesta Caninius ex captivis comperit partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus longe non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intellegeret fugato duce altero

perterritos reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. Sed in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse proeliumque commisisse. Qua re cognita legionem armatam instructamque adducit. Ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis vehementissime proeliantur. Confestim cohortes undique impetum faciunt omnibusque aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo proelio Drappes.

37. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem timore

liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium depoposcit. Qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura quaesitus in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui omnia pericula et detrimenta belli Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent in libertatem, quum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam potest celerrime ad Caninium contendit.

40. Quum contra exspectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausam animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset, aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat: in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen neque arduo

se recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos.

41. Quorum omnis postea multitudo aquatorum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos quum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem et aggerem instruere coepit magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore cuniculos tectos ab vineis agunt ad caput fontis; quod genus operis sine ullo periculo, sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum sexaginta, collocatur in eo turris decem tabulatorum, non quidem quae moenibus aequaret (id enim nullis operibus effici poterat), sed quae superare fontis fastigium posset. Ex ea quum tela tormentis iacerentur ad fontis aditum, nec sine periculo possent aquari oppidani, non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hostium multitudo siti consumebatur.

42. Quo malo perterriti oppidani cupas sevo, pice, scandulis complent; eas ardentes in opera provolvunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit. Quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo

sustinebant animo. Res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quisque, prout erat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset eius, telis hostium flammaeque se offerebat.

43. Caesar quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere et simulatione moenium occupandorum clamorem undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani, magna etiam parte amissa siti suorum in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto repente perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque se necessitate coacti tradiderunt.

44. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit vitamque concessit, quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore vinculorum sive timore gravioris supplicii paucis diebus cibo se abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum

sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere), hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

45. Labienus interim in Treveris equestre proelium facit secundum compluribusque Treveris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos redigit in suam potestatem atque in his Surum Haeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat solusque ex Haeduis ad id tempus permanserat in armis.

46. Ea re cognita Caesar, quum in omnibus partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. Quam rem sicuti cetera celeriter feliciterque confecit. Namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in Haeduos deduxit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene meritis praemia tribuisset (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione, quam sustinuerat

fidelitate atque auxiliis provinciae illius), his confectis rebus ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

47. Ibi cognoscit Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam quum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate cum suis equitibus latrociniis se suosque alebat infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

48. Erat attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis saepius equites eius aggressus secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehementius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset longius, inimicus homini suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera per fidem imposita paterentur impunita, conversoque equo se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt hoc idem omnes eius equites paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum coniungit equo Quadrati lanceaque infesta magnis viribus medium femur traiicit Voluseni. Praefecto vulnerato non dubitant nostri resistere et conversis equis hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium magno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in fuga proteruntur, partim intercipiun-

tur; quod malum dux equi velocitate evitavit: ac sic proelio secundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem sive expiato suo dolore sive magna parte amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidibus firmat; unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Cuius postulationem Antonius quum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello consulibus, nullas habet magnopere Galliae res gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda coniungendaque huic commentario statui.

---

49. Caesar in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera iniungendo defessam tot adversis proeliis Galliam conditione parendi meliore facile in pace continuit.

50. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii,

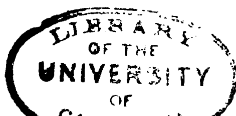

quaestoris sui, commendaverat sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis gratiam convellere cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et honorem suum sequentis anni commendaret, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et consuetudine legationis esset.

51. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. Tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari poterat. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

52. Quum omnes regiones Galliae togatae Caesar percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum

propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci. Iudicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, ut quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit; quod ne fieret, consules amicique Pompei iusserunt atque ita rem morando discesserunt.

53. Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompei et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitates, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

54. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones uni detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero

dedit. Caesar tamen, quum de voluntate minime dubium esset adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et suo nomine quintamdecimam, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto iubet tradi. In eius locum tertiamdecimam legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quintadecima deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quattuor in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Haeduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, Haedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo quum venisset, cognoscit per C. Marcellum consulem legiones duas ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur iure potius disceptandi quam belli gerundi. Contendit . . . .

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

RECOGNOVIT

EMANUEL HOFFMANN.

VOLUMEN ALTERUM.

VINDOBONAE,
SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII.
1857.

PRAEFATIO.

Quantopere meritus sit Carolus Nipperdeius de emendandis Caesaris scriptis, neminem rerum philologicarum curiosum latet. Primus enim et quidem maxime in libris de bello Gallico id praestitit, ut verba scriptoris ad optimos codices constanter exigeret, et ubi aperte erratum esset, ex illorum scriptura quamquam corrupta genuinam elicere mallet quam in expeditis librorum interpolatorum verbis requiescere. Quae scriptoris tractandi ratio quum unice probanda esse videatur, ita ut qui post Nipperdeii curas Caesaris commentarios denuo editurus est, facere non possit, quin verborum censuram ab eo peractam tamquam fundamentum adhibeat, tamen quum non unius sit hominis emendare, quae per saecula sive casu et neglegentia, sive prava doctiorum virorum industria sint peccata, non miraberis, his illis locis aliam atque illi placebat viam esse ineundam. Idque inprimis in libris de bello civili et qui subiungi solent commentariis accidere ideo necesse est, quod hi commentarii non nisi codicibus deterioris notae servati sunt, ita ut in vitiis emendandis et in lacunis et interpolationibus investigandis largiorem disceptandi materiam praebeant.

In hac altera commentariorum parte recognoscenda adhibui codicem Vindobonensem primum, cuius scripturae discrepantias Schneiderus non nisi in septem, quos edidit, belli Gallici libris et aliquot commentarii de bello Hispaniensi locis docuit. Intellexi autem hunc librum quam proxime accedere ad codicem Parisi-

num secundum, deterioris illius codicum familiae et aetate et verborum censura praestantissimum. Itaque quum viderem, codicem Vindobonensem longe plurimis locis eadem suadere, quae Nipperdeius ex Parisino potissimum libro recepit, non dubitavi illi libro etiam tum aliquid auctoritatis tribuere, ubi discrepans a Parisino aut una cum aliis libris lectioni vulgatae faveret, aut solus ea praeberet, quae ex loci ratione postulari viderentur. Alio loco copiosius de hoc Vindobonensi libro agam discrepantiasque inde ab octavo belli Gallici commentario ad Nipperdeii editionem excussas in medium proferam: hic iam satis habere debeo breviter enarrare, quae aliter constituerim atque in Nipperdeii editione minore exarata sunt. Restat ut moneam me in genere orthographico tritam scribendi rationem retinuisse, neque in editione, quam honestissimi librarii rogatu scholarum praecipue commodo instituendam suscepi, verborum perspicuitati officere voluisse induendo ea ferrugine illa nobili, quae nunc adamatur. Satis habebo dummodo alia ex parte haec editio accuratioribus studiis aliquem fructum attulisse videatur.

BELL GALL. L. I. c. 2 Nipperdeius ex libris mss. edidit: *His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur*. Insolentiorem vocabuli *partis* usum N. in edit. mai. p. 50 sqq. exemplis probare studuit; sed etiamsı concedimus latius patere vim illius vocis, ita ut nonnumquam ‚ex aliqua parte‘ respondeat nostro ‚in einer Beziehung, in einer Hinsicht,‘ ubique tamen ad divisionem quandam respicit et quidem rationum, quibus res quaedam spectari aut vim aliquam exercere potest. In hoc autem Caesaris loco tantum abest, ut vocabulo *parte* de diversis rationibus una quaedam exhibeatur, ex qua finium Hel-

vetiorum natura homines bellandi cupidos dolore affecerit, ut neque eius doloris praeter id ipsum, quod quominus late vagarentur facileque finitimis bellum inferrent, impediebantur, alia ulla causa fuerit, neque ea agri natura aliter ac factum est eiusmodi hominum animos afficere potuerit. Itaque suspicor, *parte* hoc loco ortum esse ex compendio **ꝑ re,** unde eo facilius librarii errore falsa illa scriptura evadere potuit, quod paucis versibus ante *ex parte* bis occurrit. Quum autem scribimus: *qua pro re homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur; pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur e. q. s.*, enunciationes non modo ex omni parte tutas verum etiam multo concinnius atque aequabilius adornatas efficimus.

C. 5 et reliquis locis ubi *Latovicorum* nomen exstat, ita cum Kranero edidi pro *Latobrigis*, et ut una moneam, cum eodem *Genava*, *Suebi* scripsi, quas nominum formas solas antiquis monumentis commendari Mommsenius docuit. *Segusiavos* rectius dici quam *Segusianos* Nipperdeius ipse deinde vidit Add. p. 792.

C. 8 N. edidit: *a lacu Lemanno, † qui in flumen Rhodanum influit.* In loco intricatissimo quum id certe a scriptore spectari pateat, ut munitionis situs accuratius describatur, neglecto illo, utrum recte lacus in flumen influere dicatur, *qua* scribendum esse censui, ut indicetur, unde orsum opus ad montem Juram sit perductum.

C. 17 Nipperdeius Daehnium secutus scripsit: *Hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant, quod praestare debeant: si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia praeferre, neque dubitare [debeant], quin si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis*

libertatem sint erepturi. At libri non *praeferre*, sed *perferre* praebent, addunt etiam *debeant* post *dubitare.* Quae emendandi ratio quum multo violentior sit altera, quam Herzogius et Schneiderus amplexi sunt scribentes: *quod praestare debeat, si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre, neque dubitare debeant, quin e. q. s.* et quum in Nipperdeii verbis etiam alia sint, quae offendant, — nam verba *quod praestare debeant* satis inutilem explicationem antecedenti voci *frumentum* adiiciunt, et infinitivos *praeferre, dubitare* subiecto carentes eo magis displicere necesse est, quod non iidem sunt, qui ‚iam principatum Galliae obtinere non possint' atque ‚qui Gallorum quam Romanorum imperia praeferant', — has ob causas satius duxi cum Schneidero facere. Displicuit Nipperdeio illud *quod praestare debeat,* quum sententia requiratur ‚quod iis videri debeat praestare' vel ‚quod praeferre debeant.' Si recte video in eo potissimum offendit, quod *praestandi* verbum dependere iussum sit ex *debendi* notione; haud dubie enim censuit, *praestare,* quum ad ipsam rem pertineat, non aeque ex libidine pendere posse atque *praeferre,* quod iudicium ferentis sit. At Latinorum praestandi verbum non ipsam rei naturam respicit, sed primariam vim eam habet, quae ex rerum enumerandarum ordine et serie petita est; et quum rerum ordinem eum, quem volumus, constituere liceat, non esse videtur, quod homo Latinus in dictione *praestare debet* aegre tulerit. — In eodem capite alterum codicem Bongarsianum secutus scripsi: *Quin etiam, quod necessariare coactus Caesari enuntiarit.* Optimorum librorum scripturam *necessariam rem* ferri non posse patet. In eo autem, quod vulgo edunt, *necessario rem e. q. s.* aut *necessario* aut *coactus* supervacaneum est.

C. 24 N. edidit: *Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum [ita,*

uti supra]; sed in summo iugo duas legiones, e. q. s. Verba *ita uti supra* sic a Caesare profecta esse iure negavit N., at magistro cuidam deberi vix crediderim; imo corruptelae originem vocibus *supra sed* inesse existimo. Suspicor enim Caesarem scripsisse: *Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum; supra se- dere in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocari ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit.*

C. 25 restitui quod omnes libri mss. praebent quodque res ipsa postulare videtur *circumvenere* pro Nipperdeiano *circumvenire.*

Ex librorum auctoritate etiam c. 49 *ab his* (N. *ab iis*), c. 53 *repererunt* (N. *pepererunt*) edidi; minus fidem iis habendam esse censui, quum eodem capite *utraeque* (sc. uxores) pro *utraque* exhibeant.

LIB. II. c. 12 Nipperdeius *confecto* (*magno itinere [confecto] ad oppidum Noviodunum contendit*) uncis ut spurium inclusit; retinui verbum, quod ab Schneidero recte explicatum esse censeo.

Removi etiam uncos, quibus c. 15 N. verba *ad luxuriam pertinentium* (*nihil pati vini reliquarumque rerum [ad luxuriam pertinentium] inferri, quod iis rebus relanguescere animos eorum et remitti virtutem existimarent*) notavit. Casu enim factum esse puto, quod ea in libris melioris notae desunt, quum necessaria sint, ut et *reliquarumque rerum* et quae sequuntur *iis rebus* ferre possimus.

C. 24 etiamsi non nego *nostras* ante *legiones* omitti potuisse, litem tamen, quam inde ab Aldo editores huic pronomini intenderunt, non eam existimavi, ut invitis optimis libris illud eiicerem.

C. 27 verba, qualia in libris praestantioribus exarata sunt: *Horum adventu tanta rerum commuta-*

tio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent; tum calones perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis *o c c u r r e r u n t*, *equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis* *p u g n a n t*, *q u o* *se legionariis militibus praeferrent* plane genuina esse contendo. N. et *occurrerent* scripsit et verba *pugnant quo* exsulare iussit. Qualis proelii commutatio sit facta et qui pugnandi ardor militibus additus sit, inde satis aperitur, quod ,etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent,' neque eos, qui nondum vulneribus quominus pugnarent impediebantur, conspectis legionibus subsidio appropinquantibus iam segnius pugnasse, per se patet. Quod quum continuo esset factum, quod novo ardore legionarii etiam vulneribus paene confecti proelium continuarunt, id quod iam calones et equites praestiterunt, eodem temporis momento fieri nequivisse, vix est cur demonstrem. Calones enim et equites fuga in omnes partes dissipatos non prius in proelium revertisse quam illa iam facta esset rerum commutatio, ipsis verbis *tum calones* *p e r t e r r i t o s* *h o s t e s* *conspicati* elucet. Itaque tantum abest, ut in iis quae de calonibus et equitibus referuntur, eandem enuntiationis constructionem continuari necesse sit, ut suo iure arctiore nexu solvantur; sic demum particula *tum*, quae recepta lectione *occurrerent* vix toleranda videtur, optime se habet. Neque est cur verba *equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent*, *o m n i b u s* *i n* *l o c i s* *p u g n a n t*, *quo se legionariis militibus praeferrent* suspicione premantur. Qui enim in eo, quod equites in omnibus locis pugnabant, nihil inesse arbitrantur, quod in eorum laudem vertatur, parum respicere videntur equestris proelii naturam, quum si ulli militum generi certe equitibus et locorum ubi pugnent, et adversariorum, quibuscum con-

fligant, ratio sit habenda. Haud parvi igitur momenti ad turpitudinem fugae delendam erat, quod equites locorum et adversariorum ratione posthabita *omnibus* locis etiam iniquis tamquam legionarii milites pugnabant, quo se his praeferrent. (De iniqua loci natura et c. 22 et c. 19 satis monitum est.) Denique quod ad temporum inaequalitatem attinet *tum calones .... occurrerunt, equites vero .... omnibus in locis pugnant,* ea neque non ex Caesaris consuetudine est (vide locos, quos Kranerus ad b. c. I, 65,1 adscripsit), et ipsis rebus aptissima esse videtur; alterum enim, quod de calonibus praedicatur, tamquam temporis momentum obtinet; quod vero de equitibus refertur, continuitatis significatione aegre careret.

C. 28 restitui, quod libri habent *collectos* — N. ex coniectura Glandorpii *coniectos* edidit —, itemque cum libris feci c. 34 retinendo *in deditionem*, pro quo N. *in dicionem* reposuit.

Lib. III, c. 1 s. f. scripsi *ab iis*, in quo plurimi libri consentiunt; N. ex Parisino primo *ab his* recepit.

C. 2 retinui *absentibus*, quo omisso durior quam qui cum expedito Caesaris dicendi genere consociari posset sermo evaderet.

C 12 *bis* illud ab Nipperdeio aliisque editoribus ut spurium damnatum (*quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XII spatio*) retineri posse censui, ubi verba *semper horarum XII spatio* explicationi inservire facimus; quapropter post *accidit* incidi.

C. 21 in optimis libris haec leguntur: *Illi alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt, e. q. s.* Alii alio modo illud *secturaeque* tentarunt. Oudendorpius omissa particula *que*

edidit *aerariae secturae*, Schneiderus *aerariae structuraeque;* Nipperdeius suspicionis signo illi *secturaeque* apposito in annotatione critica *ferrariaeque* scribendum esse coniecit; Kranerus Jungermannianam lectionem *aerariae structurae* repetiit. Particulam *que* quum nisi mera libidine eiicere liceat, neque Oudendorpii neque altera quam Kranerus amplexus est ratio placere potest; si retinemus particulam, varia fodinarum genera commemorari necesse est, quapropter Schneideri et Nipperdeii coniecturae abiiciendae sunt, quum et *structurae* et *ferrariae* idem atque *aerariae* fodinarum genus monstrarent. Optime librorum lectio stare mihi posse videtur, si *secturae* de lapicidinis intelligimus subterraneis quales sunt, quae Parisiis et Mosae Traiecti in monte Sancti Petri exstant, et quae catacombae dictae Romae, Neapoli aliisque Italiae locis inveniuntur.

C. 23 reliquisque locis, ubi vulgo *quoquo versus* legi solet (b. G. VII, 4. 14; b. c. I, 25. 36. II, 2. b. Af. 24.) Nipperdeius *quoque versus* recepit, hac in re non tam libros respiciendos esse ratus quam ipsam dictionis rationem. Ex ratione autem *quoquo versus* tum demum recte dici censuit (Ed. mai. p. 71), quum sententia esset relativa; in definita ut *quisque* pro *quisquis*, sic *quoque versus* pro *quoquo versus* dici necesse esse. Iam quum quantum scio *quoquo versus* nusquam in relativa enuntiatione occurrat, in perpetuum ex latinae linguae lexicis exsulare iuberetur. At optime causam dictionis *quoquo versus* Schneiderus egit in annotatione critica ad b. G. VII, 4, 5, ubi monuit *quoquo versus* exstincta relativi potestate ‚wohin auch immer gewendet' factum esse unum indefinitae significationis vocabulum ‚überall hin'; pari ratione et *quoquo* et *quicunque* interdum adhiberi in sententiis non relativis. Adiungi potest, etiam *quisquis* (v. Forcellinii Lex. sb. h. v.) in definitis sententiis pro *quisque* inveniri, et si rem

ad vivum resecamus, primariam ipsius pronominis *quisque* et adverbii *ubique* notionem relativam dici necesse est, quum proprie significaverint ,wer auch', ,wo auch.' (V. Reisigii Scholas Gram. lat. ed. Haase, §. 127, p. 196.) Id quodque recte Schneiderus monuisse videtur, in inscriptionibus, in quibus hucusque *quoque versus* repertum sit, eo significari ,nach einer jeden der *vier* Seiten hin;' in lapidibus enim illis omnibus certae quaedam locorum aut rerum mensurae consignatae sunt. Quae mathematica, ut ita dicam, loquendi ratio, ibi repudianda esse videtur, ubi res ipsa impedit, quominus omnes partes accuratum in modum distinguantur.

C. 24 N. edidit: *Hac re perspecta Crassus quum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent e. q. s.* At quum in libris legatur *timidiores* neque causa excogitari possit, cur id a librario quodam pro genuino *timoris* sit receptum, retinendum esse censui, contra eiiciendum vocabulum *atque*, quod quomodo inseri potuerit, quum ablativus *opinione* eandem atque *cunctatione* vim grammaticam habere videretur, facile patet. Itaque edidi: *quum sua cunctatione opinione timidiores hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent;* cui emendationi si quis ex Nipperdeii sententia id obstare arbitratur, quod hostes ,re vera timidi dicerentur' (Ed. mai. p. 73), in eo falli mihi videtur, quod militibus hostium consilia aeque perspecta fuisse facit ac duci Crasso. Militi hostes iam ob id timidi videri debebant, quod quamquam multitudine superiores Romanos aggredi nolebant; *opinione* etiam timidiores videri debebant, quum pugna oblata in castris se tenere mallent. Ut apud Virgilium Aen. IX, 55 sqq. Latini ,Teucrum mirantur inertia corda: non aequo dare se campo, non obvia ferre arma viros, sed castra fovere', idem de Aquitanis Crassi milites censuisse verisimile est.

LIB. IIII. c. 3 in codicibus haec leguntur: *Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paulo quam sunt eiusdem generis et ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus adsuefacti.* N. *quam* atque *et* eiecit; omitto quae alii editores excogitaverint, ut locum nisi sanissimum at profecto non nisi lenissime vitiatum detorquerent. Si enim particulam *et* hic intendendo inservire facimus, vel quum dissuadeat Nipperdeius (l. l. p. 69), *etiam* pro *et* reponimus, et si ad *ceteris* non *hominibus* sed *rebus* animo supplemus, apertissima sententia evadit: Ubios et civitatem amplam atque florentem habere, et ceteris etiam rebus paulo humaniores esse, quam qui eiusdem generis sint.

C. 10 cum Schneidero edidi: *Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum, neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit.* Locum turbatum esse inde existimo, quod quae Caesar minus recte de confluente Mosa cum Rheno retulisse videbatur, primum in margine codicis archetypi monita sunt adscriptis verbis ,in Oceanum influit'; eaque deinde in ipsum verborum contextum intrusa sunt. At ne quem mirum habeat, quum Caesarem eius rei minus peritum fuisse facimus, similem errorem ex eorundem locorum ignorantia profectum observare licet b. G. VI, 33, ubi Scaldem in Mosam influere narravit.

Satis difficilia visa sunt Nipperdeio, quae c. 22 leguntur: *Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori legatisque attribuit;* non modo enim hoc mirum videri, quod ad unam rem designan-

dam duo verba *cogere* et *contrahere* sint adhibita, verum etiam aliam accedere difficultatem, quod quum hoc loco non nisi navium onerariarum mentio fiat, c. 29 *longae naves* commemorentur, quibus Caesar exercitum transportandum curaverit. Rationem autem, qua sibi has difficultates expedire posse videbatur (l. l. p. 76), ut contractas naves non easdem dici statueret, quae coactae erant, LXXX onerarias, sed naves generaliter, verba autem *quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat* ad alterum tantum participium *contractisque* referret, eiusmodi medicinam ipso malo tristiorem existimo. Contra omnia mihi expedita esse videntur ubi *contractisque* perversum esse statuimus ex *constratisque;* has iam naves *constratas* longas illas esse, de quibus c. 29 refertur, non est quod pluribus aperiam.

LIB. V, c. 9 nihil in librorum scriptura *et praesidio navibus Q. Atrium praefecit* mutandum esse censui. Nipperdeius aegre fert, quod unus homo praesidio praefectus dicatur navibus, quum in uno homine nullum possit esse praesidium; at in dictione tam trita in re militari, qualis est *praesidio praeficere,* per se intelligi posse opinor, ei, qui praesidio alicui loco vel rei praefectus esse dicitur, etiam milites datos esse, quibus praesidium exercere possit. Qui in eiusmodi re offendit, offendere etiam necesse est in verbis, quae Nipperdeius edidit: *praesidio navibusque Q. Atrium praefecit,* nec non in loco, quo hanc emendationem tuitus est, b. G. VI, 29: *ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit;* pari enim iure contendere liceret, ex praeficiendi ratione non nisi hominibus aliquem praeficere, numquam rei vel loco praeficere dici debere.

C. 12 edidi: *Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis, qui praedae ac*

belli inferendi causa ex Belgio transierant (*qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt*) *et bello illato ibi permanserunt atque agros colere coeperunt.* Nipperdeius *quos natos in insula ipsi memoria proditum dicunt* exaravit. At quum parum intersit, qui sint, qui memoria illud proditum dicant, contra multum referat, incolarum partem in insula *ipsa* esse natam, partem ex Belgio advenisse, *ipsa*, quod in cod. Scalig., Cuiac., Leid. pr. inest, unice probandum esse putavi. Recepi deinde plusquamperfectum *transierant* quum et temporis ratione postulari videatur, et bonorum librorum auctoritate commendetur (legitur enim in Paris. primo aliisque libris), neque suspicio abest scripturam *transierunt* correcturae deberi propter ea quae sequuntur *permanserunt* et *coeperunt* perfecta.

C. 13 N. scripsit: *In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona: complures praeterea minores subiectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt dies continuos triginta sub bruma esse noctem.* Libri inter *subiectae* et *obiectae* fluctuant; utrumque displicet, quod insulas hic demonstrari necesse est a Mona ad septentrionem sitas. Scripsi itaque *superiectae.*

C. 15 retinui *loci* ab Nipperdeio uncis inclusum (*intermisso [loci] spatio*), itemque

C. 19 *notis* (*quum equitatus noster liberius praedandi vastandique causa se in agros eiecerat, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat e. q. s.*) servavi, quod eo omisso plane inepte narratur nullam viam semitamque fuisse, qua non Cassivellaunus essedarios ex silvis emiserit. Ablativis illis *omnibus viis notis semitisque* causam indicari, cur Cassivellauni conditio melior fuerit Romanorum, et unde factum sit, ut ex inopinato essedarii ex silvis proruperint, recte monuit Schneiderus.

Neque c. 25 in verbis: *Tertium iam hunc annum regnantem inimicis iam multis palam ex civitate et iis auctoribus eum interfecerunt*, alterum *iam* sine loci detrimento omitti posse existimo. Inimici enim Tasgetio haud dubie ab initio regni fuerunt, quum hunc dignitatis gradum Caesaris beneficio assecutus esset, at *iam* palam inimicum in Tasgetium animum confessi erant. — Infra in eodem capite libri consentiunt in verbis: *Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est e. q. s.* Inepte hic de *quaestoribus* mentionem fieri, quum satis constet in singulis provinciis singulos quaestores fuisse, neminem fugit. Quapropter Ciacconius singulari numero *quaestoreque* scribi iussit, idque Nipperdeius amplexus est. Sed parum verisimile est, mero errore *quaestoreque* in pluralem numerum abiisse; itaque hic idem accidisse puto, quod infra c. 53 factum est in verbis *ab L. Roscio quaestore, quem legioni tertiae decimae praefecerat, certior factus;* enatum enim est *quaestoris* vocabulum, ut recte monuit Oudendorpius, ex compendio sequentis pronominis relativi per errorem repetito. Suspicor itaque Caesarem scripsisse: *interim ab omnibus legatis quibusque legiones tradiderat, certior factus est;* in illo *quibusque* per compendium scripto (in Vind. A per q̇b'q; exarari solet) librarius quidam *quaestoribusque* latere suspicatus id recepit, quo facto etiam necesse erat ut denuo *quibus* repeteretur.

C. 28 cum Schneidero edidi: *quantasvis copias etiam Germanorum sustineri posse.* Librorum scriptura: *quantasvis magnas etiam copias Germanorum e. q. s.*, quomodo ferri possit, Nipperdeius non docuit. Admodum verisimile est *magnas* interpretamentum fuisse vocis *quantasvis*, atque ita deinde in ipsa verba irrepsisse.

In fine c. 43 retinui quod omnes codd. praebent: *turrisque succensa est*; N. *succisa est* edidit.

Item c. 44 non vidi, cur optimorum librorum scripturam *spectas* abiicerem (*aut quem locum tuae probandae virtutis spectas*); N. ex uno deteriorum codicum *expectas* recepit.

C. 49 scripsi: *Haec erant armata circiter milia LX* Fleckeisenium secutus Nov. Mus. Rhen. VII, 2 p. 280. Nipperdeius vulgatum *hae* edidit.

LIB. VI, c. 12 edidi, ut in optimis libris legitur: *auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta re redierat.* N. ex paucis deterioribus codicibus *infecta re* scripsit. De utriusque lectionis differentia quantum satis Schneiderus disseruit in annotatione ad h. l.

C. 17 N. scripsit: *Huic* (sc. *Marti*) *cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent: quum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt.* Libri habent: *quae superaverint*, quam scripturam propius assequi mihi visus sum exarando *qui superaverint*, atque ita significari puto partem victricem. Facile enim intelligitur non nisi partem, quae victoria reportata votis damnata esset, immolandis animalibus captis vota Marti solvisse.

C. 24 ea quae Nipperdeius dedit: *Nunc quidem in eadem inopia, egestate patientiaque Germani permanent*, neque ex libris satis firmantur, (*nunc quidem* non nisi apud Aimoinum et in Dukeri codice satis recenti invenitur; reliqui libri mss. fluctuant inter *nunc quod*, *nunc quoniam*, *nuncque*; contra altero loco omnes textus fontes etiam Aimoinus in scriptura *patientia qua* consentiunt), neque, ut Schneiderus luculente docuit, ex re ipsa ferri possunt, quum ad Volcas Tectosages non ad Germanos verba referantur necesse sit. Quare vulgatam lectionem restitui: *Nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani permanent.*

C. 31 recepi, quod plerique libri habent, *hi insulis;* N. *his insulis* scripsit.

In novissima c. 33 enunciatione utrumque *possint* in *possent* mutandum esse censui; altero certe loco etiam ob libros imperfectum praeferendum esse Schneiderus vidit. Neque adversari videntur, quae Nipperdeius Add. p. 790 (ad p. 85, 3) de usu coniunctivi imperfecti monuit, quum utroque loco *posse* rem futuram spectet.

C. 34 ex iis, quae Schneiderus monuit, verborum collocatio *sed in omnes partes* a libris tutior esse videtur, quam quae Nipperdeio placuit *sed omnis in partis.*

LIB. VII, c. 11 Nipperdeius edidit: *Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse ut quam primum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur.* At quum inepte dictum videatur, Caesarem ideo Genabum *esse profectum, ut quam primum iter faceret,* Schneiderus aliique ex interpolatis libris *ut quam primum iter conficeret* receperunt; parum autem verisimile est, quod Schneiderus ad defendendum *conficeret* protulit argumentum, *faceret* ab aliquo illatum esse, cui *conficeret* in paucis verbis iteratum displiceret; imo quum *conficeret* in hac formula tritissimum sit, interpolationis suspicioni obnoxium est. Omnem difficultatem facile expedire licet, ubi verba *ut quam primum iter faceret* sive casu sive consilio suo loco mota facimus. Optime enim se habent, quum antecedenti enuntiationi praemittuntur: *Ut quam primum iter faceret, ea qui conficeret C. Trebonium legatum relinquit: ipse Genabum Carnutum proficiscitur.* Mihi librarius, cui sententiae illius finalis collocatio insolentior videbatur (at multis Caesarianis locis probatur), vel cui subiecti in verbis *faceret* et *conficeret* ambiguitas displicebat, genuinum verborum ordinem pervertisse videtur.

C. 14 haec vulgata sunt: *Praeterea salutis causa*

rei familiaris commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio a B o i a quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Neque Boiam neque omnino certam aliquam regionem hic nominari posse recte contendit Nipperdeius, quare Scaligerum secutus *a Boia* in uncis posuit. Schneiderus defendit quidem *a Boia*, sed probare non potuit. Nec tamen crediderim verba *a Boia* ascripta fuisse in margine ab librario, quo accuratius illud *quoquo versus* definiretur; vix enim unde librorum discrepantiae exstiterint in nomine tam trito, dispiceretur. Nam codices alii *ab oĩa* (= *omnia*), alii *ab via*, alii *ab ora* vel tale quid habent, ita ut multo verisimilius videatur *a Boia* ubi exstat, (Schneiderus nonnisi in codice Hamburgensi *a boya* scriptum esse refert; reliqui ea, quae monui, exhibent), emendatione esse natum. Itaque suspicor scriptum fuisse: *vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio a b i m o o m n i a* i. e. funditus esse delenda; et patet, quomodo ex verbis per compendium scriptis *ab ĩo oĩa* varia illa menda nasci potuerint.

C. 19 haec in libris leguntur: *Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus quinquaginta. Hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci continebant generatimque distributi in civitates omnia vada ac s a l t u s e i u s p a l u d i s obtinebant e. q. s.* Excogitarunt quidem viri docti has illas interpretationes, quibus *saltus paludis* ferri posse probarent, sed cum Nipperdeio, qui corruptelae signo *saltus* notavit, libris fidem negare malo, quam verba hoc modo a Caesare scripta esse putare. Nipperdeius illud quod unum a Caesare scribi hic potuisse existimabat *omnia vada ac t r a n s i t u s eius paludis* in textum recipere dubitavit, quod a litterarum similitudine nullam coniecturae commendati-

onem fieri ipse videbat, — at leniorem medendi rationem mihi invenisse videor, quum transponerem *omnia vada eius paludis ac saltus obtinebant.* Verborum ordinem haud dubie mutavit, cui genitivus *paludis* et ad *vada* et ad *saltus* pertinere videbatur.

C. 20 vulgo quemadmodum in libris est editur: *Quod castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortantibus, quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet* At *ipsum* hic ferri nequire, quum *ipse* dicendum fuisset, docuit Apitzius, neque ,locum munitione se defendisse' recte dictum videtur nulla significatione facta, qua illam munitionem in ipsa loci natura fuisse doceamur. Nipperdeius certam emendationem non videns crucis notam ante *ipsum* posuit; at locum emendatum existimo mutato *ipsum* in *ipsius: persuasum loci opportunitate qui se ipsius munitione defenderet.*

C. 21 N. cum Clarkio scripsit: *Statuunt, ut X milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod paene in eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.* At praeter Andinum et Oxoniensem codicem, in quibus *paene in eo* legitur, reliqui *penes eos* praebent; hanc vulgatam scripturam ferri nequire, recte docuit Nipperdeius, viam autem qua existere potuerit, facile dispicies quum mecum genuinam scripturam *pene ex eo* fuisse facis. Omissa enim una litterula *e* quum sequatur particula *si* verba *pene(e)xeosi* facile abire potuerunt in *peneseossi.* Quod autem ad sensum attinet, emendatio proposita vix defensionem desiderare videtur. Quum summa Gallorum victoriae non ex una tantum re constare posset, paene tamen *ex eo* constitit, si oppidum retinuissent.

C. 30 id quod libri praebent: *sic sunt animo consternati,* sanissimum habeo. N. coniecit *confirmati.*

C. 35 scripsi: *Quum uterque* *u t r i m q u e* *e s s e t* *exercitus, in conspectu fereque e regione castris castra ponebant.* N. *exisset* edidit. — In eis quae insequuntur *Caesari* (N.: *Caesaris*), deinde ex Wendelii coniectura *carptis* (N. † *captis*) recepi.

C. 36 verba *in monte* (*At Vercingetorix castris prope oppidum in monte positis e. q. s.*) quum in optimis libris desint, ab Nipperdeio exsulare iussa sunt. Fieri potuisse, ut ea ex glossemate irrepserint, equidem non negaverim, sed quum nullam plane suspicionem moverent, nisi in libris illis deessent, cum Schneidero feci qui ea non nisi casu excidisse censuit, atque retinui. — Infra scripsi: *Sed is locus praesidio ab his non* *m i n u s* *firmo tenebatur;* nam ita demum et particula *sed*, qua verba antecedentibus opponuntur, recte adhibita esse videtur, et quae adiungitur adversandi particula *tamen* (*Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco e. q. s.*) suam sibi vim habet. Contra in utraque particula offendat necesse est, qui cum Nipperdeio probaverit: *Sed is locus praesidio ab his non* *n i m i s* *firmo.*

C. 38 edidit N.: *Producuntur hi, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt:* *e q u i t e s* *Haeduorum* *interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede fugisse.* At plurimi et optimi codices *m u l t o s* *equites* habent, deteriores *o m n e s* *equites.* Hoc *omnes* a magistro quodam intrusum esse, ne Gallorum oratio discreparet ab Litavici, qui omnem equitatum, omnem nobilitatem interisse pronuntiaverat, Nipperdeio facile concedes; quomodo altera eaque optimorum librorum lectio *multos* exstiterit, non patefecit. Equidem suspicor, quum parum verisimile sit homines illos ab Lita-

vico subornatos nullam interfectae nobilitatis mentionem fecisse, scribendum esse: *multitudini exponunt: equites et multos Haeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur*. Omissam particulam *et* omnium turbarum ansam fuisse censeo. — Quod in sententiae initio *Producuntur ii* edidi, ratione et libris commotus feci, quorum optimus Bongarsianus primus, quum *duo* superscriptum habeat voculae *ii*, etiam certissimum genuinae scripturae argumentum praebet.

Eadem librorum auctoritas me movit, ut c. 39 cum Schneidero *Ex his Eporedorix* scriberem. (N. *Ex iis*.)

C. 44 mirum videri debet, quod editores hucusque intactum reliquerint locum sane intricatissimum: *Haec cogitanti accidere visa est facultas bene rei gerendae. Nam quum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis causam; quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed hunc silvestrem et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos loco timere nec iam aliter sentire uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.* Duplicem videmus his verbis inesse difficultatem; primum enim locus, cui vehementer timere Galli dicuntur, ita describitur, ut plane non metum movere potuerit; nam quum ibi silvestre et angustum esset iugum, ubi aditus erat ad oppidum, hac ipsa naturali conditione locus munitus videri debebat, neque erat, cur ad eum potissimum muniendum Vercingetorix Gallos

Gergoviam defendentes evocaret. Neque id placere potest, quod iugum fere non nisi ibi silvestre fuisse dicitur, ubi illud ad oppidum aditus esset: sequentis enim capitis verbis: *Legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco silvisque occultat* aperte demonstratur etiam infimum iugum silvestre fuisse. Altera deinde difficultas in eo posita est, quod Caesarem *dorsus* masculino genere dixisse persuadere nobis iubemur. *Dorsus* forma non nisi in illo Plautinae Militis loco II. 4, 44: *ita dorsus totus prurit* exstat; sed quum hic pars illa corporis humani significetur, nullo autem scriptoris loco vel grammatici testimonio probatum sit, *dorsus* formam unquam de montium iugo usurpatam esse, taedet fere statuere Caesarem, qui ubique sermone urbano usus est, neque futilem in dicendo ornatum appetivit, neque orationi gravitatem prisca dudumque obsoleta vocabula adhibendo efficere studuit, hic vocis formam ex Plautinis horreis esse mutuatum. Denique etiam pronomen *hunc* aegre ferri necesse est, quum rectius haud dubie diceretur *sed eum silvestrem et angustum.* Quae quum ita sint, non dubitavi remedium adhibere, quod quamquam violentius videri potest, tamen unum videtur, quo omnia expediantur, neque excusatione caret. Mutato enim verborum ordine scribendum esse conieci: *Constabat inter omnes, quod iam Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi silvestre et angustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi.* Inde iam patet, cur perfugae addiderint: *vehementer huic illos loco timere, — et ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.* Turbatae genuinae lectionis originem ex adverbio *hinc* repetendam esse existimo. Si enim facimus, *hinc* aut magistri cuiusdam industria, quem demonstrativi illius adverbii usus mirum habebat, mutatum esse in *hunc*, aut casu in hanc

formam abiisse, quum sexcenties in libris Mss. peccatum sit permutandis voculis *hinc hunc huc hic*, etiam patet, quomodo iam reliquae turbae moveri potuerint. Qui enim antecedens vocabulum *dorsum* ex trita ratione neutro genere accipiebat, iam facere non potuit, quin *hunc* ad collem antea commemoratum referret. At collem aequum dici necessario displicebat, contra aptissimum videbatur eiusmodi epitheton de dorso iugi dictum. Inde factum est, ut epithetis commutatis *aequum* dorsum praedicaretur, *silvestris* autem et *angustus* collis. Recentiores denique critici, quum verba qualia iam adornata erant, *hunc silvestrem et angustum* ad remotiorem vocem *collem* referri non posse intellegerent, posthabitis ceteris difficultatibus *dorsus* hoc loco masculino genere a Caesare usurpatum esse, pronuntiarunt. — Quod ad significationem adverbii *hinc* attinet, satis videtur monuisse, plane eadem vi hic positum esse, qua supra lib. II, c. 18 dictum est: *collis* . . . . . . *passus circiter ducentos infimus apertus, ab superiore parte silvestris.*

Initium c. 46 in libris manuscriptis et typis exaratis sic fere legitur: *Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat: quicquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat.* Nipperdeius, cui *huic* non habere videbatur, quo referretur, quum neque ad ascensum, neque ad collem, nec denique ad rectam regionem circuitu quidquam addi posset, *huc* scribendum idque ad passuum numerum referendum esse coniecit. At insulsum et ineptum scriptorem Caesarem habere necesse est, si eum serio rem luce clariorem exposuisse facimus, eo quod circuitus ad spatium MCC passuum accederet, spatium esse auctum. Contra optimo se habere videtur librorum scriptura *huic*, quum id, quod Nipperdeius obiecit, quominus *huic*

Gergoviam defendentes evocaret. Neque id placere potest, quod iugum fere non nisi ibi silvestre fuisse dicitur, ubi ille ad oppidum aditus esset; sequentis enim capitis verbis: *Legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco silvisque occultat* aperte demonstratur etiam infimum iugum silvestre fuisse. Altera deinde difficultas in eo posita est, quod Caesarem *dorsus* masculino genere dixisse persuadere nobis iubemur. *Dorsus* forma non nisi in illo Plautinae Militis loco II, 4, 44: *ita dorsus totus prurit* exstat; sed quum hic pars illa corporis humani significetur, nullo autem scriptoris loco vel grammatici testimonio probatum sit, *dorsus* formam unquam de montium iugo usurpatam esse, taedet fere statuere Caesarem, qui ubique sermone urbano usus est, neque futilem in dicendo ornatum appetivit, neque orationi gravitatem prisca dudumque obsoleta vocabula adhibendo efficere studuit, hic vocis formam ex Plautinis horreis esse mutuatum. Denique etiam pronomen *hunc* aegre ferri necesse est, quum rectius haud dubie diceretur *sed eum silvestrem et angustum*. Quae quum ita sint, non dubitavi remedium adhibere, quod quamquam violentius videri potest, tamen unum videtur, quo omnia expediantur, neque excusatione caret. Mutato enim verborum ordine scribendum esse conieci: *Constabat inter omnes, quod iam Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi silvestre et angustum, sed hinc prope aequum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi.* Inde iam patet, cur perfugae addiderint: *vehementer huic illos loco timere*, — et *ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.* Turbatae genuinae lectionis originem ex adverbio *hinc* repetendam esse existimo. Si enim facimus, *hinc* aut magistri cuiusdam industria, quem demonstrativi illius adverbii usus mirum habebat, mutatum esse in *hunc*, aut casu in hanc

formam abiisse, quum sexcenties in libris Mss. peccatum sit permutandis voculis *hinc hunc huc hic*, etiam patet, quomodo iam reliquae turbae moveri potuerint. Qui enim antecedens vocabulum *dorsum* ex trita ratione neutro genere accipiebat, iam facere non potuit, quin *hunc* ad collem antea commemoratum referret. At collem aequum dici necessario displicebat, contra aptissimum videbatur eiusmodi epitheton de dorso iugi dictum. Inde factum est, ut epithetis commutatis *aequum* dorsum praedicaretur, *silvestris* autem et *angustus* collis. Recentiores denique critici, quum verba qualia iam adornata erant, *hunc silvestrem et angustum* ad remotiorem vocem *collem* referri non posse intellegerent, posthabitis ceteris difficultatibus *dorsus* hoc loco masculino genere a Caesare usurpatum esse, pronuntiarunt. — Quod ad significationem adverbii *hinc* attinet, satis videtur monuisse, plane eadem vi hic positum esse, qua supra lib. II, c. 18 dictum est: *collis . . . . . . passus circiter ducentos infimus apertus, ab superiore parte silvestris.*

Initium c. 46 in libris manuscriptis et typis exaratis sic fere legitur: *Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat: quicquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat.* Nipperdeius, cui *huic* non habere videbatur, quo referretur, quum neque ad ascensum, neque ad collem, nec denique ad rectam regionem circuitu quidquam addi posset, *huc* scribendum idque ad passuum numerum referendum esse coniecit. At insulsum et ineptum scriptorem Caesarem habere necesse est, si eum serio rem luce clariorem exposuisse facimus, eo quod circuitus ad spatium MCC passuum accederet, spatium esse auctum. Contra optimo se habere videtur librorum scriptura *huic*, quum id, quod Nipperdeius obiecit, quominus *huic*

ad *rectam regionem* referamus, speciosius quam verius dictum sit. ‚Ne rectae quidem regioni' inquit, ‚aliquid circuitus accedere potest, cum regio, quae est linea mente inter duas res ducta, nulla possit circuitu ducta intellegi.' At rectae regioni anfractum intercessisse Caesar aperte scripsit, nam anfractum, quo nonnisi certa quaedam itineris ratio significatur, non inter murum et planitiem, sed rectae itineris regioni intercessisse apertissimum est. Quum autem anfractus intercedit rectae regioni, circuitus accedit; atque ita non amplius esse potest, quominus *huic* ad *recta regione* referatur.

C. 47 Nipperdeius edidit: *Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionique decimae, quacum erat, contionatus signa constituit.* Assentior, quod ex integris codicibus *legionique decimae* et *constituit* pro vulgato *legionisque decimae* et *constitere* recepit; dissentio ab eo, quod *contionatus* scripsit, quum antequam signa constituta essent, Caesarem concionem habuisse nullo pacto verisimile videatur. Neque ut vulgo verba coniunguntur *quacum erat concionatus*, ferri possunt, quum et praepositionis usus insolentior videatur, neque per *concionatus* ea significari possint, quae antea c. 45 nonnisi cum legatis egerat. Et ut haec legatis a Caesare in concione proposita sint, quod Schneiderus acutius suspicatur, aderant tunc certe praeter decimam reliquae quoque legiones, quae deinde signo dato Gergoviam montem ascenderunt, ita ut apud decimam tantum legionem Caesar concionatus esse dici nequeat. Explicatio autem, qua etiam huic difficultati Schneiderus occurrere posse putabat, quum diceret: ‚Iam h. l. disertum ipsius testimonium habemus et simul decimam legionem in illa concione proximum a suggestu locum tenuisse accipimus; qua re fieri potuerat, ut et facilius ab iis audiretur et promptius eos dicto audientes ha-

beret', vereor ne omni probabilitatis specie haec sint destituta. Facillima loci extricandi ratio mihi visa est quum *concionatum* scribimus, quod quomodo in *concionatus* perverti potuerit, ex initiali littera sequentis vocabuli (*concionatūsigna*) admodum patet. Per supinum illud significatur, in quem finem Caesar legioni decimae signa constituerit.

C. 56 excudi iussi, quod in integris codicibus legitur: *Nam ut commutato consilio iter in provinciam converteret, ut ne metu quidem necessario faciundum existimabat, quum infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat.* Verba *ut ... converteret* ex solo *necessario faciundum* dependere iubens verto: ,denn wie er seinen Plan zu ändern und in die Provinz zurückzukehren nicht einmal aus Furcht für nöthig erachtete, hinderte ihn einerseits u. s. w.' Haec expeditissima sententia num revera et emendatione Ciacconii *ut nemo non tum quidem* et Elberlingii *Nam ne commutato consilio e. q. s.* egeat, iam lectori diiudicandum relinquo.

Quae sub finem c. 58 edi solent: *Hostes re cognita ab iis, qui Meloduno fugerant, Lutetiam incendi pontesque eius oppidi rescindi iubent: ipsi profecti a palude in ripis Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni castra considunt*, ea neque ex re ferri posse, neque libris firmari, quum in optimis codicibus *prospecta* vel *perspecta palude*, deinde *ad ripas* scriptum sit, recte monuit Nipperdeius l. l. p. 100; itaque *ipsi proiecta palude ad ripas Sequanae .... considunt* scribendum esse coniecit. Facilius tamen librorum menda *prospecta*. *perspecta* unde orta sint, explicare licet, si genuinam scripturam *praesepti palude* fuisse facimus. Quum enim scriptum esset ꝑsepti obliterata illa virgula facile ꝓspecta vel ꝑspecta effingi potuit.

C. 64 edidi: *Ipse imperat reliquis civitatibus obsides* *d e d e n d i q u e* *constituit diem. H u c omnes equites quindecim milia numero celeriter convenire iubet.* Nipperdeius ea quae libri praebent corruptionis signo notata edidit: † *denique ei rei huc.* Propter finalem syllabam antecedentis vocis *obsid e s* priorem verbi *dedendi* excidisse suspicor; *dendique* quod iam supererat, in *denique* esse mutatum iamque ad sententiam explendam ab emendatore quodam *ei rei* infertum esse, mirum videri nequit. Quod subsequitur *Huc*, etiamsi displicebat, neque veri absonum mihi videbatur, genuinam scripturam *Ad hunc* una cum antecedentibus esse corruptam, mutare tamen nolui.

C. 67 non esse putabam, cur *inter*, quod in codicibus est, cum *intra* ex Nipperdeii sententia commutarem.

C. 71 servavi vulgatam lectionem *secunda vigilia silentio equitatum d i m i t t i t.* — N. *mittit.*

C. 73 in libris haec leguntur: *Itaque truncis arborum a u t admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus e. q. s.* N. *aut* particulam eiecit, at optime eam deinde Schneiderus defendit; itaque retinui.

C. 74 N. ita edidit: *His perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura quattuordecim milia passuum complexus paris eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, e i u s* † *d i s c e s s u munitionum praesidia circumfundi possent; a c n e cum periculo ex castris egredi c o g a t u r, dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.* Verba *eius discessu* ita ferri nequire, quum Caesar, qui solus ille discedens esse posset, neque discedere vellet, et ne cogeretur, frumentum paratum habere iuberet, Elberlingius et Nipperdeius monuerunt, neque ut iam aliter sentiamus, Schneideri expositione quid-

quam moveri possumus. At quae Nipperdeio medicina visa est, quum scriberetur *eius* (sc. hostis exterioris) *accessu*, minime placere potest, quum verba plane inutile essent additamentum; hostem enim nisi accesserit munitionum praesidia multitudine circumfundere non posse, puerile est docere. Ut cum Kranero verba *eius discessu* ex interpretatione quadam orta habeamus, non nisi desperata loci emendatione facere licet. At emendatio adest eaque facillima, quum nihil nisi *eius* sit exstirpandum illatum haud dubie ab eo, cui primo genitivus *munitionum* ad sequens vocabulum *praesidia* referendus visus est. Iam si *discessu munitionum* coniungimus, apertissima sententia est. Caesar alteram circumvallationem contra exteriorem hostem perfecit XIV milia passuum circuitu amplectentem — interior munitio XI milia passuum circuitu tenebat — ut quum ita *discederent* munitiones maiusque spatium amplecterentur, hostium copiae ubi aggrederentur, necessario distinerentur, ita ut praesidia quamvis magna multitudine circumfundi non possent. Duplici illa munitione profecto etiam id efficiebatur, ut Caesariani tuto ab hostium incursu ex castris egredi et ad singula castella sine ullo periculo commeare possent. Idque sequentibus verbis significari ratus, *aut*, quod in omnibus libris legitur, retinendum, deinde ex temporum ratione *cogerentur*, quod in codice Dresd. B et ab altera manu exaratum in Vrat. B. exstat, recipiendum esse putabam, ita ut verba in hunc modum constituerem: . . . . . . *ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, discessu munitionum praesidia circumfundi possent, aut cum periculo ex castris egredi cogerentur. Dierum triginta e. q. s.* At nunc priorem sententiam post verbum *possent* me finivisse sequentem ex Nipperdeii ratione in hunc modum constituisse mallem: *Ac ne cum periculo ex castris egredi cogatur,*

dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

C. 75 enumerantur copiae, quas Galli singulis civitatibus auctore Vercingetorige imperaverint. Haec Nipperdeius sic edidit: *Imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambluaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutheriis Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; Senonibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IIII; Velliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus terna; Rauracis et Boiis . . ; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Lemovices, Unelli.* In hac enumeratione aperte vitiatum est, et quod *Senones* itemque *Lemovices* bis commemorantur, et quod deest copiarum numerus, quem Rauraci et Boii dare debebant. Neque id verisimile videtur, in hoc sociorum indice nullam Andium vel Andorum esse mentionem factam, quos inter primos Vercingetorigi se adiunxisse h. l. c. 4 docemur. Horum mendorum partem removere posse mihi visus sum, quum *Senonibus* altero loco ex corruptione genuinae scripturae *sena Andibus* prodiisse facerem. Inde etiam patet, cur copiarum Rauracis et Boiis imperatarum numerus desideretur. Quum enim verba *sena Andibus* perversa essent in *Senonibus*, fieri iam necesse erat, ut numeri, qui civitatibus propter parem auxiliorum rationem una nominatis praemissi essent, ad antecedentem gentium gregem referrentur, ita ut

Rauracis et Boiis novissimo loco commemoratis omnis numerus detraheretur. Unde factum sit, ut Lemovices bis sint nominati, perspicere nequeo, nec Nipperdeius in probabilem modum rem aperuit; eos post Osismos inter Armoricas gentes nominari non potuisse, recte monuit, quapropter hoc loco nomen uncis inclusi. Verba quae aliter constitui iam haec sunt: .....*octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus; V milia Aulercis Cenomanis; todidem Atrebatibus; quaterna Velliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus; terna Rauracis et Boiis; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, [Lemovices,] Unelli.* Probe quidem scio numeris computatis maiorem summam effici ea, quam in agro Haeduorum lustratam esse capite deinde sequente videmus; sed discrepat utraque summa etiam quum numeros catalogi, qualem Nipperdeius edidit, computas; certe quadrant fere summae, si mutationes ab Nipperdeio propositas, ab Kranero sine ulla haesitatione pro veris receptas probas, sed ubi libidini verba constituenda committuntur, quantum satis patent viae, quibus ut utrimque summae congruant, effici possit. At profecto fieri potuit, ut maior singulis civitatibus numerus imperaretur, minor deinde ad constitutum diem ex iis conveniret, neque in eo quod non nisi Bellovaci suum numerum non complevisse narrantur, argumentum inesse videtur, omnes reliquas civitates integrum militum numerum misisse; Bellovaci enim hanc ob rem prae ceteris commemorandi erant, quod quominus cum reliquis Gallis faverent, recusaverant seque suo nomine et arbitrio bellum cum Romanis gesturos esse dictitaverant.

C. 77 in oratione Critognati cum Schneidero

dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

C. 75 enumerantur copiae, quas Galli singulis civitatibus auctore Vercingetorige imperaverint. Haec Nipperdeius sic edidit: *Imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambluaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutheriis Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; Senonibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IIII; Velliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus terna; Rauracis et Boiis . . ; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Lemovices, Unelli.* In hac enumeratione aperte vitiatum est, et quod *Senones* itemque *Lemovices* bis commemorantur, et quod deest copiarum numerus, quem Rauraci et Boii dare debebant. Neque id verisimile videtur, in hoc sociorum indice nullam Andium vel Andorum esse mentionem factam, quos inter primos Vercingetorigi se adiunxisse h. l. c. 4 docemur. Horum mendorum partem removere posse mihi visus sum, quum *Senonibus* altero loco ex corruptione genuinae scripturae *sena Andibus* prodiisse facerem. Inde etiam patet, cur copiarum Rauracis et Boiis imperatarum numerus desideretur. Quum enim verba *sena Andibus* perversa essent in *Senonibus*, fieri iam necesse erat, ut numeri, qui civitatibus propter parem auxiliorum rationem una nominatis praemissi essent, ad antecedentem gentium gregem referrentur, ita ut

Rauracis et Boiis novissimo loco commemoratis omnis numerus detraheretur. Unde factum sit, ut Lemovices bis sint nominati, perspicere nequeo, nec Nipperdeius in probabilem modum rem aperuit; eos post Osismos inter Armoricas gentes nominari non potuisse, recte monuit, quapropter hoc loco nomen uncis inclusi. Verba quae aliter constitui iam haec sunt: ..... *octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus; V milia Aulercis Cenomanis; todidem Atrebatibus; quaterna Velliocassis, Lexoviis et Aulercis Eburovicibus; terna Rauracis et Boiis; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, [Lemovices,] Unelli.* Probe quidem scio numeris computatis maiorem summam effici ea, quam in agro Haeduorum lustratam esse capite deinde sequente videmus; sed discrepat utraque summa etiam quum numeros catalogi, qualem Nipperdeius edidit, computas; certe quadrant fere summae, si mutationes ab Nipperdeio propositas, ab Kranero sine ulla haesitatione pro veris receptas probas, sed ubi libidini verba constituenda committuntur, quantum satis patent viae, quibus ut utrimque summae congruant, effici possit. At profecto fieri potuit, ut maior singulis civitatibus numerus imperaretur, minor deinde ad constitutum diem ex iis conveniret, neque in eo quod non nisi Bellovaci suum numerum non complevisse narrantur, argumentum inesse videtur, omnes reliquas civitates integrum militum numerum misisse; Bellovaci enim hanc ob rem prae ceteris commemorandi erant, quod quominus cum reliquis Gallis faverent, recusaverant seque suo nomine et arbitrio bellum cum Romanis gesturos esse dictitaverant.

C. 77 in oratione Critognati cum Schneidero

scripsi *neque hos habendos civium loco neque ad consilium adhibendos censeo.* Id quod Nipperdeius edidit *concilium,* etiamsi in optimis libris inest, loco tamen alienum videtur.

Contra c. 80 ex optimis libris, in quorum numero est Bong. A, *excitabat* pro *excitabant* restitui itemque

C. 88 *hostes proelium committunt,* quod omnes libri praebent, retinui. N. ex Iurinii coniectura *nostri p. c.* scripsit. At ea quae antecedunt *Eius (Caesaris) adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur* — ita dicta esse, ut non nisi ad *hostes* subiectum quadrent, recte monuit Schneiderus.

LIB. VIII sub finem praefationis Hirtii a vulgata editorum ratione recedere nolui in verbis *hoc ipso crimen arrogantiae subeo.* N. *ipsum,* quod in scriptis libris plerumque legitur, edidit. At quum omnis sententiae vis in eo versetur, quod scriptor quum se excuset ne cum Caesare conferatur, *eo ipso* arrogantiae crimen se subire dicit, si qua pars enuntiationis fulcro quodam eget, ablativus ille *hoc* eget: contra *ipsum* voci *crimen* adiunctum satis supervacaneum esse, facile intelligitur, quum verba in hunc modum constituimus: *Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso arroganter facio, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari*

C. 5 Nipperdeius Morum secutus scripsit: *in oppido Carnutum Genabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedificata, milites coniecit.* Libri praebent *contegit,* quod constructum cum *in tecta* ferri non posse apertum est. Neque Vossii coniecturam *conlegit* probari

posse, quum milites non essent dispersi sed coniuncti, recte monuit Nipperdeius. At etiam *coniecit* displicet non modo quod paulum ante scriptum est *coniectis*, verum etiam quod dispici nequit, cur tam tritum vocabulum in *contegit* perversum sit. Equidem CONTEGIT ortum esse existimo levi oculorum lapsu ex CONPEGIT idque eo aptius iudico, quod simul de necessitate monet, cui Caesar in eligendis eiusmodi hibernaculis concessit.

C. 8 id quod praeter paucos quosdam deteriores codices reliqui omnes habent: *Itaque consilio advocato* retinui; si de concione cogitandum esset, id potius vocabulum quam *concilium* adhibendum fuisset.

C. 9 libri praestantiores in hac fere scriptura consentiunt: *Haec (castra) imperat vallo XII pedum muniri, loriculam pro hac ratione eius altitudinis inaedificari.* Nipperdeius negans, loricam ullam rationem habuisse ad altitudinem valli crucem vocibus *hac ratione* praefixit, suspicatus scribendum esse *per aggerationem eius altitudini inaedificari.* Si tale quid Hirtius scripsisset, libri fortasse *pro aggeris ratione* et similia exhiberent, verba autem *pro hac ratione* vix inde exstitissent. Concedo non ita loricae altitudinem ex altitudine valli pependisse, ut, quo hoc esset altius, eo lorica quoque altior inaedificaretur, at fortasse contraria inter utriusque altitudinem conditio intercessit. Valli enim interius latus quum haud dubie non praeceps esset, sed leniter declive vel gradibus, quibus ascendi et insisti posset distinctum ita ut propugnatores vallo ipso ex parte protegerentur, nec nisi superior corporis pars, qua vallo eminerent, praesidio egeret loricae et quidem ita comparatae, ut pinnarum intervallis mittendorum telorum potestatem praeberet, inde etiam probari videtur, quo minor altitudo valli esset, ita ut in ipso summo aggere insistere necesse esset, ut ex loco satis edito pugnari posset, eo maiorem loricam

fuisse inaedificandam. Itaque in librorum verbis quae supra posui acquiescendum esse existimavi.

C. 13 initium ita edidi: *Non intermitti interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis.* Libri enim omnes excepto uno deteriore, in quo *intermittunt,* habent *intermittit.* N. *intermittunt,* vulgo *intermittuntur* edunt.

C. 16 libris obsecutus N. scripsit: *Equites cum intrare summum iugum et flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt.* Si scriptum esset: *cum summum iugum et flammam densissimam intrare timerent*, zeugmatis usum cum Nipperdeio hic statuere liceret; at eo modo quo verba collocata sunt id fieri nullo pacto potest. Exemplis, quibus ille etiam hoc insolitum zeugmatis genus probare posse sibi visus est, plane alienae naturae sunt. Neque hanc ob rem illud *intrare summum iugum* placere potest, quod quae statim de iis referuntur, qui audacius flammam intrare conati sunt, documento sunt, equites in summum iugum esse provectos. Id quod deteriores aliquot libri habent *summum fumum* emendatori deberi, vix quisquam negabit. Equidem emendandum esse censui *summum ignem,* quod aut casu in *iugum* perversum est, aut de industria mutatum ab eo, qui synonyma *summum ignem* et *flammam densissimam* aegre ferebat. At habet utrumque suam vim, quum altero non nisi acritas et vehementia, altero etiam illa conditio significetur, qua qui intraverant, impediebantur, quominus ipsi suorum equorum priores partes animadverterent.

C. 20 haec vulgo eduntur: *At Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evita-*

verant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent e. q. s. Quamquam in his verbis omnes fere libri Mss. consentiunt, tamen vix facere possis, quin ordinem certe ablativorum illorum perversum existimes. Iis enim quae antecedunt *ex fuga paucis atque his vulneratis receptis*, statim adiungendum erat *cognita calamitate*, hunc deinde ablativum sequi debebant ii, quibus singulae tamquam partes cognitae calamitatis enumerantur *omnibus adversis*, *interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus*. Neque viros doctos hoc incommodum latebat, quapropter Faërnus et Ursinus verba *cognita calamitate* deleverunt, Hotomanus transponendum *cognita calamitate omnibus adversis* proposuit, et hanc emendationem ut lenissimam recepi, etiamsi suspicor, ablativum *omnibus adversis* additamentum interpretis esse, qui quum ab Hirtio singulae Bellovacorum reliquarumque civitatum calamitates enumerarentur, margini adscripsit *omnibus adversis*.

C. 42 N. edidit: *Res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur. I t a q u i s q u e, u t e r a t maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset eius, telis hostium flammaeque se offerebat.* Libri integri, inter quos est Paris. A., *ita quisque poterat* exhibent; alii *ita ut quisque poterat*, — denique interpolati *ita quam quisque poterat*. Si verba, quae N. coniecit, pro genuinis habenda essent, nulla via dispiceretur, qua librorum menda nasci potuerint. Itaque primariam scripturam fuisse iudico *Ita quisque p r o u t e r a t maxime insignis*, quum enim **puterat** ex librorum more scriptum, idque in *poterat* deinde perversum esset, patet, *ut* vel *quam* in inter polatis libris additum esse, ut sententiae interpositae nexus efficeretur.

C. 52 quum in libris legatur: *Nam C. Curio tribunus plebis, quum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret*, iure Nipperdeius cum Whittio *et* ferri nequire contenderunt; attamen mero casu particulam huc illatam esse vix crediderim, imo ex *ut* perversam esse iudico idque edidi.

Eiusdem capitis finem codices hunc praebent: *Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit; quod ne fieret, consules amicique Pompei iusserunt, atque ita rem moderando discesserunt.* Haec mendosa esse, neminem fallit; capitis enim sequentis initio manifestum est, significandum fuisse, senatum per discessionem Curionis sententiam probasse. Quem sensum quum Nipperdeius non sit assecutus scribendo *atque ita rem moderando discusserunt,* cum eo facere nolui; neque Kraneri emendatio placere potest: *at reliqui tamen omnes eo discesserunt,* quum verba, etiamsi cum sensu, quem dixi, congruant, tamen ne vestigium fere eorum teneant, quae in libris insunt. Itaque dum verisimiliora proferantur, in librorum verbis stare satius duxi.

Initium COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI, quale libris nobis traditum est, integrum esse, persuadere mihi non potui. Concedatur, quo qui verborum integritatem defendunt niti solent, Caesarem, si res octavo et nono proconsulatus anno in Gallia gestas commentariis exponere per fata ei licuisset, sub finem novissimi libri ea omnia narraturum fuisse, quae interim Romae acta essent antequam L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Marcellus consulatu inito primum senatum haberent in eoque negarent se relaturos esse de litteris illis Caesaris, quae iam in ipso initio primi de bello civili libri commemorantur. At id ipsum, quod Caesar duos illos commentarios non absolvit librosque de bello civili, quippe qui causam suam probarent et firmarent, haud dubie in lucem editurus erat, antequam rerum Gallicarum ad finem perduxisset, argumento esse debet, Caesari tantum certe de rerum urbanarum statu praemonendum fuisse, quantum necesse erat, ut litterarum quas ad senatum dedisset et causa et argumentum patefieret. Neque ullius momenti esse potest, quod viri docti pro impedimento haberi voluerunt, quominus Caesar rerum ante ipsum initium anni a. u. c. 705 actarum quicquam commemoraret, quod singulos annos singulis commentariis absolvere consuesset; haec enim rerum gestarum dispositio aptissima erat, quum singulorum annorum tamquam ratio reddenda esset et quum ipsae res anni fine interciderentur — veris enim initio armorum capiendorum, hiemis adventu componendorum signum dari solebat —, at non nisi insulsus scriptor eiusmodi rerum dispositio-

nem anxie in opere quoque retinuisset, quod neque amplius rationarium, ut ita dicam, rerum auctoritate publica in provincia quadam singulis annis ; starum esse poterat, nec materiem tractabat certa quadam aequabilitate cuiusque anni cursu recurrentem. Eiusmodi operis argumentum non nisi in eos actus describendum erat, qui in ipso rerum decursu deprehenderentur. Neque Caesarem in libris de bello civili aliter scribendi provinciam administrasse, non modo inde elucet, quod duobus prioribus libris res uno eodemque anno gestas exposuit, verum etiam quod tertium commentarium non ab ipso anni 706 initio exorditur, sed ab rebus, quas sub finem proximi anni in urbe perpetravit, antequam mense decembri Brundisium profectus est. In eodem commentario c. 3sqq. refertur de Pompeio, quomodo annuo illo spatio, quod vacuum a bello habuerit, ad comparandas copias sit usus, idque profecto in superioribus commentariis exponendum fuisset, si Caesar singulos libros strictis annalium finibus absolvere voluisset. Neque auctores commentariorum de bello Alexandrino et Africo ad annorum spatia narrationem de Caesaris rebus disposuisse, non est quod moneam. Nituntur igitur satis infirmo argumento, qui ex Caesaris consuetudine abruptum operis de bello civili exordium ut genuinum defendere posse sibi visi sunt. At quominus cum iis faciamus, impedit etiam ipsa verborum conditio, qua comparata sunt in libris manu exaratis. Initium enim in codicibus ita fere scriptum est: *Litteris a Fabio C. Caesaris consulibus redditis e. q. s.* Iam ut insolentionem verborum collocationem mittamus, ex Appiano b. civ. II, 32 et Cassio Dione XLI init. satis constat, non Fabium quendam sed C. Curionem, tribunum plebis, fuisse qui Caesaris litteras Romam pertulit consulibusque reddidit. Igitur Fabii nomen hoc loco ferri nequire, editores inde a

Scaligero omnes viderunt; sed quomodo inter Caesaris verba intrusum sit, nondum aperuerunt. Ab interpolatore quodam nomen illud temere fictum esse, plane non verisimile est; interpolator enim aut Curionis nomen intulisset, aut Antonii, a quo Caesaris epistolas in concione recitatas esse, Plutarchus narrat vit. Jul. Caes. c. 30. Restat igitur, ut Fabii nomen ex corruptela quadam verborum Caesaris enatum esse existimemus. Si enim ipsum libri exordium interisse facimus, in quo de Curione ab Caesare Romam cum litteris remisso monitum erat, narratio iam in hunc modum continuari potuit: *Litteris ab eo consulibus redditis*. Perditis proxime antecedentibus verbis iam fieri nequivit, quin voculae *ab eo* maximarum turbarum ansam darent. Adscripsit enim, qui per *ab eo* non nisi Caesarem significari posse videbat, Caesaris nomen in margine vel super versum, nec defuerunt, qui hoc interpretamentum inter ipsa contextus verba reciperent. At quum iam legeretur *Litteris ab eo Caesare consulibus redditis* pronomen demonstrativum non amplius tolerari potuit, et quum homini cuidam subtilioris ingenii litterae *ab eo* reliquiae depravati alicuius nominis viderentur, ex *abeo* effinxit *a Fabio*. Inde orta est lectio, quam codex Leidensis primus servavit: *Litterae a Fabio Caesare e. q. s.* At quum non haberet ablativus ille *Caesare* unde dependeret, additamento quodam fulciendus erat, idque sibi effecisse haud dubie visus est, qui primus *cum*, quod in aliquot libris ante *Caesare* exstat, reposuit. Sed verba qualia iam sonabant *Litteris a Fabio cum Caesare consulibus redditis* placere non potuisse, haud mirum est; itaque *Caesare* in *Caesaris*, praepositionem autem *cum* in *C*, siglum Gai praenominis immutarunt. Haec recentior verborum adornatio *(C. Caesaris)* cum ea, quae antea placebat *(cum Caesare)*, mirum in modum coaluit et in codice Vindob. pr., in quo legitur:

Litteris a Fabio C. Caesare e. q. s. et in codice Paris. secundo, qui habet: *Litteris a Fabio cum Caesaris e. q. s.* Iam supererat, ut verba tot discrimina passa etiam in eum modum collocarentur, qui novissimae eorum adornationi aptus esset; quapropter scriptum est in libris infimae notae *Litteris C. Caesaris a Fabio consulibus redditis.* Totam igitur hanc depravationum seriem apertissima via ex primaria illa scriptura *Litteris ab eo consulibus redditis* repetere licet; quam si pro vera accipimus, etiam fieri nequit quin enuntiationem praemissam fuisse faciamus nomen illud et quidem Caesaris continentem, quod pronomine *is* iam monstratur. Itaque etiam hac via idem concludere necesse est, primum de bello civili commentarium ἀκέφαλον esse. Quae exciderunt, num ea omnia fuerint, quae Vossius ex Plutarchi, Appiani, Dionis narrationibus contexuit, pro certo dici nequit, id tamen iure contendere licet, quum et extrema pars octavi de bello Gallico commentarii interierit et exordium primi de bello civili libri, uno eodemque casu utrumque librum esse mutilatum. Nec non verisimile est ea, quae utrimque exciderunt, eadem scheda fuisse conscripta, qua perdita damnum illud utrique libro eodem tempore illatum est. Itaque lacunae signo praemisso initium

C. 1 ita edidi: . . . *Litteris ab eo* [*Caesare*] *consulibus redditis e. q. s.*

C. 3 in loco corrupto, quem Nipperdeius sic exhibuit: *Completur urbs † et ius, comitium tribunis, centurionibus, evocatis* satis habui edere *Completur urbs et* [*ius*] *comitium tribunis, centurionibus, evocatis.* Fortasse vocabulum *ius* ex interpretamento *urbs et eius comitium* exstitit, cui etiam locum concessit edit. Ven. a 1494. Litteras *et ius* reliquias esse vocis *militibus*, ut Nipperdeius coniecit, Kranerus etiam edidit, parum verisimile videtur.

C. 5 libri haec habent: *sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis octo denique menses suarum actionum respicere ac timere consuerant.* Edi solet *octavo denique mense,* atque ita a manu secunda in Vind. pr. emendatum est. Absurde hic certum definiri tempus, ex quo tribuni plebis de sua salute cogitare coacti essent, cum Kranero sentio; sed quae Theodori Mommseni, viri certe acutissimi suasu recepit *toto denique emenso spatio suarum actionum,* ob nimiam verborum discrepantiam probari nequeunt. Multo leniorem habemus emendationem, quum scribimus *ultimo* pro *octavo* vel ,VIII', quod Nipperdeius posuit. Facile enim propter exiguam litterarum **l t i** ex codicum more differentiam perspicitur, quomodo **ultĩo** corrumpi potuerit in **um̃o** vel **um̃**. Inde falsum illud *octo* indeque etiam *menses* pro *mense* enatum est.

C. 7 verba, quemadmodum fere libris praebentur: *Novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis armis esset restituta,* — recte habere Nipperdeius iure negavit; armis enim restitutam Caesar tribuniciam potestatem dicere non poterat, nisi rem contra omnem aequalium memoriam fingere vellet, neque ex suo consilio fuisset tale quid fingere, quod ita, ut recte monuit N., causam tribuniciam, quam se defendere simulat, tamquam scelere contaminatam notasset. At ut verba *quae superioribus annis armis esset restituta* cum Nipperdeio ad uncos damnemus, quippe quae ab magistro quodam posita sint, qui antithesibus, quas ipse adamasset, inter Caesaris verba inferciendis commentarios inquinaverit, hic certe causa sufficiens non esse videtur. Omnia enim sana existimo praepositione *ex* ante vocem *armis* reposita, cuius vestigium esse arbitror illud *et* quod

ante *armis* in Bong. secundo, altero Leidensi et codice Ciacconii exstat. Scripsi itaque *ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis ex armis esset restituta.* Neve adversari his verbis credas ea quae insequuntur: *Sullam intercessionem liberam reliquisse;* haec enim ut consociari possint cum verbis *tribunicia potestate omnibus rebus nudata*, non nisi concessam et permissam fuisse ab eo intercessionem significare possunt. Sane intercedendi ius Sulla tribunis non ademit, at armis circumscripsit; quibus ex armis quum modo restitutum sit, Pompeius non solum denuo circumscribit verum etiam funditus tollit; itaque ea, quibus antea tamquam dictatoris donis frui licebat, Pompeius, qui amissa restituisse gloriatur, ademit. Quae quum aperta Caesaris sententia sit, etiam omni offensione carent verba, quae deinde Nipperdeius uncis circumdedit: *Pompeium qui amissa restituisse videatur, [dona etiam, quae ante habuerint,] ademisse.* Removi itaque etiam hoc loco uncos. Quod Caesar pluralem numerum *dona* adhibuit, quum non nisi unum donum sit, ad quod respicit, propter aequalitatem cum antecedente vocabulo *amissa* fecit; rhetorice id dictum esse equidem non negaverim, sed quum in oratione factum sit et quidem in eum finem, ut adversariis quam maxima moveretur invidia, non est cur suspicione prematur.

Sub finem eiusdem capitis retinui vulgatam lectionem codice Vind. pr. firmatam *reliquae* (legiones) *nondum convenerant.* — N. *venerant.*

C. 11 vulgo haec eduntur: *Erat iniqua conditio postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum* (sc. Pompeium) *et provincias et legiones alienas tenere, exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri se in provinciam iturum, neque ante quem diem iturus sit, definire, ut si peracto Caesaris consulatu Pom-*

peius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur. Varie discrepant libri mss.; plerique enim inverso ordine *consulatu* (imo *cons.) Caesaris* habent; *Pompeius* non nisi in codicibus infimae notae exstat; optimus huius familiae liber Paris. sec. praebet: *ut si peracto cons. Caesaris cons. praefectus esset nulla e. q. s.*, idemque in Vind. pr., qui hic et ubique fere cum illo consentit, ita scriptum inveni: *ut si peracto* C̃S *cesaris* C̃S *p̃fectus esset nulla e. q. s.* Particulam *non* omnes praeter codicem Scalig. omittunt. Edidit Nipperdeius: *ut, si peracto consulatu Caesaris non profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur.* At peractum Caesaris consulatum sic tamquam diem statui, ante quem certe Pompeius in provinciam abire deberet, non modo inde veri dissimillimum est, quod Caesar neque iam consul creatus erat, neque in conditionibus a Pompeio et consulibus de compositione propositis quidquam de eius consulatu promittebatur, verum etiam quod ne cogitari quidem potest, Pompeium etiam tum, quum Caesar Romae consulatum teneret, cum duabus legionibus ad urbem amplius remanere et voluisse et potuisse. Nec magis placet altera loci extricandi ratio, quum alii Glandorpio duce *peracto proconsulatu* scribendum, alii *consulatus* potestate *proconsulatus* vocis accipiendum esse censent. Inde nihil aliud efficiunt, nisi ut tempus, quo Pompeius in provinciam decedere deberet, ad anni 705 spatium restringant, tamquam Caesar aequo animo laturus fuisset, Pompeium totum hunc annum ad urbem cum exercitu commorari, dummodo proconsulatu eius peracto in Hispanias decederet. Monendum etiam est, *proconsulatus* vocabulum, quantum equidem scio, ante Plinium maiorem a nullo scriptore esse adhibitum, nec minus ab omni usu abhorret, *consulatus* loco vocis *proconsulatus* dictum

habere; idque eo minime defendi potest, quod hic illic consulis nomine proconsul appellatur; nam etiamsi virum consularem ex munere administrato vocare licet, non item ipsorum munerum nomina commutari possunt. Iam videamus, num stare possint verba *ut ...... nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur*. Qui interpretantur ‚ohne sich einer Lüge schuldig zu machen,' vertunt tamquam omisso vocabulo *religione* scriptum esset: *ut nullo tamen mendatio obstrictus videretur*. Cum hac quidem enuntiationis specie consentiunt etiam loci ab Kranero laudati: b. civ. II, 32: *vos nefario scelere obstringere*, et Cic. p. Sulla 2, 6: *quem obstrictum esse patriae parricidio suspicere*; alieni autem sunt sententiae *mendacii religione obstringi*. Neque haec verba Kranerus eo aperuit, quod interpretatur ‚durch kein Schuldbewusstsein einer Lüge gebunden.' Nam quo modo interpretari liceat *religio* per ‚Schuldbewusstsein', equidem non video; itemque me fugit, quid sit, ‚gebunden durch ein Schuldbewusstsein'; multo minus autem intelligere possum, quomodo Kranerus sententiam ‚durch kein Schuldbewusstsein einer Lüge gebunden' eandem esse dicere potuerit atque: ‚der diese Schuld treffenden Strafe verfallen = einer Lüge schuldig'! Ut *religione obstringi* significat deorum timore ita teneri, ut certa quaedam agendi ratio inde sequatur, ita haud dubie *mendacii religione obstringi* significare necesse est, verecundia quadam teneri, quominus aliquam fidem datam violemus. Mendacii religione quisque tum obstringitur, quum fidem dat. Inde apparet, verba: *ut si peracto consulatu Caesaris non profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur*, etiamsi difficultates illae, de quibus antea dixi, non essent, tamen ferri nequire; nam ut standi in promissis necessitas ex religione mendacii enata adsit, nulla alia conditione nisi sola fide data opus est. Ex his

verborum angustiis unam patere viam suspicatus sum mutando *consulatu* in *postulatu.* Quomodo inde librorum turbae originem duxerint, satis perspicuum est. Quum enim scriptum esset *ut si peracto postulatu Caesar profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur,* magister quidam *postulatum* esse consulum significaturus super eam vocem scripsit Cs̃s ($\overset{\textbf{Css}}{\textbf{postulatu}}$); id iam scribae correcturam esse rati, aut *consulatu* inde exararunt, aut *postulatu* voce exstirpata notum illud siglum $\overline{\text{CS}}$ vel $\overline{\text{CSS}}$ reposuerunt. Hinc iam cetera menda exstiterunt. *Caesar* in *Caesaris* mutatum est, additum deinde, quum iam subiectum *proficiscendi* verbi deesset, aut denuo siglum illud $\overline{\text{CS}}$, aut *Pompei* nomen. Novissimus interpolator fuit, qui in codice Scaligerano *non* intrusit. De ipsis verbis *peracto postulatu* v. Liv. III, 47, 4: *priusquam aut ille postulatum perageret*; quo ex loco quum de usu vocabuli quartae declinationis *postulatus* nihil certi percipi possit, conferas etiam Liv. IV, 9, 6: *postulatu audito*, cui loco Drakenborchius alia eius generis heteroclita adscripsit.

C. 13 omnes quidem libri consentiunt in verbis *proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui* — at huic Auximatium ad Attium Varum orationi plane alienam esse *posteritatis* i. e. famae apud posteros admonitionem, iam alii viderunt. Quapropter Jurinius, quem Kranerus secutus est, coniecit: *proinde habeat rationem dum potestas sit, periculi sui,* — ex sententia optime, at minus probabiliter, quum litterarum discrepantiam respicis. Leniorem existimavi hanc emendationem: *proinde habeat rationem in posterum civitatis et periculi sui.* Quum praepositio *in* scribendo cum antecedente vocabulo coaluisset (**rationēm**) librarius aberrantibus oculis **posterū ciuitatis** in **posteritatis** contraxit.

C. 14 vulgatum edidi *ad forum productos.* Ita

enim Vind. pr. omnesque Oudendorpii libri habent. Nipperdeius ex Paris. secundo et Scalig. *de ductos* recepit, quod ex antecedente *deducti* ortum esse existimo.

C. 16, quum antea narratum sit, Lentulum, Caesaris adventu cognito, Asculo profugisse, iam in libris legitur: *Recepto Firmo expulsoque Lentulo e. q. s.* Itaque Aldus *Asculo* pro *Firmo* posuit, idque vulgo deinde editum est. Etiam Nipperdeius *Asculo* probavit, *Firmo* ab interpolatore quodam illatum esse existimans ex epistola illa Pompei apud Cicer. ad Att. VIII, 12 B, 1, qui Caesarem ‚Firmo progressum‘ scribat. At interpolator, qui illam epistolam cognitam habebat, et aegre ferebat, Firmum oppidum a Caesare receptum hic silentio praetermitti, utrumque potius nomen scripsisset auctorque exstitisset Kranerianae emendationis: *Recepto Firmo Asculoque expulso Lentulo.* At sive cum Aldo et Nipperdeio, sive cum Kranero facimus, displicet certe etiam id, quod Lentulus *expulsus* dicitur, quem ante Caesaris adventum profugisse modo narratum est. Quapropter *ex* et *pulsoque* seiungenda esse ratus scripsi: *Recepto Firmo ex itinere pulsoque Lentulo.* Pulsus erat haud dubie Lentulus, non ita expulsus; Firmum autem *ex itinere receptum* dicitur, quemadmodum aliis locis oppidum quoddam *ex itinere oppugnatum* (b. G. II, 12. III, 21) narratur. — Sub finem capitis *transductis* pro *traductis* dedi ex Paris. sec. et Vind. pr.; ex iisdem transducere c. 30 quoque recepi.

Eosdem libros secutus c. 19 *consilio* scripsi. (N. *concilio*.)

C. 22 libri mss. haec fere habent: *Facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant*

maxima: e. q. s. Ante Davisium *agit* pro *orat* edebatur; is primus monstratis quibusdam comicorum locis illud *orare cum aliquo* ut recte dictum defendit, eique editores inde plerique obsecuti sunt. Nipperdeius, cui comicorum genus dicendi utpote sermoni vulgari et familiari accommodatum parum facere videbatur cum urbano et exculto Caesaris sermone, Plautinis et Terentianis locis fidem non esse habendam, sed cum Th. Bentleio *agit* ante *orat* esse inserendum censuit. Assentior, quod mihi quoque *orare cum aliquo* Caesariani sermonis non esse videtur, sed aeque displicet in sententia *cum eo de salute sua agit, orat atque obsecrat* frigida illa verborum cumulatio, quae quo consilio admissa sit, non video. Emendandi autem viam monstrare videtur cod. Vind. pr. in quo *cum eum* pro *cum eo* exaratum est. Quod si recipimus et *veterem quoque amicitiam* scribimus pro *veteremque amicitiam*, omnia iam optime in hunc modum comparata sunt: *Quum eum de salute sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veterem quoque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima e. q. s.*

C. 23 quum aperte vitiosa sint verba, quae in omnibus codicibus missa nominum scriptura ita leguntur: *Erant quinquaginta ordines L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domiti e. q. s.* Vossius et Oudendorpius scripserunt: *Erant senatorii ordinis,* — Davisius: *Erant quinque senatorii* ordinis, et haec emendandi ratio Nipperdeio quoque ita probabilis visa est, si *senatorii* post *ordinis* collocaretur ibique *s* excidisse existimaretur. Vocem *senatorii* et quidem hoc loco excidisse mihi quoque videtur, at numerum *quinquaginta* in omnibus libris exstantem tangere nolo, quum omni offensione careat, dummodo in hunc

modum verba seiungantur: *Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant quinquaginta; ordinis senatorii L. Domitius, P Lentulus Spinther e. q. s.*

C. 30 legiones, quas Caesar cum Curione in Siciliam misit, ,III' numero fuisse, in libris exstat; at quum libro II. c. 23 et 37 Curionem quattuor legiones a Caesare accepisse legamus, Davisius etiam hoc loco quattuor legionum numerum exarari iussit. Equidem neque cum libris neque cum Davisio faciendum esse existimo. Supra c. 25 narratur, Caesarem Domitianas cohortes Corfinii captas protinus in Siciliam misisse *); eas triginta tres numero fuisse ex c. 15 patet — XX ipse Domitius, XIII Vibullius conduxerant — (cf. c. 33.); tamen ut dediticiae aliquantum infrequentiores fuisse et in legionum formam constitutae non nisi duarum legionum numerum explesse videntur. Id inde probari videtur, quod de duabus legionibus a Curione ex Sicilia in Africam transmissis l. II, c. 28 haec exstant: ,legiones eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar.' Itaque duae alterae legiones, quas Siciliae praesidio reliquit, de sex illis haud dubie fuerunt, quas Caesar ad Brundisium habuisse c. 25 narratur. Quarum legionum si unam cum Valerio in Sardiniam, duas cum Curione in Siciliam misit, reliquae erant tres et quidem eae, quas Massiliam deinde adductas a Caesare c. 36 videmus. Quum igitur c. 30 non nisi legiones Curioni de

*) Domitianas cohortes ab Asinio Pollione in Siciliam esse deductas inde suspicari licet, quod Plutarchus Cat. 53 et Appianus b. civ. II, 40 Pollionem ante Curionem in Siciliam missum esse eiusque adventu Catonem profugisse narrant. Huic rei consentaneum est, quod Pollio cum iisdem militibus etiam in Africam transvectus est et Curione occiso imperium suscepit. V. App. l. l. c. 45. 46.

Brundisino exercitu commissas verisimile sit commemorari, scripsi: *in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus duabus.* Quomodo autem corrumpi potuerit numerus, inde aperitur, quod dativus vel ablativus numeri ‚duo' in libris haud raro in hunc modum exaratus est: IIb; vel IIb' (sigla enim et (;) et (') inserviunt significandae syllabae *us*). Ex affixa illa litterula b ortus deinde est numerus ‚III.'

C. 35 edidi: *cum quis agit*; ita in Vind. pr. scriptum est; in Paris sec. *cum is.* N.: *Cum his agit.* — Paulo infra retinui, quod omnes codices habent: *Neque sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra pars iustiorem habeat causam.* Nipperdeio vulgata Gronovii coniectura *decernere* placuit.

C. 36 de *quoquo versus*, quod edidi, vide quae supra ad b. G. III, 23 annotavi.

Verba quibus initio c. 39 Pompeianorum copiae enumerantur, graviter corrupta esse, Nipperdeius satis docuit. Retinui itaque uncos in locis ab eo monstratis. At non esse videtur, cur etiam desperetur de emendandis verbis, quibus Caesarianae deinde copiae exponuntur, ab Nipperdeio ita editis: *Caesar legiones in Hispaniam praemiserat* [*ad*] *VI* [*milia*]. *Auxilia peditum . . milia, equitum III milia omnibus superioribus bellis habuerat et parem ex Gallia numerum, quam ipse pacaverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato,* † *hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt . . . . .* † *Audierat Pompeium e. q. s.* Post *Auxilia peditum* numeri signum excidisse, idque ‚V' fuisse, Nipperdeius adhibitis Ciceronis ad Atticum verbis IX, 13, 4 optime coniecit. Recepi hunc numerum et verba iam haec constitui: *Caesar legiones in Hispaniam praemiserat VI. Ad illa auxilia peditum V milia, equitum III milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse parave-*

rat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato, et hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt, addiderat. Audierat Pompeium e. q. s. Verbum *addiderat* — vel quod alii maluerunt *adiecerat,* quum in fine enuntiationis collocatum esset, ob litterarum cum sequente *audierat* similitudinem excidit; et quum verba *ad illa* propter antecedens numeri signum ,VI' in *ad . . milia* abissent, reliquae deinde secutae sunt corruptelae. Iam enim *habuerat* primarium verbum habitum est, ita ut pronomen *quae* non amplius ferri posset, et quum enuntiatio post *evocato* finiretur, factum est, ut etiam particula *et* eiiceretur, nisi finalis syllaba (*evoca*)*to* in causa fuit, cur librarii oculos particula effugeret. — Quod vero ad vim adverbii *hinc* attinet, id una cum ablativis *ex Aquitanis montanisque,* quos praecipit, superiori *ex Gallia* respondet; genitivum autem *optimi generis hominum,* nisi pendere facimus ex antecedente *numerum,* sua ipsius vi partitiva eum adhibitum esse putare licet, quemadmodum infra factum est l. III, c. 4: *Huc Dardanos, Bessos, — Macedonas, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat.*

C. 40 N. ita edidit: *Huc cum cotidiana consuetudine egressae pabulatoribus praesidio propiore ponte legiones Fabianae duae flumen transissent, impedimentaque et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa.* Libri habent *congressae,* quod si cum *egressae* commutare iubemur, primum videndum est, quomodo particula *huc* cum *egressae* coniuncta sit accipienda. Quominus cum Kranero *huc — egressae* interpreteris ,in diese Gegend, wo man Futter holte', id impedit, quod locus, unde pabulum peteretur, altera fluminis ripa situs erat, ita ut huc tum demum legiones

egressae dici possent, si iam pontem transissent. Sin *huc* cum *transissent* coniungitur, participium *egressae* misere vacare, vix quemquam fugit. Restat itaque ut *huc* ad *egressae* referas et de loco in citeriore ripa sito intelligas, ad quem legiones progredi debebant, antequam flumen transirent. Patet autem narrationem satis inepte tardari commemorando legiones ad eum locum esse egressas, nisi eo ipso etiam iter paulisper inhibitum esset. Nec profecto verisimile est, legiones agmine continuo ex castris per pontem in alteram fluminis ripam contendisse, quum et magna iumentorum vi impedirentur, nec non ab hostibus vicinis cavere deberent; imo rei convenit, legiones ad caput pontis constitisse ibique iam eo ordine esse constitutas, quo pontem traducerentur. Praesidium quoque relinqui necesse erat, ne quum in altera ripa pabularentur, hostes pontem interciderent, et in hunc finem haud dubie remanere debebant duae illae legiones, quas Fabius deinde ulteriore ponte L. Planco auxilio misit. Itaque sive *congressae* sive *egressae* scribitur, eo significari necesse est, legiones in campum ad pontem progressas ibi constitisse, — atque ita non amplius est, cur contra codicum auctoritatem reponatur verbum, quo non nisi eadem sententia et quidem ratione minus aperta efficitur. At ne mireris, quod *congrediendi* verbum de iis dictum est, qui ex eodem loco, castris scilicet, profecti sunt — idque Nipperdeius monuisse videtur verbis: ‚neminem ita legiones c o n g r e d i dixisse‘ —, distinguendum est inter c o n g r e d i e n d i et c o n v e n i e n d i notionem; quum enim ii, qui ex diversis partibus eundem locum petiverunt, c o n v e n i s s e dicendi sunt, c o n g r e s s o s eos dicere licet, qui iam eundem locum obtinent, nulla ratione habita, unde sint profecti. (Cf. nostrum ‚zusammentreten.‘) Retinui igitur *congressae*: nec magis placuit Nipperdeii con-

iectura *propiore ponte*, quum in libris legatur *proprio*. Ut pons, quo legiones duae transierunt, *propior* dici posset, etiam esse deberet, unde relativa quam dicimus vis illius comparativi percipiatur. Alterum pontem castris propiorem, alterum longius remotum fuisse, omnino non verisimile est, neque adiectivo *ulterior*, quo alter deinde pons notatur, tale quid probatur; imo ex illo adiectivo et ex ipsa rei ratione patere videtur, alterum pontem supra, alterum infra castra, si regionem ex fluminis cursu servas, situm fuisse, ita ut aeque ab castris uterque distaret. Scripsi itaque, unde librorum scriptura *proprio* et maxime id quod in Paris. sec. a prima manu exaratum est *proprio re legiones* facillime enasci potuit: *prope priores legiones* (*Huc quum quotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio prope priores legiones Fabianae duae flumen transissent e. q. s.*). At nihil fortasse mutandum erat; si enim, quod supra monui, duae alterae legiones pontis praesidio remanere debebant, ita quidem etiam pabulatoribus praesidio erant, sed *praesidio proprio* eae erant, quae cum pabulatoribus in alteram ripam transierunt. — Paulo post numerum legionum, quibus Afranius Fabianas aggressus est, Nipperdeius ex Paris. sec. et Leid pr. ‚III‘ dedit. Oudendorpii libri itemque Vindob. pr. ‚IIII‘ exhibent, atque ita edidi.

Item c. 41 vulgatam scripturam *noctu* retinui quam firmat Vind. liber. N. *nocte* ex Paris. sec. duobusque praeterea libris edidit.

C. 48. Kranero adsentior, qui genuina esse negavit verba, ut vulgo eduntur: *Tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant neque multum a maturitate aberant e. q. s.* Vix enim temporis difficultatem in eo cerneres, quod frumenta *non multum* a maturitate aberant; contrarium haud dubie dicendum erat. Minus tamen placet, quod

Kranerus in locum sanandum coniecit: *quo neque frumenta in hibernis erant segetesque multum a maturitate aberant;* nulla enim huic coniecturae ex litterarum similitudine auctoritas accedit. Verisimilius videtur *neque* depravatum esse ex *novaque*. Praeterea displicere necesse est verba *in hibernis*. Qui *hiberna* cum Oudendorpio *horrea* dicta esse faciunt, ,in quibus frumentum provisum in hiemem condebatur', ex libidine non ex ratione et usu statuunt, et quominus cum Kranero *in hibernis* corruptum esse ex ipso *in horreis* existimemus, iterum litterarum discrepantia obstat, quae nimia est, quam quae oculos fallere potuerit. Animo autem falli potuit librarius male doctus, si genuina scriptura *ex hibernis* erat; praepositionis enim vim quum dispicere nequiret, *ex* cum *in* commutavit. Itaque scripsi: *Tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta ex hibernis erant, novaque multum a maturitate aberant* —, et ,frumenta ex hibernis' ea dici puto, quae Caesariani ex Gallicis hibernis in Hispaniam secum avexerant.

C. 53 N. scripsit: *Multa rumore adfingebantur.* At libri consentiunt in simplici verbo *fingebant,* (in Leid pr. *fingebat*)*;* itaque *fingebantur* edidi.

C. 58 ferri nequeunt, quae in libris leguntur: *Ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum excipiebant.* Hostes enim non nisi tum *eluduntur*, quum eorum impetus *non excipiuntur*. Quapropter Nipperdeius *decipiebant* scribi iussit, sed dubito num ille frustrandi sensus quem huic verbo inesse voluit, cum ratione et usu congruat. Verisimilius videtur Caesarem scripsisse: *impetusque eorum exciebant;* quod enim Massilienses Caesarianos eludebant, in eo potissimum cernebatur, quod impetus eorum exciebant nec deinde excipiebant, quum id peterent, ut aciem Romanorum solverent singulasque naves circumvenirent. Neque non patet oculorum vel

aurium lapsu genuina verba *impetusque eorum excipiebant*, quum nihil frequentius sit apud Caesarem dictione *impetum excipere*, perverti potuisse in *impetusque eorum excipiebant*.

C. 61 edidi quae in libris sunt: *Itaque constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre*. N.: *his*, vulgo *iis* ante *locis* addunt. — Paulo post *Sertorio* pro *L. Sertorio* exaravi monente Nipperdeio Add. p. 792. — In fine capitis particulam *que* (*castraque*), quam praeter cod. Paris. sec. et Leid. pr. reliqui omnes habent, retinui.

C. 64 scripsi cum Kranero: *Prima luce ex superioribus locis — cernebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer ac nonnumquam sustineri extremum agmen atque interrumpi*. N. *sustinere* et *inrumpi* edidit, et quidem hoc invitis libris. — Reieci deinde particulam *non*, quam N. ex tribus deterioribus libris inseruit verbis: *Totis vero castris milites circulari et dolere hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario longius duci*. Quum enim adnumerandum sit *necessario* illis adiectivorum et participiorum ablativis, qui cum comparativis coniungi solent, etiam verba *necessario longius* per *longius quam necessarium est* interpretari licet.

C. 65 quum vitiose scriptum sit in codicibus *Hos montes intra se recipiebant*, Nipperdeius emendavit: *Hos montes intrare cupiebant*. At cur *intra se* libri habeant, facilius explicatur, quum scriptum fuisse facimus: *Hos montes intrasse cupiebant*, qui infinitivus perfecti temporis etiam aptissimus videtur in re, qua demum impetrata Pompeianis salutem sperare licebat.

C. 67 retinui vulgatum *consuerit*, quod quum duobus Oudendorpii libris itemque Vind. pr. firmetur, etiam ea forma esse videtur, unde facilius vitiosa reliquorum librorum scriptura *consuevit* enasci potuerit, quam ex pleniore *consueverit* forma, quam

Nipperdeius ex Par. sec. recepit. — Sub finem capitis ex Paris. sec., Leid. pr., Vind. pr., Voss. edidi: *Haec evincit in consilio sententia;* N. *vincit*, vulgo *evicit* scripserunt.

C. 75 quum Oudendorpius in voce *deprehendit* de nulla librorum discrepantia moneat, eademque forma in Vind. pr. exarata sit, ita edidi. N. ex Par. sec. *deprendit* scribere maluit.

C. 80 quae libri habent: *Qua re animum adversa Caesar relictis legionibus subsequitur*, ea vitiosa esse Nipperdeius docuit et scribendum esse coniecit *expeditis legionibus*. Recedit tamen haec emendatio longius a librorum vestigiis, ita ut Nipperdeius ipse eam inter Caesaris verba reponere dubitaverit. Minus anxium de librorum fide Kranerus se praebuit, quum *relictis impedimentis* ederet. Ex litterarum similitudine tutiorem reique aptiorem existimo correcturam *refectis legionibus*.

C. 85 repetii, quod ante Nipperdeium edebatur: *Addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur.* Indicativum plusquamperfecti *amiserant*, etiamsi in plerisque libris est — in Vind. pr. tamen *amiserint* exstat — apud Tacitum ferrem, a Caesare scriptum esse nego.

LIB. II, c. 3 recepi, quod Oudendorpius in cod. Scalig. exstare testatur: *navem ex navalibus eorum deducit*, vulgo scribunt *ex navalibus eorum unam deducit;* Nipperdeius locum cruce notavit.

C. 5 ante Nipperdeium haec edebantur: *Facile erat ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab diis exposcerent.* Displicent *publicae* illae *custodiae*, quum, ut monuit Nipperdeius, ita demum

senibus recte adiungerentur, si magistratus veriti, ne effugerent, custodes iis apposuissent. Variant etiam aliquantum verba in codicibus, quum Oudendorpiani plerique habeant: *ex publicis custodiis, quae aut muro*, Par. sec: *publicis custodiisque aut muro*, Vind. pr.: *publicis custodiis quae aut muro* addita praepositione *de* a manu prima supra *aut* vocabulo punctis notato. Itaque Nipperdeius verba in hunc modum mutanda esse censuit: — *ut omnis iuventus, quae custodiis in oppido remanserat omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut supplicis ex muro ad coelum manus tenderent, aut e. q. s.* Sed quum ex his verbis ea, quae in codicibus sunt, non nisi ita explicari possint, ut statuamus primum *supplices* miro quodam errore in *publicis* abiisse idque iam suo loco motum et antecedenti voci *custodiis* adiunctum una cum hac excidisse et inepto deinde loco esse infertum, haec emendandi ratio iusto intricatior esse videtur. Equidem hanc solam corruptionis causam fuisse statuo, quod verba *publicis custodiis* casu quodam mota sunt loco; quapropter scripsi: — *ut omnis iuventus, quae publicis custodiis in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut de muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum adirent e. q. s.* Eam autem repetita particula *aut* distinctionem fieri existimo, ut iuventutem, quae publicis custodiis in urbe remanserat, de muro ad coelum manus tetendisse, senes cum liberis atque uxoribus templa deorum adiisse putandum sit.

C. 6 vulgo haec edebantur: *Diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant.* Nipperdeius negans mobilitati navium artificio gubernatorum locum dari, quum id non nisi diductis

Caesarianorum navibus factum sit, prius *et* eiecit eo consilio, ut iam artificio gubernatorum Caesarianae naves diductae dicantur. Sed neque locus placet, quem iam ablativus ille *artificio gubernatorum* obtinet, neque amplius esse videtur, cur artificium gubernatorum tamquam singulare hac in re commemoretur, si nihil aliud inde effectum est, nisi ut naves diducerentur. Itaque tantum mihi abesse videtur, ut illud *et* sit eiiciendum, ut aliud ante mobilitati sit inserendum ac scribendum: *et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur*; diductis enim navibus facultas facta est probandae et gubernatorum peritiae et navium celeritatis.

C. 10 musculum pedes LX longum fuisse quum verisimile non sit, viri docti alii alium numerum protulerunt. Recepi quem Goelerus probavit numerum ‚XX' in libro ‚die Kaempfe bei Dyrrhachium und Pharsalus' p. 134; hunc enim numerum et ad rem aptissimum et inde probabilem iudico, quod si prius signum paulo negligentius exaratum vel ex parte exstinctum fuit, ita ut hanc fere speciem numerus praeberet ‚<X,' facile inde sexaginta' numeri signum exarari potuit. — Infra ex Oudendorpii coniectura vocem *tecto* inserui: *Ita fastigato atque ordinatim structo tecto*.

C. 14 praepositionem, quae ante *muro* excidit (*sed .. muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur*) non *e* sed *de* fuisse ob antecedens vocabulum *sed* suspicor, cuius finalis littera haud dubie in causa erat, cur librarius ab sequente *de* oculis aberraret.

C. 16 retinui, quod omnes libri habent *circumiri*. N. correcturam in magine Aicardiani libri adscriptam *circummuniri* probavit.

C. 19 Nipperdeius libris obsecutus edidit: *ipse DC equitibus magnis itineribus progreditur*. Praepositionem *cum* in ablativo ‚*DC equitibus*' omitti po-

tuisse, recte negavit Kranerus; suspicor tamen eam collocatam fuisse inter numeri signum et vocem *equitibus*. Exaratur enim vulgo praepositio illa in codicibus compendio c̃, ita ut mirum non sit, cur praecedente ,DC' numero sit omissa, nisi in ipso numeri signo ,C' praepositio inest, quum primum scriptum esset *D c̃ equitibus*.

C. 23 quum *Aquilaria* locus, ut vulgo nomen exaratur, apud nullum alium scriptorem commemoretur praeter scholiastam Lucani (ad Phars. IV, 585), qui teste Oudendorpio *Anguillaria* habet, cum optimis libris Paris. sec., Vind. pr. faciendum existimavi, qui praebent *Anquilaria*. Idem in cod Scalig. exstat, nisi quod iterata est literula *l*; nec non *Aquilaria* et *Anguillaria* lectiones, quarum altera in Leid. pr., altera in reliquis codicibus et apud scholiastam illum exstat, ex primaria *Anquilaria* forma fluxisse videntur. Cuius nominis formae argumentum etiam inde repetere licet, quod quum locus ille ,duobus eminentibus promontoriis contineri' dicatur, eadem nomini radix subesse videtur, unde derivata esse constat nomina oppidorum, quae ad mare sita litoris *anfractu* sinum et navibus stationem praebebant, qualia sunt Ἀγκών, Ἄγκαρα Ἀγκύριον Italiae oppida (v. Steph. Byz. s. vv.) et alia. Anquilariam a Graecis et quidem Siculis et conditam et dictam esse, inde concludere licet, quod Clupea vel Aspis Siculorum colonia teste Caesare non multum ab loco illo aberat.

Quae N. c. 29 in hunc modum lacunosa esse monstravit: *Civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur . . . . . . municipia etiam adversis partibus coniuncta († neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte . . . . . . in contuberniis † commilitesque nonnulli graviora . . . . . sermones militum*

dubii durius accipiebantur, nonnulli etiam ab his, qui diligentiores videri volebant, fingebantur, — haec ita constitui: *Civile bellum* — — *fuerant* (*nam etiam Caesaris beneficium mutaverat munerum consuetudo, quae offerrentur*); *municipia etiam diversis partibus coniuncta* (*namque ex Marsis Pelignisque veniebant ii qui superiore nocte profugerant*): *haec in contuberniis commilites querebantur; nonnulli graviora proferebant; sermones militum dubii durius accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.* Quod edidi *diversis* praeter codicem Carrariensem, cui hac in re fidem habendam esse censuit N., omnes libri mss. habent.

C. 32 edidi, quod et Paris. sec. et Vind. pr. itemque Haun. Voss. sec. et Petav.: praebent *naves oneratas*. (Vide Kraneri ann. ad h. l.). N. cum Oudendorpio *onerarias* scripsit. — Paulo post restitui fere, quae ab Aldo inde vulgata sunt et proxime ad librorum verba accedunt: *Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem an Africi belli praeiudicia sequemini?* Futurum *sequemini* ego posui, vulgo *sequimini* edunt. Nipperdeius, qui *sequimini* imperativum esse statuit, omnibus locis *an* eiecit; at particula inde firmatur, quod altero certe loco in omnibus libris praeter Paris. sec. exstat, priore autem et tertio loco in praepositionem *in* abiit. Ter repetita est haec praepositio in codice Parisino; in Vind. pr. haec exarata sunt: — *in italiae fuga, an hispaniarum deditionem, in affrica belli praeiudicia sequimini.*

Initio c. 33 reposui *dicentem* (*Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant*), quam vocem quum praeter codd. Paris. sec., Leidens. pr., Petavianum et reliqui Oudendorpiani libri et Vind. pr. habeant, etiam inde necessariam iudico, quod oppo-

nuntur verba sibi *dicentem . . . interpellabant* et *discedentem . . . cohortantur.*

Item c. 34 restitui *sibi* ante *confirmassent*, quod non nisi a Paris. sec. exsulare videtur, quum nihil de suorum librorum discrepantia annotaverit Oudendorpius. Exstat pronomen illud etiam in Vind. primo.

C. 35 retinui vulgatum verborum ordinem *et monere aliquid velle*, quem Nipperdeius invitis reliquis libris ex solo Paris. sec. immutavit in *et monere velle aliquid.* — Infra N. eadem verba edidit quae vulgo placent: *Sed cum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebant, tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui.* At libri fere omnes qui sunt alicuius pretii Paris. sec., Vind. pr., Leid. pr., Scalig., Cuiac., Voss. *adiri tunc* — vel *tum* — *prohibebant, quod e. q. s.* habent (*tunc* in Paris. et Vind. legitur, de reliquis libris utram particulam habeant non satis constat); et quum ille ipse ratiocinandi modus, quem Oudendoripus tamquam ineptum miratur, etiam ex re aptissimus sit, dico naturam loci et munitionem castrorum quominus adiretur ita demum prohibuisse, quod milites rebus ad oppugnationem necessariis carebant — si enim has res habuissent, non amplius prohibiti essent, sed omnia loci et munitionis obstacula superare potuissent —, propterea scripsi: *Sed quum loci natura tum munitio castrorum adiri tunc prohibebat, quod e. q. s.* — In sequentibus verbis lacunam, quam Nipperdeius punctis notavit (*circiter DC interfectis ac . . vulneratis*), reliqui editores recepto ‚*M*‘ vel ‚*mille*‘ numero sanare studuerunt, explevi inserendo *multis.* Consociatae enim litterae *mul* — et *uul* — in codicibus in eum fere modum exarari solent, ut plane similem speciem habeant, unde mirum esse nequit, cur scriba a priore voce ad alteram oculis aberraverit.

C. 37 retinui quae ante Nipperdeium edebantur *nuntiis ac litteris*, deinde *Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra se regem nisurum existimabat.* N. Parisino libro obsecutus *nuntiis et litteris*, et *Quibus rebus omnibus* scripsit; ex solo Vossiano *ausurum* recepit, quod tamen interpretamentum olere non nemo sentit.

In fine c. 40 restitui verbum *deducit* (*copias ex locis superioribus in campum deducit*). Ita et Vind. et reliqui habent libri praeter cod. Paris. sec. et Leid. pr., ex quibus N. *ducit* edidit.

LIB. III, c. 4 quum corrupta sint, quae libri habent: *DCCC ex servis suis pastorumque suorum coegerat,* inserui *numero* vocem post *suorum.* Plura mutavit Nipperdeius quum scribere iuberet: *DCCC ex servis pastoribusque suis suorumque coegerat.*

C. 6 N. ex libris edidit: *Postridie terram attigit Germiniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem e. q. s.* At *Germiniorum* gentem veterum scriptorum nemo novit, et ex Appiano (b. c. II, 54) et Cassio Dione (XLI, 44) constat, Caesarem ad montes *Ceraunios* appulisse; nec non id aegre ferri necesse est, quod ad *saxa* non additum sit, quo ‚aliis locis periculosis‘ iure opponantur. Quapropter scripsi: *Postridie terram attigit. Inter Cerauniorum saxa et alia loca periculosa cett.* Male exaratis mediis in voce *Cerauniorum* litteris quum inde *Germiniorum* exstitisset, librarius cui *Germiniorum* nomen ad *terram* pertinere videbatur, genuinum verborum ordinem immutavit. — Sub finem capitis *Palaeste*, quod N. pro *Pharsalia* scribi iussit, recepi.

Initio c. 7 restitui, quod ante Nipperdeium legebatur *Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus;* N. *erant* ex cod. Leid. scripsit, de Parisino libro non satis constat; Vindob. *erat* exhibet.

C. 8 lectio vulgata haec est: *Hoc confecto negotio a Salonis ad Orici portum stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit e. q. s.* atque in his verbis libri quoque manu exarati consentiunt, nisi quod hi illi *Corici* vel *Coryci* (ita Vind. pr. cum Leid.) habent. Mira tamen videbantur Nipperdeio verba *a Salonis ad Orici portum,* quod nulla causa esset cur alterum oppidum ipsum, alterius portus commemoraretur; quare correxit: *a Salonis ad Oricum portus, stationes cett.* At iure variatam esse existimo orationem, quod illa maris et litorum occupatio, quae usque ad Orici portum producebatur, non ita ex ipso Salonarum portu initium capiebat, sed tantum *ex regione* huius oppidi maritimi. Obiectae enim sunt Salonarum portui litoribusque adiacentibus plurimae insulae, atque in iis Corcyra, primaria tunc statio classis Bibuli, et Issa insula, quam ab Octavio a Caesaris amicitia aversam esse initio sequentis capitis docemur. Ab his insulis quum non minus arcendae essent naves Caesarianae quam ab ipsa continente terra, patet Bibulum naves ad custodiam exercendam non tam in illo portu et in fretis inter insulas terramque continentem immissis constituisse, sed inde ab regione Salonarum (‚von der Höhe von Salona an') altum mare tenere et insularum portus tueri iussisse. Quod ut significaret Caesar vix simpliciorem aptioremque rationem inire potuisset, quam quum scriberet: *a Salonis ad Orici portum — — occupavit cett.*

Medio c. 9 quum teneri nequeant, quae codices habent: *qui remissis ad Caesarem legatis,* Nipperdeius correxit: *Cui rei missis;* ego potiorem duxi vulgatam Michaelis Bruti emendationem: *Quare missis.* — Infra in libris haec exarata sunt: *ipsi manu facta cum iis, quos nuper maximi liberaverant,* Aldus *quos nuper manumissos,* Oudendorpius *quos nuper maxime* scripserunt, Nipperdeius *maximi* uncis in-

clusit. Probavi quod Oudendorpius edidit *maxime*, idque et in cod. Lovan., et de correctura in Vind. pr. exstat. Cur hoc adverbium ad *nuper* referri non possit, ut censuit N. p. 175, equidem non video.

In fine c. 10 removi suspicionis signum, quod N. posuit in verbis: *Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres † urbiumque copias dimissurum;* scribendum esse putavit *naviumque copias*. Attamen errorem, quo genuinum *navium* in *urbium* depravatum esse existimavit, non ita facilem atque ille iudico, et quominus de industria a magistro quodam *urbium* pro *navium* repositum esse faciamus, id impedit, quod magister potius contraria ratione *urbium* in *navium* mutandum censuisset, quo trita illa copiarum distinctio evaderet. At si rem ad vivum resecamus, praeter duodecim illas naves longas, quas Caesar secum Brundisio duxisse praesidio c. 7 narratur, ne commemorari quidem potuerunt Caesarianae navium copiae, quum Caesari quidem classis esset, qua legiones in Graeciam transmitterentur, non ita copiae, quae proprie navales dicerentur, quales Pompeio erant, et quibus rem mari gerere potuisset Naves Caesari in Vibonis et Messanae portubus fuisse, infra c. 101 narratur, sed utraque classis vacua erat, oppida tamen legionum praesidiis tenebantur. In bello tandem Alexandrino Caesarem navibus rem gerere videmus. Itaque nihil in verbis supra positis mutandum esse censui.

C. 12 non eam iudicavi libri Paris. et Leid. auctoritatem, ut cum Nipperdeio *aquam comportare in a r c e* pro vulgato *arcem* scriberem. In Vind. pr. *arcē* exaratum est; quum casu omissa vel deleta esset illa lineola superducta, ineptus ille auferendi casus in libris, quos dixi, prodiit.

C. 15 ex libro Vindob. edidi: *velle se de maximis rebus cum Caesari loqui, s i f a c u l t a s d e t u r*. Addunt post *is* Paris. sec. et Leid. pr. *ei*, Petav. *sibi*

eius, utrumque ut puto ex magistri interpretatione. N. *si eis f.*, vulgo *si sibi eius f.* ediderunt.

C. 19 N. ex Elberlingii coniectura exaravit: *Responsum est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera die ad conloquium venturum atque eundem visurum, quemadmodum tuto legati venire et quae vellent exponere possent.* Antea edebatur: *atque una etiam utrimque admodum tuto legati venire cett.* At ut alia omittam, quae in utraque verborum adornatione displicent, utrimque verba nimis discedunt ab iis, quae Paris. sec., Vind. pr. et plerique Oudendorpii libri habent: *atque una vis utrumque admodum tuto.* Iam si perputamus, inter Pompei et Caesaris castra interpositum fuisse Apsum flumen, Vatiniumque ad ripam missum esse, qui magna voce, ut legati de pace mitterentur, pronuntiaret, extra dubium esse videtur rationem, qua legati colloquerentur, aut eam fuisse, ut alterius exercitus legatus in hostilem ripam transmitteretur, aut ut navi sive uterque sive alter certe legatus veheretur. Iam quum prior conveniendi et colloquendi ratio minime ca esset, qua ,tuto legati venire et quae vellent exponere potuissent', non nisi id supererat, ut navi uterentur. Idque Caesaris verbis significatum fuisse, ex ipsis illis, quae supra posui, librorum vestigiis colligi posse videtur, quum litteris *una vis* subesse *navis* vocabulum admodum verisimile sit. Quapropter lacunosa verba *atque una vis utrumque* in hunc modum explevi: *atque navi* esse *uecturum quo.* Itaque hanc enuntiationem constitui: — *Aulum Varronem profiteri se altera die ad colloquium venturum atque navi esse vecturum, quo admodum tuto legati venire et quae vellent exponere possent.*

C. 25 narratur, Antonium, qui legionibus Brundisii relictis praeerat, nonnullas transmittendi in Graeciam praetermisisse occasiones. Inde iam haec

sequuntur: *Quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent; duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant.* Haec novissima verba, quae ad Caesarianos referri necesse est, aperte corrupta sunt; vereor tamen, ne verba impeditissima etiam magis intricaverit Nipperdeius, quum *exspectabant* mutaret in *non spectabat.* Leniorem reique aptiorem existimo emendationem: *dubiique quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant.* Suspicor tamen verba suo loco esse mota, quum antea hoc ordine narratio procederet: *Multi iam menses erant et hiems praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem ueniebant dubiique quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur e. q. s.* — In fine capitis ex Vindob. pr. edidi: *quod se longius a portibus committere non audebant.* Reliqui libri *quod — auderent* habent; *quom — auderent* edidit Nipperdeius, quocum feci recipienda praepositione *a,* quam libri omittunt.

Sub finem c. 26 excudi iussi quemadmodum in libro Vind. legitur: *Quo simul atque introitum est.* N. scripsit: *intro est itum;* quae vulgo edebantur *intus est itum*, nulla certa librorum auctoritate nituntur.

Potiorem quoque duxi Vindobonensis lectionem in novissimis c. 27 verbis: *quos omnes conservatos Caesar domum dimisit.* — N. et reliqui editores *remisit* excusserunt.

Idem liber adstipulatur vulgatae scripturae quam repetii c 31: *a publicanis* (N. *ab p.),* c. 36 *abfuisset* (N. *afuisset*), c. 37 *consueverant* et *rediit* (N. *con-*

suerant, redit), — neque spernenda mihi videbatur genitivi forma *civitatium*, quam codex Vind. habet c. 35. 36. 55.

C 36 retinui, in quo omnes libri mss. consentiunt *adesse* (*Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur.*) Nipperdeius M. Hauptium secutus *abisse* posuit; satis tamen codicum scripturam probavit Kranerus p. 292.

C. 37 narratur Domitium dubitandum sibi non putasse quin proelio decertaret; propterea castris Scipionis aciem suam subiecisse, illum a vallo non discedere perseverasse; deinde haec sequuntur: *Attamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediebat.* Invitis omnibus libris Nipperdeius *Ac tamen* edidit, quod sententiarum nexui solum aptum esse censuit, ego contra alienissimum iudico. Haec enim restrictio tum demum quadraret, quum verba illa de rivo castris Scipionis subiecto praemissa essent atque inde haec subiungerentur: *Ac tamen aegre retinebantur Domitiani milites, ne proelio contenderent.* Sed quum certissimo pugnandi consilio Domitius copias ad castra Scipionis adduxisset, optimo iure adhibita est adversandi particula *attamen* in verbis, quae significant, quamquam Domitio pugnandi consilium esset, *tamen* — aegre retentis militibus — factum esse ne proelio contenderetur et maxime, quod rivus ille progressus Caesarianorum impediret.

C. 38 narrantur insidiae equitibus Scipionis ab Domitio paratae. *Qui* (sc. equites) *quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri cognitis [hostium] insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt (in his fuit M. Opimius, prae-*

fectus equitum), *reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.* Quum dispici nequeat, quarum turmarum fuerint reliqui illi omnes, qui aut interfecti aut capti et ad Domitium deducti sunt, Kranerus *earum turmarum* uncis inclusit; egregie autem mihi hac in re falli videtur, quod *reliquos omnes* eos dici putat, qui supra primarum turmarum receptum conspicati restitisse narrantur. Qui enim restiterunt, ii ipsi sunt, ad quos qui insidias modo intraverant, iam se receperunt, unde etiam ineptum est putare, eos qui remotissimi erant ab insidiarum loco a Domitianis esse captos, contra qui ex ipsis insidiis ad suos se recipientes interpositi erant inter Domitianas suasque copias, evasisse. Etiam verba *Nostri cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent* aperte demonstrant, Domitianos milites spe totius hostium equitatus intercipiendi omissa, eo contentos fuisse, quod duas turmas interceperant. Itaque Caesarem sic scripsisse suspicor; *Nostri cognitis [hostibus?] insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas (in his fuit M. Opimius, praefectus equitum), omnes aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.* Adscripsit magister ad interpretandum illud *reliquos* vocabulum: *reliquos omnes earum turmarum,* atque haec deinde loco intrusa sunt, ubi hucusque exarari solent. Quum autem verba *In his fuit M. Opimius, praefectus equitum,* et *Reliquos omnes e. q. s.* integrae et absolutae sententiae existimarentur — ita etiam Oudendorpius distinxit — ,etiam necesse erat addere verbum, quo antecedens enuntiatio absolveretur; ita enatum est *excesserunt* verbum, quod participio *nacti* appositum satis frigere non nemo sentit. Dummodo id eiiciatur et exstirpetur alterum *reliquos*, genitivum *earum turmarum* retineri non nimis aegre feram.

C. 40 N. edidit: *Quibus cognitis rebus Cn. Pom-*

peius filius — ad Oricum uenit submersumque navim remulco multisque contendens funibus adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco integrosque semper defatigatis summittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi temptans, — labore et multitudine telorum nostros uicit deiectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit eodemque tempore ex altera parte † molem tenuit naturalem obiectam, quae paene insulam oppidum effecerat, IIII biremes subiectis suculis inpulsas uectibus in interiorem partem traduxit. Quae ut emendarem scripsi: *eodemque tempore ex altera parte molem tentavit natura obiectam, quae paene insulam oppidum effecerat, et IIII biremes subiectis scutulis e. q. s.* — *scutulis* quod in omnibus libris est, iam Kranerus restituit pro illo *suculis*, quod Nipperdeius ex Ciacconii coniectura posuit.

Medio c. 44 Nipperdeius ex libris haec verba excudi iussit: *Atque ut nostri perpetuas munitiones † uidebant perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumuenire possent.* Vulgo *qui* ante *perpetuas inserunt*, et *habebant* ex Hotomani libro pro *videbant* scribunt. — Vindob. liber cum iis, quae N. edidit, consentit, nisi quod *videbat* (*videbatur*) in eo exaratum est. Verbum *timebant* quod N. cum Faerno delendum censuit, in omnibus codicibus exstat. Quum igitur verba emendatione egeant, scripsi: *Atque ut nostri perpetuas munitiones reddebant perductas ex castellis in proxima castella, quod ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adori-*

rentur timebant, ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Omissam esse puto coniunctionem *quod* propter sequens *quo* vocabulum.

C. 46 spurium esse verbum *completis* (*His rebus completis legionem reducit*) Nipperdeius vidit. Correxi *comparatis*, ex cuius compendio cōptis illud *completis* enatum esse puto.

Initium c. 48 ita adornavi: *Est autem genus radicis inventum ab iis, qui fuerant versati in oleribus, quod appellatur chara.* Particulam *autem* ex cod. Paris. sec. et Vind. pr. recepi; N. vulgatum *etiam* retinuit. Pro eo quod conieci *versati in oleribus* in libris *valeribus* scriptum est, quod N. cruce notatum retinuit, quum neque inepta illa, quae vulgata sunt, *cum Valerio* recipere vellet, neque satis fidem haberet verbis, quae scribenda esse suspicabatur *qui fuerant in vallibus.*

Medio c. 49 repetii vulgatam scripturam *terramque aggesserat*, cui adstipulatur liber Vind.; N. ex codice Paris. et Leid. *adiecerat* edidit, quod interpreti deberi censeo. — Quum corrupta sint verba, quae extremo capite in codicibus leguntur, satis habui haec edere: *At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat; quibus * quotidie melius subgerere tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.* Recepi *subgerere* — libri *subterere* vel *subterrere* habent — ex illa Nipperdeii coniectura Add. p. 791: *quod sibi cotidie melius subgerere tempus e. q. s.;* integram emendationem non probo.

Satis mendosa sunt, quae sub finem c. 53 in hunc fere modum libris praebentur: *Quem* (Scaevam) *Caesar ut erat de se meritus et de republica, donatum milibus CC † atque ab octavis ordinibus ad pri-*

mipilum se traducere pronuntiavit (eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat) cohortemque postea duplici stipendio, frumento † vespiciariis militaribusque donis amplissime donavit. Haec ita emendanda esse existimavi: *Quem Caesar, ut erat de se meritus et de republica, donavit numum milibus CC atque ab octavis ordinibus cett.*, deinde *cohortemque postea duplici stipendio frumentoque, virtute spectatiores militaribus quemque donis amplissime donavit.*

C. 59 ex Vind. pr. edidi: *Erant apud Caesarem in equitum numero Allobroges duo fratres e. q. s.* Vulgo *ex equitum numero* legitur; N. ex codd. Paris. Leid. Scalig. *equitum numero* recepit, quod quum significaret, Allobroges illos non tam equo meruisse, quam *pro equitibus* apud Caesarem fuisse, etiam hic ferri nequit. Praepositio in libris illis omissam esse puto quod cum antecedente voce coaluit, quum exaratum esset in codice, ex quo descripti sunt illi libri, **Caesarēī** vel **Caesarēin.**

C. 63 med. hac in re cum Nipperdeio facio, quod in verbis, qualia libris insunt: *Nam ut ad mare nostrae cohortes nonae legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus aduentus extitit*, commixtam esse censeo genuinam Caesaris scripturam cum magistri commento supra versum addito; discedo autem in eo, quod *accessere* suspicioni obnoxium esse iudico, non item verba *exercitus adventus extitit.* Quum enim insolentius haec dicta viderentur, satis verisimile est, explicata ea esse trito illo *accessere*; contrarium vero, adscripta esse verba *exercitus adventus exstitit* ad interpretandam vocem *accessere*, parum verisimile videtur. Itaque delevi *accessere.*

Sub finem c. 65 N. hanc verborum collocationem protulit: *Qui cognito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, ut libere pa-*

bulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra secundum mare iuxta Pompeium munire iussit. Verba *castra secundum mare* in libris mss. post *egressum* collocata sunt; cod. Vind. eo discrepat, quod omissa voce *castra* habet *egressum secundum mare.* Haec recepi, inserui autem *castra* loco ab Nipperdeio monstrato; hinc enim casu excidisse, et quum margini iam adscriptum esset, ab magistro deinde in loco repositum esse puto, quo propter munitiones, quae ibi commemorantur, pertinere videbatur. Scripsi igitur: *Qui — quum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, secundum mare ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit.*

Initio c. 67 restitui codicum scripturam: *Eo signo legionis illato speculatores Caesari renuntiarunt.* (N. *rem nuntiarunt.)* — Infra scripsi: *Hic paulisper est pugnatum, quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime Tito Pulione cuius opera proditum exercitum C. Antoni demonstravimus, eo loco propugnante.* Id quod edidi *eo loco* in cod. Vind. pr. scriptum est; in plerisque libris *e loco* legitur, idque omnes inde ab Ursino editores probarunt, parum recte, ut mihi quidem videtur, quum ita significaretur suo sibi retento loco nec pede quoquam verso propugnasse Pulionem; necesse autem es monstrari *hic* idcirco paulisper esse pugnatum, quod Pulio fortissime *eo loco* propugnabat.

Quum aptam verborum, quae sub finem c. 69 scripta sunt, emendationem non haberem nec placeret Nipperdeii coniectura: *cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii [dimissis equis] eundem cursum coniungerent, alii e. q. s.,* satius habui exarare, quod libri praebent

confugerent, addito tamen corruptelae signo ante *eundem cursum*.

C. 72 edidi ad fidem codd. Paris. sec. et Vind. pr. *quotiens vel ducis vitio* vel *culpa tribuni in exercitu esset offensum.* (N. et vulgo: *vel culpa ducis vel tribuni vitio.)*

Novissimum c. 73 enuntiatum ita edi solet: *Quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.* Haec recte dicta esse, non item defensa Nipperdeio videbantur, quapropter laudat Madvigii ad Cic. d. fin. III, 15, 50 annotationem, ubi monitum sit, fieri nonnumquam ut obliqua oratio indicativo directae in coniunctivum mutato significaretur. Sed loci Ciceroniani, quibus id probetur, aut ita comparati sunt, ut etiam quum orationem directam fingimus, coniunctivo uti necesse sit*), aut ita, ut aliena et quidem copiosior argumentatio reddenda fuerit ea verborum specie, quae ad ipsam qua primum prolata est orationis formam quam proxime accedat, ita ut et eadem temporum conditio servata sit atque in praesenti argumentatione, et mutato coniunctivo, quo solo alienam sententiam proferri significatur, ipsa directa oratio procedat**).

*) d. off. I, 44, 158: ,Quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia collocaret.' (*tum* et Orellius, consentientibus ut videtur libris edidit, et repetierunt novissimi editores Ungerus, Heinius; nescio unde Madvigius et Kranerus in annot. ad Caesaris locum vocem *tamen* receperint.) — de nat. deor. I, 44, 123: ,Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret cett.' Utroque loco ob causam supra commemoratam coniunctivum adhibitum esse, patet.

**) de fin III, 15 inde ab §. 49 Diogenis de divitiis senten-

Ab hoc utroque locorum Ciceronianorum genere verba, quae supra posui longe discrepant; propius accedunt ad Cornelii Nepotis locum (Them. 7, 6), de quo Nipperdeius monuit. Sed quum ex huius ipsius sententia ea, quae apud Cornelium et auctorem ‚belli Africani' (31, 3) neglegentius dicta sint, in accurato et emendato scriptore librariorum errori tribuenda essent, verba illa corrupta quam a Caesare Corneliana neglegentia sic conscripta esse existimare malo. Accedit etiam haec suspicionis causa, quod omnes libri post *factum* finalem particulam *ut* addunt. In codice autem Vindob. haec inveni: *Quod si esset factum, uti ad gergouiam contigisset, ut detrimentum in bonum uerteret, atque qui ante e. q. s.* Quapropter verba sic adornanda esse censui: *Quod si esset factum, fore, uti ad Gergoviam contigisset, ut detrimentum in bonum verteret, atque qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.*

C. 75 haec vulgata sunt: *Neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed eadem spectans, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit e. q. s.* Nipperdeius pro inepto *sed eadem spec-*

---

tia, num duces sint ad virtutem et ceteras artes, exponitur. Argumentatio, qua usus sit, non nisi ex parte oratione indirecta narratur, ex parte etiam directo dicendi modo aperitur: ‚at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus; neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest; ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent; quum divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest.' Quare non mirum est, iam ita continuari: ‚Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat: quod idem in artibus non sit: et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.'

tans scribi iussit: *sed id spectans*, sed quum non appareat, quomodo inde vulgata illa enasci potuerint, scribere malui: *sed ea demum spectans.*

C. 76 edidi, quod vulgatum est et codice Vindob. commendatur: — *traductoque exercitu flumen Genusum veteribus suis in castris contra Asparagium consedit;* Nipperdeius, quum *in* absit a Paris. sec. Leid. Scalig., scribere maluit *in ueteribus suis castris.* — In iis quae excipiunt verbis feci cum libro Vindob., genuinam, ut mihi videtur, scripturam prodenti: *militesque intra uallum continuit.* Quod plerique libri post *vallum* addunt *castrorum*, ab magistro adscriptum esse puto; in cod. Paris. casu deinde *vallum* excidit ineptumque *castrorum* remansit; quum autem etiam ad interpretandam vocem *vallum* adlitum esset *munitionem*, enata est illa Leidensis libri scriptura, quam tamen N. probare non dubitavit, *castrorum munitionem.*

C. 78 in cod. Vind. legitur; *Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar ei scripsit*, atque ita edidi, quum quod in Paris. sec. exaratum est *Caesari*, eidem lectioni favere videatur.

C. 79 vulgatam repetii scripturam: *Sed Allobroges — cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompei docuerunt.* N. *et* ante *adventum* eiecit, quod deest a Paris. sec. Scalig., at praebetur codice Vindob. et plerisque Oudendorpii libris, neque perspici potest, in quem finem scriptor hoc loco asyndeton admiserit. — Quae excipiunt verba in codicibus ita leguntur: *A quibus Domitius certior factus vix IIII horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.* Ineptum esse in simplici situs declaratione duorum verborum idem significantium coniunctionem, recte iudicavit Nipperdeius; vix tamen crediderim in priore illo *ob-*

iectum latere tritissimum *oppidum* vocabulum; imo *obiectum* genuinum, alterum autem *oppositum* ex adscripta interpretatione ortum esse existimo. Itaque *obiectumque* uncis inclusi.

Extremo c. 81 libri haec habent: *Ille idoneum locum in agris nactus, quae prope iam matura erant, ibi adventum expectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.* Ante Nipperdeium, qui lacunam post *nactus* notavit, post *Ille* inferciebatur *segetis* mutato verbo *erant* in *erat*. Equidem scribere malui: *Ille idoneum locum in agris nactus, quia prope iam matura frumenta erant, e. q. s.*

C. 84 vulgatam lectionem tenendam esse censui: *Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus e. q. s.* N. *primo* ex Paris. sec et Scalig. recepit; in Vindob. libro *primus* exstat, quod unde ortum sit. facile perspicitur, quum sequens vocabulum ab *s* littera incipiat (*primū suis*). Ex *primu* neglecta virgula superscripta etiam *primo* enatum esse puto.

C. 85 quum vulgatae lectioni: *ut — commodiore frumentaria re uteretur*, Vindobonensis liber adstipuletur, nec non ex ea facere videantur verba, qualia in Paris. sec. exarata sunt: *commodio re frumentarie* (ortum enim *frumentarie* inde videtur, quod coaluit ultima vocis *frumentaria* syllaba cum sequente *re*), ita edidi. (N.: *commodiore re frumentaria.*)

C. 88 N. pro vulgato *castris* (*Reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis praesidio disposuerat.*) ex libris Paris. sec. Leid. pr. Scal. *in castris* recepit; at quum parum ex scriptoris sententia sit significare, eas cohortes in his illis castrorum castellorumque locis dispositas fuisse, praepositionem removi. (Abest *in* a cod. Vind.)

Initio c. 93 *animum advertissent* pro *animadvertissent* ex Paris. sec. recepi; eidem lectioni adsti-

pulari videtur liber Vindob., qui habet *animum animadvertissent.*

C. 101 libri melioris notae haec fere habent: *Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem applicatisque nostris ad terram navibus propter eundem timorem pari atque antea ratione egerunt, Cassius secundum nactus ventum onerarias naues circiter XL praeparatas ad incendium immisit.* Ita in Paris. sec. et Vindob. scriptum est; codices Leid. pr. Scal. Petav. eo discedunt, quod *Cassius* post *egerunt* (in Vind. **eger̃**.) omittunt. In his verbis quum et displiceat, quod Caesariani pari atque antea ratione egisse dicuntur, qui etiam contrario modo atque ad Messanam egerunt, et iusto maior videatur navium numerus. quas Cassius ad incendium praeparatas immiserit, Nipperdeius eiecto *Cassii* nomine *egerunt* uncis inclusit, verba autem *circiter XL* supra post *navibus* collocavit. At hoc loco numerus ferri nequit, quum ibi non nisi intersit indicari, quae fuerit Sulpicianae classis conditio, quum Cassiana adveheretur. Addito numero etiam suspicio moveretur, non omnes naves sed XL tantum ab Sulpicio ad terram esse applicatas. Quum ita verba *circiter XL* loco movere nolo, tamen in ipso numero aliquid erratum esse concedo. Etiam in eo Nipperdeio assentior, quod *egerunt* ab magistro illatum esse censuit, sed simul exstirpanda erant verba *propter eundem timorem*, quae Caesaris esse nequeunt, quod neque antea narratum est Pomponianas naves propter timorem ad terram fuisse applicatas, neque usquam indicatum, incensae Pomponianae classis nuntium ante Cassii adventum Vibonem esse perlatum, ut *propter eundem timorem* etiam Sulpicius naves ad terram applicaret. Verborum quoque collocationem satis ineptam esse, non est quod demonstrem. Itaque Caesaris verba haec fuisse iudico: *Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem*

*applicatisque nostris ad terram navibus pari atque antea ratione secundum nactus ventum onerarias naves circiter * XL praeparatas ad incendium immisit.* Verbis *applicatisque — navibus* magister illa *propter eundem timorem* adscripsit; idem *pari atque antea ratione* supplevit additis *egit* vel *egerat Cassius* verbis; alius deinde *Cassii* nomen cum sequentibus iungens, singularem verbi numerum in pluralem *egerunt* mutavit. — Infra scripsi: *praeterea duae sunt deprensae triremes.* Ita in Vind. pr. legitur; vulgo *deprehensae* scribunt, Nipperdeius *depressae* ex margine cod. Vascos. recepit.

C. 104 retinui vulgatam lectionem *in procuratione;* ita etiam in libro Vind. scriptum est. N. *in curatione* ex tribus codicibus recepit.

Sub finem c. 105 in libris haec exstant: *Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.* Quae verba quamquam Hirtiano loco b. Alex. c. 1 defendi solent, quo tecta Alexandriae ‚rudere aut pavimentis fuisse' docemur, tamen pugnant cum iis, quae Valerius Maximus I, 6, 12 et Plutarchus vit. Caes. 47 narrant, palmam sub statua Caesaris enatam esse. Quapropter Nipperdeius verba *in tecto* spuria esse iudicavit et quidem ficta ab magistro, qui illum Hirtianum locum ante oculos haberet. Quae explicatio quum nimis artificiosa videatur, *intacta* pro *in tecto (palma per eos dies intacta inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur)* scribere malui. In hac potissimum re, quod coagmenta lapidum *intacta* erant, vim prodigii esse cernendam, non nemo sentit.

C. 112 ante Nipperdeium haec edebantur: *In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine, quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has more*

praedonum diripere consuerunt. Recte haec impugnavit Nipperdeius, quum apertum sit, Pharitas omnes naves, quae ubique cursu decesserint, diripere non potuisse. Minus tamen placet quam ipse protulit coniectura: *quaeque ibi cumque naves.* Libri habent Paris. sec. et Vind. pr. *quae qui ubique naves*, Leid. pr. *qn̄ cumque naves*, Leid. sec. *quamquam ibique naves*, Urs. et Pet. *quaeque ubi naves.* In hac librorum fluctuatione ex loci ratione scribendum esse censui: *quo ubi quaecumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has e. q. s.* — Infra libri in his fere verbis consentiunt: *Nec tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia.* Vulgo *Hoc tractu* scripserunt, Nipperdeius: *Haec tractu oppidi pars erat regiae exigua,* quae verba me non itelligere, ingenue confiteor. At ex ipsa re parum verisimile videtur, Ptolemaeorum regiam exiguam partem fuisse oppidi tractus, praesertim quum theatrum sibi coniunctum haberet, et quum id haud dubie a Caesare spectatum sit, ut aperiret, inter loca, quae ex rei militaris ratione maxime necessaria videbantur, quae munirentur, inprimis regiam fuisse, *Nec* sanissimum ratus reliqua verba ita adornavi: *Nec tractus oppidi pars erat regia exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui [quod] arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia* Relativum *quod* magistri additamentum esse iudico, quum eo servato fieri non possit, quin enuntiatio tamquam rerum curiosarum enumeratio videatur.

BELL. ALEX. c. 1 pro inepto *aptantur*, quod libri habent (*Interim munitiones quotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis aptantur*) N. *temptantur* ex coniectura posuit; malui *appetuntur* scribere quod litterarum similitudine propius ad illam librorum lectionem accedit. — Infra probavi quem Nipperdeius ex Paris. sec. dedit verborum ordinem: *ut, cum in duas partes esset divisa;* ita enim verba collocata sunt etiam in libro Vindob.; at exhibet hic liber non *urbs* sed *urbis*, qua in forma etiam conspirant codices Leid. pr. Lovan. Palat., nec non ex re ipsa genitivus casus postulari videtur. Quum enim Caesar id maxime spectaret, ut acies uno consilio atque imperio administraretur, id imprimis moneri intererat, eam non in uno eodemque urbis tractu collocatam fuisse sed *divisam in duas urbis partes.* Itaque edidi: *illud spectans, primum, ut, quum in duas partes esset* *u r b i s* *divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur, deinde e. q. s.*

C. 8 edidi ut vulgo: *Omnia* *e n i m* *litora naturaliter aquae dulcis venas habere.* Omisit N. *enim* particulam, quum absit a cod. Paris. sec., at dubito, num etiam in eiusmodi re libro illi ubique fides habenda sit. Exstat *enim* et in Vind. libro, et si quid ex Oudendorpii silentio colligere licet, in omnibus quibus hic usus est codicibus. — Restitui deinde praepositionem *ex* ab Nipperdeio exstirpatam in verbis: *Magno negotio impetus hostium adversus* *e x* *munitionibus sustineri;* quum enim haec excipiant: *quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse*, etiam patet, sententiae vim versari in significando loco, unde propugnetur, non in defensionis ut ita dicam instrumento. Id etiam, quod dictio *hostium impetum munitionibus sustinere* usitatior est altera, obstare videtur, quominus libro Parisino, quo solo nititur Nipperdeii scriptura, obsequamur. Plura turbata

sunt in cod. Leid. pr., quum habeat *adversis munitionibus*; in Vindob. pr. et Oudendorpianis libris praepositio exstat. — Contra removi particulam *tamen* quam Nipperdeius ex Paris. sec. et Leid. pr. inseruit verbis: *Hos praecipue in victoria insolentes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita tamen fuga navibusque nostros prohibituros.* Qua vi hic posita sit adversandi particula, equidem non video. Orta est fortasse, quum errore repetita esset finalis syllaba antecedentis vocabuli *i-ta*; abest a cod. Vind. et reliquis praeter eos, quos nominavi, libros.

C. 13 removi uncos, quibus N. vocem *litore*, quam omnes libri mss. habent, inclusit *(Caesar naves VIIII habebat — nam decem missis una in cursu litore Aegyptio defecerat —)*; cur enim verba ,in cursu' et ,litore Aegyptio', inter se contraria sint, equidem non video. Sane cursus in litore Aegyptio finitus erat, at non in quovis litoris loco confectus erat, imo verisimile est, naves Rhodo advectae antequam Alexandriam pervenirent, secundum Aegypti litus cursum fecisse. Displicet etiam in Nipperdeii verbis, quod deest loci significatio, ubi navis defecerit. Defecisse in cursu Aegyptio etiam de navi praedicari posset, quae quum ex Rhodi portu vix solvisset, in ipsa insulae vicinia naufragium fecit.

Sub finem c. 16 N. haec edidit: *Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque solertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequare.* Libri habent *flecti*; *flexi* primus Beroaldus edidit. At vix recte dicuntur *flexi ad virtutem* ,qui omissa arte et solertia, qua nihil proficiebant, ad manus et corporis vires vertebantur'; recte sic dicerentur non nisi ii, qui antequam flecterentur, se aversos a virtute et ignavos praestiterant.

Vehementer quoque displicet ablativus ille *e tanta multitudine*, quum omne absit eximendi vel secernendi vocabulum, quocum construi possit; significari autem hoc ablativo, illos ad virtutem flexos homines *multos* fuisse, quippe qui *e magna multitudine prodisse* dicantur, hanc ratiocinationem me non assequi profiteor. Itaque malui cum Davisio scribere *electi* (v. infra c. 30 *electissima multitudo Alexandrinorum*); ita omni incommodo medemur sententiamque eam efficimus, quae unice probanda esse videtur: Caesarianos milites tam fortiter pugnasse, ut ne ab iis quidem, qui *e tanta Alexandrinorum multitudine ad virtutem electi* erant, virtute adaequarentur. Etiam ex litterarum similitudine *electi* scripturam magis altera commendari patet, ubi uncialium litterarum formam meminimus (ELECTI. FLECTI), quibus codex archetypus exaratus fuit.

C. 17 potiorem iudicavi vulgatam lectionem: *Ac* *primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt.* Ita omnes habent libri praeter Paris. sec. et Leid. pr., in quibus *primum* scriptum est, quod N. recepit. At vereor ne mero librarii errore vel magistri industria haec forma exarata sit propter sequens *impetum* vocabulum. Narratur deinde, Caesarianos ‚constanter impetum fecisse,' itaque de Alexandrinis monendum erat, eos *primo* impetum sustinuisse.

C. 23 edidi: *paratam enim omnem multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset.* N. *omnem* eiecit, quod abest a Paris. sec., Leid. pr.; at exstat in Vind. pr. et reliquis libris, neque adest, cur spurium existimetur Deinde N. vocem *regno* delevit, quod ab iisdem libris et cod. Scalig. absit. At id ipsum, quod in his libris quamquam omisso vocabulo *regno* tamen *fiduciario* non *fiduciaria* (dominatione) exaratum est, documento esse debet, *regno* non nisi casu excidisse. Quod si

omittitur, recepta correctura *fiduciaria* inepte sibi opponuntur fiduciaria puellae, crudelissima Ganymedis dominatio; displicet etiam, quod *dominatio* fiduciaria dicitur, quum fiduciarium non nisi *regnum* esse possit iure acceptum et alteri ad tempus traditum. Dum rex apud Caesarem retinetur, fiduciarium regnum gerit Arsinoe, dominatur Ganymedes. Itaque unice probanda videntur verba, quae supra posui.

C. 28 in Oudendorpii et Nipperdeii libris, nec non in Vind. pr. scriptum est: *tribus autem ex lateribus variis g e n e r u m munitionibus tegebatur.* Emendavi *variis munitionum generibus.* Suspicor enim librarium, quum vocem *munitionum* exararet, oculis ad extremam sequentis vocabuli partem *[gener-]ibus* aberrasse et hunc errorem ita deinde correxisse, ut supra versum omissas litteras poneret ($\overset{\text{gener}}{\textbf{munitionibus}}$). Ita factum est, ut qui haec exscriberet, inde *generum munitionibus* effingeret.

Sub finem c. 33 N. edidit: *Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; si essent ingrati, posse isdem praesidiis coerceri,* — ego: *praesidiis eos nostris esse tutos*; *h o s, si essent e. q. s.* Retineri enim necesse est *hos,* quum ita demum varia librorum menda explicare liceat. In Paris. sec. scriptum est *essent ut hos,* in Vind. pr. *esset ut hos,* in Leid. *esse ut hos* in Scal. *esse tutos ut hos.* Similis vocabulorum *tutos* et *hos* terminatio in causa erat, cur prius detruncaretur.

C. 36 ea fere, quae ante Nipperdeium vulgabantur, repetii: *Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene disposuit equites, magnam autem multitudinem pecoris intra eas*

fauces dissipari iussit paganosque et oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; sin ut in hostium fines veniret. praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur. Plerique editores: *sin vero, ut in hostium fines cett.* scripserunt; in codicibus Par. sec. Leid. pr. Scal. Vasc. nec non in Vind. *aduentus ut in hostium fines* leguntur. Plura mutavit Nipperdeius, qui quum altera sententiae pars a verbis *ut in hostium fines veniret* inciperet, huc etiam transferenda esse censuit verba *sive inimicus,* quae supra, ubi in codicibus legerentur, inepta essent. At quum scribit: *ut, sive amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; sive inimicus ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur,* — haec fere sententia evadit, Pharnacem hac tantum conditione, si Domitius *amicus* angustias transiret, eum de insidiis quicquam suspicari noluisse, quum etiam plus Pharnacis interesse deberet, Domitium nihil sentire, quum *inimicus* adventaret; nam ita demum alterum illud, effici potuit, ut praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur. Itaque praeter omissam illam particulam *sin* reliqua sanissima esse iudico.

Corrupta sunt, quae c. 40 in libris leguntur: *At Pontica ex altera parte legio, quum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire acies secundo conata esset, ut aperto latere adgrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est.* Oudendorpius cum Scaligero *acies* deleverunt, Nipperdeius *ac transcendere* posuit; ego *accessu secundo* scripsi.

C. 45 quum libri habeant: *Cum propius Tauridem accessisset d i s t e r s i s suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis e. q. s.*, scripsi *distentis*; necesse enim erat *distineri* naves propter tempestatem. Quod vulgo editur *distensis* forma est dubiae admodum fidei. N. *dispersis* posuit.

Initium c. 46 N. ita edidit: *Vatinius cum animum aduerteret neque navium se magnitudine neque numero parem esse, f o r t u n a e rem committere noluit.* Haec praebent codices Paris. sec. Leid. pr. Scal.; reliqui libri, quibuscum facit Vind. pr. *fortuitae dimicationi* (vel ex emendatione *dimicationis*) ante *fortunae* habent, quare ante Nipperdeium edebatur: *fortuitae dimicationis fortunae rem committere noluit.* Interpretamento quodam verba esse turbata, apertum est; quum autem satis verisimile sit, insolentiorem dictionem *fortuitae dimicationi rem committere* explicatam esse per tritam illam *fortunae rem committere*, vocem *fortunae* ex eiusmodi glossemate enatam esse puto. Suspicor autem in libro, unde descripta sunt verba et Parisini et Vindobonensis libri *), vocem *fortunae* supra *fortuitae dimicationi* positam fuisse; quae quum et correctura et omissa vox haberi posset, factum est, ut librarii, qui verba exscriberent, alii verbis *fortuitae dimicationi* repudiatis solum *fortunae* reciperent, alii una cum illis exhiberent. Itaque *fortunae* removi. At etiam plura turbata esse videntur, quum vehementer displiceat illud *noluit*. Probo enim Davisii verba: ‚si fortunae rem committere n o l u i t, qui quaeso factum, ut impetum primus in Octavii quadriremem faceret Vatinius? si in ea fuisset sententia, fugere potius ac terga dare, vel quodam modo pugnam vitare debuit.‘ Itaque ex cod. Vind. recepi *maluit* pro *n o l u i t;* inserui etiam *tamen* particulam,

*) Ex eodem fonte utrumque librum esse derivatum, etiam verba quae statim sequuntur, demonstrant, quum uterque liber mirum illum errorem habeat *i s s i u s Octavi* pro *ipsius.*

quae quum per compendium tm scribi soleat, facile post *fortuitae* excidere potuit. Itaque haec edidi: *fortuitae tamen dimicationi rem committere maluit.*

In fine c. 53 verba quemadmodum in omnibus libris excepto Paris. sec. collocata sunt, edidi: *quinta legio nuper ibi erat confecta.* N. ex Paris.: *nuper erat ibi.*

C. 57 ex codd. Paris. sec. et Vind. pr. edidi: — *quae* (sc. secunda legio) *ad fretum alio itinere deducebatur.* N. et vulgo *ducebatur.*

C. 60 restitui, quae ante Aldum legebantur: *Quum Cassius contra pro suis castris aciem instruxisset loco superiore, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent in castra.* Libris mss. *Cassium* et *instruxisse* habent, quapropter Aldus *videret* post *superiore* addidit; faciliorem tamen illam priorem emendationem existimavi.

C. 61 haec edidi: *Hunc Marcellus insequitur et quam proxime potest Uliam castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est edoctus, ut neque confligeret (cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses.* Quod edidi *edoctus* optimi libri habent Paris. sec. Scal. Vind. pr., nec non adstipulatur cod. Leid. pr., qui *doctus* praebet. N. *deductus* scripsit; ante eum *adductus* vulgabatur. At dispici nequit, cur eiusmodi tritissimam dictionem librarius quidam commutaverit cum insolentiore *necessitate edoctus;* casu enim *adductus* vel *deductus* corruptum esse in *edoctus* vix verisimile videtur. Neque explicatione eget illud *edoctus.* Narratur enim, eam fuisse Marcelli conditionem, ut ipsa necessitate (i. e. natura loci) ei praeciperetur,

quam iniret rei gerundae rationem. Itaque de eo [in Betreff dessen] ,quo rem deducere volebat, necessitate est edoctus, ut neque confligeret, neque vagari Cassium latius pateretur.'

C. 66 N. lacuna notata haec ex libris edidit: *Fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni haereditas Ariarathen sollicitaret, aut haeres regni terreret . . . . . Ariobarzani attribuit, qui sub eius imperio ac dicione esset;* excidisse putat verba *Ariobarzanen, partem Armeniae minoris concessit eumque.* Quae quum satis dubia sint, scribere malui: *Fratri autem Ariobarzanis Ariarathi cett., ne aut regni haereditas Ariarathen sollicitaret, aut haeres regni terreret Ariobarzanen, adtribuit, qui sub eius imperio ac dicione essent.* Verisimile enim est, dativum *Ariobarzani* primum posuisse, qui in sententiis per particulas *aut-aut* sibi oppositis *Ariarathen* obiectum esse putabat, ita ut *Ariobarzanis* nomen ad sequentia referret et adaptaret.

Quum in omnibus fere libris initium c. 71 sic scriptum sit: *At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, cum festinantem ac praecurrentem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis e. q. s.* (*praecurrentem* Vindob. quoque liber habet), viri docti alii alias excogitaverunt emendationes et interpretationes. Nipperdeius quum *praefestinantem ac currentem* emendandum esse censeret, satis tamen habuit suspicionis signum illi *praecurrentem* praefigere. Ego *praecurrentem* ex contractis vocabulis *provinciam recurrentem* enatum esse puto, atque edidi: *quum festinantem ac in provinciam recurrentem Caesarem speraret cett.*

Initio c. 72 restitui, quae ab Aldo inde vulgata sunt: *Zela est oppidum in Ponto, positu ipso ut in plano loco satis munitum.* Libri *positum ipsum* habent; at hac in re minor iis fides habenda est,

quod quum insolentior esset ablativus *positu*, contra satis tritum participium illud *positum*, sexcenties in describenda oppidi natura adhibitum, suspicio movetur, librarium quendam *positu ipso* in *positum ipsum* mutasse. Atque ita statuendum esse etiam inde luculente apparet, quod genuinae scripturae vestigium forma *munitum* restitit. Receptis enim verbis *positum ipsum* deinde *munito* scribi necesse erat, quod Nipperdeius edidit; equidem in illis verbis quam in hoc a libris discedere malui.

Initium c. 77 N. sic constituit: *Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia adfectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, quoque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat.* Haec displicent, quod verba ,quoque subiti periculi recordatio est laetior' tanquam locus communis, quem dicimus, enuntiantur, quod non nisi tum fieri liceret, quum sequentia quoque generaliter dicta essent neque praesentem modo rerum conditionem spectarent. Dico recte ea habere, quum haec scripta essent: ,quoque subiti periculi recordatio est laetior, quum victoria facilis ex difficillimis rebus accidit.' Displicent verba etiam inde, quod nimis a librorum memoria recedunt; hi enim *quodque* et *recordatione laetior* habent. Adest autem facillima emendatio exstirpanda altera particula *quod*, ab magistro addita: *quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat.*

C. 78 edidi, quod in plerisque atque optimis libris (Paris. sec. Vind. pr. Pet. Lov.) scriptum est: *multosque retinuerat annos;* N. et vulgo *tenuerat.* — Verba quae antecedunt: *parvulum secum asportaverat*, hoc ordine collocavi, quum ita et in libro Vind. et in reliquis ut videtur codicibus posita sint

praeter Paris. sec., ex quo N. edidit *secum parvulum asportavit.* — Corrupta sunt, quae excipiunt: *regem Bospori* (Mithridaten) *constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat;* quum correxissem: *quoad sub imperio cett.*, eadem emendatione Oehlerum usum esse vidi.

BELL. AFR. c. 2 rescripsi, quod ex cod. Norvic. ante Nipperdeium vulgabatur: *Ipse parum commoratus e. q. s.;* notavi tamen in iis quae antecedunt post *Lilybaeo* lacunam. — Narratur deinde, Caesarem cum longis paucis navibus in conspectum Africae venisse, *namque onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa loca petierunt.* Scribi necesse esse *reliquaeque* Niperdeius contendit, quum ex librorum scriptura putare posses, longas naves omnes cum Caesare fuisse. At quum scribitur *namque onerariae reliquaeque praeter paucas,* — *reliquae* haud dubie *longae naves* dicuntur; ex iis autem non nisi *paucas* cum Caesare fuisse, modo narratum est. Cur igitur denuo id lectores monerentur? et si monendi erant, cur non addito pronomine *illas* ad *paucas* (*reliquaeque praeter paucas illas*) significatum est, denuo easdem dici naves quae modo commeratae sint? Deinde contra Nipperdeium monendum est, verba: *namque onerariae reliquaeque praeter paucas e. q. s.* iam ita dicta esse, quasi onerariae naves omnes deerravissent; sed quum capite sequente Caesari CL equites fuisse doceamur, equites autem onerariis navibus vectos fuisse initio c. 2 aperiatur, necessario statuendum est, Caesarem etiam paucas ex onerariis navibus secum habuisse. Eae significantur servatis codicum verbis: *namque onerariae reliquae praeter paucas* — quibus vecti sunt illi CL equites — *vento dispersae cett.*; quapropter verba, quae posui, genuina esse iudico; ea ad rem explicandam accuratissima esse, non ita dixerim.

C. 3 libri habent, quae N. edidit: *Postquam Adrumetum accessit* (Caesar), *ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumetum Cn. Piso, cum Maurorum circiter tribus milibus, apparuit, ibi paulisper Caesar commoratus e. q. s.* Quod antea vulgabatur *Adrumeti* ineptum esse, recte monuit Nipperdeius; sed dici posse *Adrumetum apparuit*, nondum eo probavit, quod interpretatus est ‚hoc est ita, ut Adrumetum peteret'. Equidem nisi edoctus fuero *apparere aliquem locum* esse latinum ac significare ‚petere locum', aut praepositionem *ad* ante *Adrumetum* excidisse, aut, quod multo verisimilius videtur, oppidi nomen ex magistri interpretatione in verba irrepsisse censebo. Itaque uncis inclusi.

Genuina non esse, quae in fine c. 7 leguntur: *Latent enim in insidiis cum equis inter convalles et subito existunt, non ut in campo comminus depugnent,* recte docuit Nipperdeius, at lacunosa esse, minus probarim, quum ita emendari possint: *Latent — inter convalles, ut subito existant, non ut in campo comminus depugnent.*

C. 8 Nipperdeius ex Clarkii sententia lacunosa esse verba censuit: *interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci;* excidisse enim nomen eius hominis, qui ad haec exsequenda missus esset; nam quominus *Rabirium* ad id missum esse existimes, qui verbis antecedentibus commemoratur *exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit,* id obstare, quod commeatus arcessi et naves conquiri mareque custodiri uno tempore non potuissent, neque illam rem — commeatum arcessere — eam moram tulisse, quam has attulissent. Attamen hac in re diiudicanda aliter censeo. Ut omittam, *interim* tum potissimum sua vi adhibitum videri,

quum eidem Rabirio altera quoque Caesaris mandata perficienda fuisse facimus; haec altera mandata minime tantae morae fuerunt, quantae Nipperdeius ea haberi vult. Narratur enim c. 7, reliquas naves errore ablatas ,Uticam versus petere' esse visas, unde patet, Uticam maxime adeundam fuisse ei, qui naves illas conquirere iussus esset. At Caesaris classis ad Leptin stabat, transmittentibus autem Lepti Lilybaeum Utica in ipso fere cursu sita est; itaque ei, qui Lilybaeum peteret, nulla fere mora movebatur, quum praetervehens stationes litoris Uticae adiacentis perquirere iuberetur. Quum idem iussus esset simul mare ab hostibus tueri, id non omnino de exercenda maris custodia esse intellegendum, inde satis aperitur, quod *decem* longarum navium numerus ridicule minor esset eiusmodi negotio, contra earum numerus sufficiebat, ut praesidio essent et navibus ex errore receptis, quo tutae ab hostibus ad Caesarem deducerentur, et vacuis illis navibus, quae ad arcessendum secundum commeatum in Siciliam subsequebantur. Fieri itaque potuit, ut eidem homini tria illa negotia mandarentur et ut eodem tempore conficerentur, dico in Siciliam ad arcessendum commeatum transmittere, naves quae deerrassent conquirere, mare i. e. navium praesidio commissarum cursum ab hostibus tueri. Denique Rabirio ista esse mandata inde concludere licet, quod si alius missus esset, cui praeter naves conquirendas nullum aliud mandatum esset negotium, non factum esset, ut mox Caesar ipse classem conscenderet naves, de quibus sollicitus erat, investigaturus (c. 10. 11.) Id enim cur factum sit, mirum plane non est, si Rabirium, quum naves errore abductas ad Uticam non invenisset, cursum in Siciliam continuasse facimus; contra, si alium ad conquirendas naves missum esse statuimus, veri dissimillimum est, Caesarem antequam is reversus esset, ipsum naves conquisiturum classem conscendisse,

aut si re infecta ille redierat, hanc rem ab auctore commentarii silentio esse praetermissam. Itaque verba, qualia libris praebentur, sanissima sunt, neque ut aliter statuam quidquam Nipperdeii verba movent, quum ineptum esse dicit ‚navium numerum ad posteriorem rem datum declarari in priore re nullo posito, quasi ad commeatum arcessendum aut nullas naves habuisset aut alium numerum.‘ Alium navium numerum ad commeatum arcessendum Rabirium habuisse, non tam ineptum quam rei consentaneum videtur; nisi enim decem illas naves longas, quae ‚ad mare tuendum ab hostibus‘ datae erant, vacuas militibus fuisse facimus, nescio cui usui fuissent militibus completae novo commeatui devehendo, nisi una missus esset vacuarum navium numerus.

Infra in eodem cap. N. de coniectura scripsit: *Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri non posse neque locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio.* Haec displicerent, si librorum auctoritate niterentur, prorsus abiicienda sunt, quum etiam longius a librorum scriptura recedant. Codd. enim Paris. sec. Leid. pr. Scal. Cuiac. itemque Vind. pr. consentiunt in verbis *uti fieri posset nec ne.* quae facile emendantur, quum voculis *nec ne* in *ne nec* transpositis scribis: *Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio.*

C. 18 quum dictionem ‚*hostes post collem deiicere*‘ vix recte habere existimem, edidi, quemadmodum in libro Vind. scriptum est: *atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post colle deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati e. q. s.* cf. infra c. 40: *Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis*, c. 69: *levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle.*

quum eidem Rabirio altera quoque Caesaris mandata perficienda fuisse facimus; haec altera mandata minime tantae morae fuerunt, quantae Nipperdeius ea haberi vult. Narratur enim c. 7, reliquas naves errore ablatas ,Uticam versus petere' esse visas, unde patet, Uticam maxime adeundam fuisse ei, qui naves illas conquirere iussus esset. At Caesaris classis ad Leptin stabat, transmittentibus autem Lepti Lilybaeum Utica in ipso fere cursu sita est; itaque ei, qui Lilybaeum peteret, nulla fere mora movebatur, quum praetervehens stationes litoris Uticae adiacentis perquirere iuberetur. Quum idem iussus esset simul mare ab hostibus tueri, id non omnino de exercenda maris custodia esse intellegendum, inde satis aperitur, quod *decem* longarum navium numerus ridicule minor esset eiusmodi negotio, contra earum numerus sufficiebat, ut praesidio essent et navibus ex errore receptis, quo tutae ab hostibus ad Caesarem deducerentur, et vacuis illis navibus, quae ad arcessendum secundum commeatum in Siciliam subsequebantur. Fieri itaque potuit, ut eidem homini tria illa negotia mandarentur et ut eodem tempore conficerentur, dico in Siciliam ad arcessendum commeatum transmittere, naves quae deerrassent conquirere, mare i. e. navium praesidio commissarum cursum ab hostibus tueri. Denique Rabirio ista esse mandata inde concludere licet, quod si alius missus esset, cui praeter naves conquirendas nullum aliud mandatum esset negotium, non factum esset, ut mox Caesar ipse classem conscenderet naves, de quibus sollicitus erat, investigaturus (c. 10. 11.). Id enim cur factum sit, mirum plane non est, si Rabirium, quum naves errore abductas ad Uticam non invenisset, cursum in Siciliam continuasse facimus; contra, si alium ad conquirendas naves missum esse statuimus, veri dissimillimum est, Caesarem antequam is reversus esset, ipsum naves conquisiturum classem conscendisse,

aut si re infecta ille redierat, hanc rem ab auctore commentarii silentio esse praetermissam. Itaque verba, qualia libris praebentur, sanissima sunt, neque ut aliter statuam quidquam Nipperdeii verba movent, quum ineptum esse dicit ,navium numerum ad posteriorem rem datum declarari in priore re nullo posito, quasi ad commeatum arcessendum aut nullas naves habuisset aut alium numerum.' Alium navium numerum ad commeatum arcessendum Rabirium habuisse, non tam ineptum quam rei consentaneum videtur; nisi enim decem illas naves longas, quae ,ad mare tuendum ab hostibus' datae erant, vacuas militibus fuisse facimus, nescio cui usui fuissent militibus completae novo commeatui devehendo, nisi una missus esset vacuarum navium numerus.

Infra in eodem cap. N. de coniectura scripsit: *Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri non posse neque locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio.* Haec displicerent, si librorum auctoritate niterentur, prorsus abiicienda sunt, quum etiam longius a librorum scriptura recedant. Codd. enim Paris. sec. Leid. pr. Scal. Cuiac. itemque Vind. pr. consentiunt in verbis *uti fieri posset nec ne.* quae facile emendantur, quum voculis *nec ne* in *ne nec* transpositis scribis: *Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio.*

C. 18 quum dictionem ,*hostes post collem deiicere*' vix recte habere existimem, edidi, quemadmodum in libro Vind. scriptum est: *atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post colle deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati e. q. s.* cf. infra c. 40: *Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis*, c. 69: *levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle.*

C. 19 corrupta sunt verba, quae ex Labieni oratione proferuntur: *tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur, quippe † qui in illorum sibi confideret, primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire e. q. s.* Ita N. edidit, suspicatus tamen *illorum*, vel *illore* quod in his illis codicibus exstat, ortum esse ex *illa re*; omitto quas alii editores proposuerint coniecturas; equidem emendavi: *quippe qui in* *illo rumore* *[sibi] confideret primum quod cett.* — Turbata etiam sunt, quae excipiunt verba: *deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano [Labienus] quos secum a Brundisio transportaverat equites Germanos Gallosque ibique postea ex hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat, uti frenatos constituerat e. q. s.,* — haec N. posuit; attamen libri (Paris. sec. Leid. pr. Scal. Vind. pr.) *uti frenato* et *condidicerat* habent; quapropter satius habui scribere: *ibique postea ex hibridis libertinis servisque conscripserat, armaverat, qui uti frenato condidicerant.* Suspicor relativum *qui* excidisse, quum *uti* coniunctio esse videretur. — Apud Nipperdeium deinde haec sequuntur: *praeterea regia auxilia elephantis CXX equitatusque innumerabilis.* Libri Paris. sec. Vind. pr. *elephantis*, Leid. pr. *elephanti*, Scal. *elephantos* habent; vulgo *elephantes* editur. At quum forma *elephas* non nisi in nominativo casu numeri singularis in usu sit, si accusativum graecum exceperis in unico illo Martialis loco de spect. 19, 4: *Dum facilem tolli sic elephanta putat*, vereor ut iure *elephantis* pro accusativo pluralis numeri habere liceat. (Nominativus *elephans* ter legitur infra c. 84;

contra casus formae *elephantus* dispicere licet c. 25. 27. 30. 35. 41. 48. 59 (bis). 72 (ter). 83 (bis). 86). Altera suspicionis causa accedit, quum displiceat pluralis numerus vocis *equitatus* addito *innumerabilis* adiectivo. Itaque *elephantis*, quod duo potiores libri habent, ablativum pluralis numeri esse ratus scripsi: *praeterea regis auxilia elephantis CXX equitatuque innumerabili.* (Eiusdem ablativi exemplum reperire licet infra in eodem capite: *praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis armaturae quartum tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus.)* — Deinde edidi, quod et vulgatum est et in cod. Vind. aliisque legitur: *Hac spe atque ea audacia inflammatus.* N. *ea* omisit, quum absit a libro Paris.; at dubitari de libri scriptura ipse indicavit, nec si omissa est vocula in illo libro, mirum videri potest, quum posita sit inter *[atqu]e* et *a[udacia]* vocabula. — Restitui etiam *quater tanto* pro Nipperdeiano *quartum tanto* (*quartum* Paris. sec. et Leid. pr., *quater* Vind. pr. reliqui habent). — Denique ut vulgo *pridie Non. Jan.* edidi, quum N. ex unico libro Paris. *II d. Non. Jan.* scriberet.

C. 22 N. posuit *ab perditis sceleratisque civibus;* libri Paris. sec. Vind. pr. Scalig. *uarduis*, Leid. pr. Cuiac. *uardiis* habent; unde propter maiorem litterarum similitudinem scribere malui *nefariis.*

C. 24 rescripsi *quoquo versus.* Ita et cod. Vind. et reliqui, ut videtur, libri mss. omnes. (v. supra ad b. G. III, 23.)

C. 25 N. ad librorum fidem edidit: *P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Jubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, adortus paucis diebus pugnando capit; quibus cum conditionem ferret, ut — —, postea ab eo capti interfectique sunt omnes.* Vulgo libri impressi habent: *adorti — capiunt, quibus — fer-*

rent, *ut* — —, *postea ab iis cett.* Admodum probo, quod N. singularem numerum ubique restituit, in quo omnes libri conspirant, at singularem numerum ideo ab auctore libelli esse adhibitum, quod solum Sittium se commemorasse putaret, vix verisimile habeo; magis placet genuinam lectionem fuisse *isque Cirtam;* pronomen demonstrativum omissum esse suspicor ab librario, qui Sittium et Bocchum etiam in sequentibus subiecti locum servaturos esse putabat.

C. 26 N. lacunam notavit in verbis: *Quorum lacrimis querelisque Caesar commotus cum antea constituisset e stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis . . . . . bellum cum suis adversariis gerere instituit litterisque celeriter in Siciliam [missis] ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis [et] per catascopum mittit, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur.* Lacunosa esse verba, qualia libris insunt, non nemo sentit; tamen verba non ea sede, quam Nipperdeius monstravit, excidisse puto, quum omnia usque ad *gerere* verbum aptissime decurrant. Itaque lacunam notavi post *gerere;* haec autem fere excidisse *iam nunc gerere* (instituit), repetitumque *gerendi* verbum in causa fuisse, cur exciderint, facile suspiceris. — Alteram enuntiationis partem, quae satis turbata est, in hunc modum constitui: — *instituit, litteris[que] celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis et per catascopum missis, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis* — — *transportaretur.* Quum lacunosa esset prior sententiae pars, non mirum est, cur alterius constructio perversa sit recepta illa particula *que* et mutato participio *missis* in *mittit.* Adstipulatur tamen emendationi a me propositae liber Vindob., qui quum *missis* priore illo loco post *in Siciliam* non habeat, hoc altero loco *missis* non *mittit* praebet.

C. 34 restitui vulgatam lectionem: *Cuius adventu*

C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui e. q. s. Sic et Vind. habet, et reliqui praeter Paris. sec. et Leid. pr. libri; ex Parisino libro Nipperdeius edidit: *qui ibi cum grandi familia praeerat praesidio commeatui*; potior haud dubie, si haec probantur, verborum collocatio esset, quam habet cod. Leid.: *cum grandi familia praesidio praeerat commeatui;* at quum aliter posita sint verba in libro Paris., omnino de eorum integritate dubitare licet.

C. 35 collocavi verba quomodo et vulgo et in Vind. pr. posita sunt: *speculandi gratia in Caesaris castra mittunt.* N. ex solo Paris.: *in castra Caesaris;* itemque c. 41 restitui *propius munitiones leniter accessit*, quum N. eidem libro obsecutus *accessit leniter* probaret.

Mira sunt, quae initio c. 38 ante Nipperdeium edebantur, nec minus quae ipse scribenda esse censuit. Quum enim haec vulgata essent: *Postquam Caesar ad iugum, de quo docui, adscendit; atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit; atque ea minus semihora effecit; et postquam non ita longe ab ultimo colle, turrique fuit, e. q. s.*, N. haec promulgavit: *Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem turremque castella facere coepit atque ea minus semihora efficit. Postquam e. q. s.* Ut adiungam librorum discrepantias, in voce *post* pro vulgata *postquam* con sentiunt Paris. sec. Leid. pr. Scal. Vind. pr.; *turres castellaque* Paris., *turrem castellaque* Vind. pr. Leid. pr. Petav. habent; *eo minus* in Vind. Leid. Scal., *efficit* in Paris. et Vind. libro scriptum est. In vulgata lectione Nipperdeio displicuit, quod *turres* in unumquemque collem fecisse Caesar dicatur, quum declaratum sit in fine superioris capitis, collocatas fuisse turres in collibus perveteres, quocum consentiant verba quae infra sequantur *postquam non ita*

longe ab ultimo colle turrique fuit cett. At sive *turres* castellaque in singulos colles, sive castella in unumquemque collem turremque Caesar fecit, in quem finem, quaeso, fecit? Nimirum, ut et colles et veteres illas turres castellis oppositis obsideret! at praesidiis carebant et colles et turres, quum nonnisi in ultimo colle turrique hostium praesidium et stationem fuisse apertis deinde verbis doceatur. Et si Caesar castella fecit, cur, quaeso, non praesidia immisit? cur denique nusquam amplius commemorantur? Narratur infra, Caesarem ad ultimum collem progressum perspecta loci natura opus legionibus attribuisse brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem pervenisset, usque ad eum, unde egressus esset, dirigi ac muniri iussisse, cur non scriptum est ,usque ad id castellum, quod in primum collem turremque exstruxerat'? Et quae tandem est illa mirabilis castellorum exstruendorum celeritas, qua usus Caesar in unumquemque collem turremque castella minus semihora fecit! Credat Judaeus Apella! Ut mittamus nugas, quum narretur, Caesarem semihora post quam in iugum ascendisset, non ita longe ab ultimo colle turrique fuisse, quam Numidarum manus tenebat, tam breve temporis spatium non nisi ad id sufficere poterat, ut per iugum iter faceret singulosque colles veteresque illas impositas turres perlustraret, ut locorum naturam perspiceret. Itaque ex sententia certe non nisi haec, quae edidi, recte habere puto: *Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem inspecturus turres castellaque iter facere coepit, idque adeo minus semihora efficit. Postquam e. q. s.*: de verbis, quae propius ad librorum scripturam accedant, alii videant. Malis fortasse verba, quae supplevi, se excepissent (*turres castellaque inspecturus iter facere coepit*), quum verisimilius sit una eademque iactura utrumque vocabulum excidisse, sed id quoque a vero non ab-

sonum videtur, factum esse litterarum similitudine terminationis [*inspec-*]*turus* cum sequente *turrem*, ut participium illud praetermitteretur, unde fieri necesse erat, ut etiam *iter* eiiceretur], ne accusativi *turres castellaque* verbo carerent, cum quo construerentur.

Initio c. 40 ex cod. Vind. pr. scripsi: *Erat in eo campo villa permagna turribus IIII* *instructa*; N. et vulgo *exstructa*.

C. 41 edidi: *Iamque minus mille* *passus* *cett.* Ita in cod. Vind. scriptum est, et consentire videtur Paris. sec., in quo *pass̃*. legitur; N. et vulgo *passuum*.

C. 42 retinui *defatigati* (— *praesertim quum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defatigati*); uncis inclusit Nipperdeius.

C. 44 restitui *eius* post *suggestum*; exstat in Vind. pr. et reliquis libris praeter Paris. sec. Leid. pr. Scalig.

Medio fere c. 61 ante Nipperdeium haec vulgabantur: *Quo secundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium* *bellantibus* *fortuna tribuere non decrevit. Namque postero die Caesar e. q. s.* Primus his librorum verbis Jos. Scaligerus litem intendit et relativum *Quod* ante *proprium gaudium* deleri iussit, ne quum posito participio *bellantibus* sententia ad omnes, quicumque umquam bellum gessissent, pertineret, illo relativo ad solum Scipionem referretur. Contra Nipperdeius *bellantibus* eiiciendum esse censuit, additum a magistro, ut declararet, cui proprium gaudium tributum non esset; at qui id monere voluisset, in re tam aperta haud dubie Scipionis nomen posuisset. Omnino autem errare mihi videntur, qui dativum *bellantibus* ad verbum *tribuere* pertinere putant, quum nisi construitur cum ipso adiectivo *proprium* ,certe ad *gaudium* referendus sit. Dictum autem est *Quod proprium gaudium bellantibus* eadem fere potestate atque *Quod proprium gaudium bellan-*

tium (‚welche eigentliche Freude für Kriegführende,‘ sc. secundo proelio facto copiàs in castra reducere). Qui dativi usus licet a Ciceroniano sermone fere absit, aput poetas tamen et apud recentiores pedestris sermonis scriptores maxime apud Livium et Tacitum saepissime invenitur (vide Reisigii Schol. Grm. lat. §. 372); neque ipsi Caesari eum usum plane alienum fuisse argumento est locus b. c. III, 65: *ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet.* Retinui igitur *bellantibus.* — In sententia, quae praemissa est: *Quo secundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte copias reduxit,* hunc ipsum verborum ordinem servavi, qui in omnibus codicibus inesse videtur praeter Paris. sec., ex quo N. dedit: — *Scipio in castra laetus nocte copias reduxit* At quum verba sic collocantur,. etiam id displicet, quod fere persuadere nobis iubemur, noctem Scipioni laetitiae causam fuisse. — Sequuntur deinde haec: *Caesar interim quotidie legiones in campum deducere atque opus facere vallumque et fossam per medium campum ducere adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit.* Nipperdeius cum his illis vetustiorum editorum *iter* delevit, nescio qua potissimum causa commotus, quum eum aeque ac Davisium sollicitum fuisse, ne ‚archaismi in nitido scriptore admitterentur‘, vix verisimile videatur. At vocabulum *iter* non modo propter libros ferendum, verum etiam ad sententiam gratissimum esse videtur. Nam quum *officere* alicui rei quam plurimis rationibus liceat, addito illo accusativo optime verbi notio arctioribus finibus circumscribitur, idque plane eodem iure, quo vincendi notionem restringere licet additis accusativis *sponsionem, causam,* aliis. Caesarem autem re vera adversariorum excursionibus iter *offecisse* (‚den Weg verlegen‘) satis patet quum munitionis per medium campum ductae rationem habemus; inde factum esse ut Scipio quo-

que munitiones opponeret, ‚ne iugo a Caesare excluderetur', sequentia docent.

Idem vocabulum restitui c. 75 in verbis: *posteroque die castra movet atque* i t e r *ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio cett., ire contendit.* Abest quidem *iter* a Paris. sec. Leid. sec., duobus deterioribus, at quum dictio minime ea sit, quam adamatam fuisse magistro, qui commentariorum corpus recensuit et his illis notulis illustravit, aliquo iure contendere liceret, imo ea, quae ipsum belli Africi scriptorem arrisisse videtur (v. sb. fin. capitis: *iter inceptum ire contendit*, et supra c. 6: *iter constitutum ire contendit*) etiam reliquis libris, in quorum numero est Vind. pr. maiorem fidem habendam esse duxi.

C. 78 edidi, quod ante Nipperdeium vulgabatur: *Eo equitatu dextra sinistra* q u e *directo ab oppidi lateribus ipse e. q. s.* N. cum Paris. sec. Leid. pr. *que* omisit.

C. 80 quum in libris melioris notae Paris. sec. Scalig. verba in hunc modum mutilata sint: *Namque pridie in eo loco castello munito ibique III* p r a e s i d i o *relicto*, Nipperdeius vocem *legionum* post numeri signum inseruit; vulgo satis male *trino* ediderunt. Equidem quum in libro Vind. pr. non ‚III' sed **t̃io** exaratum sit, *parte* inserere malui, quod propter simile initium sequentis vocabuli *praesidio* excidisse suspicor. Scripsi itaque: *ibique* t e r t i a p a r t e *praesidio relicta cett.*

C. 82 quum ex unico cod. Paris. sec. Nipperdeius scripserit: *in circumeundo* e x e r c i t u, potiorem duxi reliquorum codicum et librorum impressorum lectionem *in circumeundo* e x e r c i t u m.

Vulgatam lectionem repetii etiam in fine c. 90: *Itaque* b i s *miliens sestertio his imposito.* N. *bis* delevit, quod abest a libris Paris. sec. Leid. pr. Scalig

Medio c. 91 posui: *tum demum* s e i p s e *insuper interficeret;* sic enim et Vind. et reliqui libri praeter

Paris. sec. habent, ex quo N. dedit: *ipse se insuper.* — Extremo capite haec vulgata sunt: *ab Zama discedit atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.* At deest *se* ab libris Paris. sec., Petav.; in Leid. pr. etiam *iter confecit* pro *se confert* exaratum est. Quae quam documento sint, pronomen illud vix hoc loco ab scriptore fuisse positum, cum libro Vindobonensi faciendum esse censui, in quo *se* post *suam (ad villam suam se cum M. Petreio paucisque equitibus confert)* collocatum est.

C. 98 ex codd. Vind. pr. Leid. pr. *ac (classem conscendit ac post diem tertium e. q. s.)* pro *et* recepi

---

BELL. HISP. c. 6 lacunam notavi in verbis: *Id quum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos . . . . . . ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur.* — Quae sequuntur N. sic edidit: *Id cum Pompeius ex perfugis rescisset † qua die facultatem et angustias carra complura mulos onustos retraxit et ad Cordubam se recepit.* (Pro *mulos onustos,* quod N. coniecit, *multos lanistas* Paris. sec., *multas lanistas* Leid. pr. Scalig., *multosque lonistros* Vind. pr. habent.) Equidem verba in hunc modum adornavi: *Id quum Pompeius ex perfugis rescisset * qua die facultatem et angustias . . . . . carra complura mulosque canistris onustos retraxit et ad Cordubam se recepit.*

Initio c. 8 ante N. haec edebantur: *Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones non parum idonea.* Consentiunt libri mss. in verbis *Accedebat huc,* nisi quod Paris. sec. *hoc* vel potius *h* puncto supra ascripto habet. Nipperdeio tamen haec mutanda esse videbantur in *Accidebat hoc,* quum nihil antea re-

latum esset, quo haec accessisse dici possent. At quum capite antecedente expositae sint copiae quae Pompeio fuerint, etiam optimo iure dictum mihi esse videtur, *huc*, i. e. ad eam quae in copiis inerat belli gerendi facultatem *accessisse,* ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca essent edita et ad castrorum munitiones satis idonea. — Quae excipiunt verba *Nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem* † *inopem difficilemque habet oppugnationem et non minus copiosam aquationem* ad Nipperdeii sententiam sic transposui: *N. f. t. u. H. r. p. t. f. et non minus copiosam aquationem inopem difficilemque habet oppugnationem.*

Initium c. 9 N. hoc dedit: *Quod Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultatem et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret.* Etsi in hoc belli Hispaniensis commentario haud raro satis difficile est diiudicatu, utrum ea, quae abhorreas, mota sint temporum iniuria et librariorum culpa, an ab ipso scriptore profecta homine utpote ineptissimo, haec tamen verba potius librariorum neglegentia turbata esse ratus scripsi: *[Quod] Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat* *castellum* *a castris Caesaris, animadvertebat loci* *difficultate* *et quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret.*

C. 11 N. edidit : *et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt, sic ut omne genus .... ignis per iactus solitus est mitti.* In codice Vind. pr. et ceteris praeter Paris. sec. Leid. pr. Scal. libris additum est *quibus* ante *ignis;* quod qui delevit, ut sententiam, quae sibi stare videretur, efficeret, satis inutilem sibi dedit operam,

quum aperte haec altera sententiae pars ab interprete profecta sit, qui verbis *ignemque multum miserunt* adscripsit: *sic ut ‚omne genus (telorum) quibus ignis per iactus solitus est mitti.‘* Itaque verba inde ab *sic ut* uncis inclusi.

Sub finem c. 18 restitui pronomen *se* ab Nipperdeio omissum (*id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum*). Abest *se* a Paris. sec.; in Leid. pr. coaluit cum antecedente *ei*, unde ortum est *eis*. Cod. Vind. et Oudendorpii libri *se* habent.

Initium c. 20 apud Nipperdeium et vulgo sic constitutum est: *Quod Pompeius, ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit et munitionibus se continere coepit. Caesar movit et propius castra castris contulit.* Misere abundat illud *Quod,* neque defendi potest locis, quales Oudendorpius ad b. civ. III, 17, 6 adscripsit. Ubi enim abundare videtur *quod* (vel *hoc*), ipsi verbo primario adiunctum est, ex quo pendet sententia per infinitivum enuntiata, quae illo pronomine praecipitur; nusquam autem illud pronomen seiunctum est a verbo interposita ea ipsa sententia, quam praemonere debet. Displicet quoque, quod abrupte addita sint verba *Caesar movit cett.*, quae tamen interno vinculo cum antecedentibus continentur. Quapropter post *coepit* inserui *etiam* et sententiam hanc evadere iussi: *Quod Pompeius, ex perfugis quum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit et munitionibus se continere coepit, etiam Caesar movit et propius castra castris contulit.*

Initio c. 24 N. haec edidit: *Pompeius cum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum V, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet.* At abest *ut* a Paris. sec.; in Vind. hoc loco *eū*, *ut* post *dimicandum*

positum est, quo loco quum facile excidere posset utpote positum inter [**dimicand**]ū et d[**escenderet**], libro Vindobonensi obsecutus scripsi: *haec res necessario devocabat eum ad dimicandum ut descenderet.*

C. 37 N. scripsit: *Didius, qui classi praefuisset, simulatque Gadis nuntius allatus est, confestim sequi coepit; partim pedibus [et equitatus] ad persequendum celeriter iter faciebant item confestim consequentes. Quarto die navigationis e. q. s.* Longe aliter in libris scriptum est. Consentiunt enim in verbis *qui Gadis* (in Par. sec. et Vind. *Cadis*) *classi praefuisset ad quem simul nuntius allatus est;* — pro *pedibus,* quod in Par. sec. et Leid. pr. inest, Vind. pr. *pedites,* hi illi *peditatus, peditibus* habent. Novissima denique verba in Paris. sec., Leid. pr., Scalig. sic constituta sunt: *quarto die navigatione confestim consequentes*; Vind. pr. habet: *quarto die navigationē confestī sequentes* Ex istis librorum vestigiis haec mihi elicienda videbantur verba: *Didius, qui ad Gades classi praefuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditum et equitatus ad persequendum celeriter terrestre faciebant iter navigationem confestim insequentes. Quarto die navigationis cett.*

C. 40 ex coniectura scripsi: *Erant parati, qui naves incenderent, incensisque qui subsidium repellerent.* Nipperdeius corruptelae signo posito librorum scripturam *repeterent* dedit.

Sribebam Vindobonae mense Jul. MDCCCLVII.

Emanuel Hoffmann.

INDEX.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Propter legiones Caesari per causam belli Parthici detractas et Pompeio a senatu traditas quum bellum civile iam immineret, Caesar ultimum pacis sustentandae periculum fecit missis ad senatum de compositione litteris. De quibus quominus ad senatum referretur obstant consules c. 1. Caesar exercitum dimittere iubetur c. 2. Urbe militibus completa quum libere decernendi potestas singulis eriperetur, neglecta etiam tribunorum intercessione fit SCtum, videant consules, praetores, tribuni plebis quique pro consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat c. 3—5. Provinciae Pompeianis committuntur, tota Italia delectus habentur c. 6. Caesar Ravennae apud milites concionatus quum voluntatem eorum cognovisset c. 7, Ariminum proficiscitur, ubi et tribunos, qui Roma ad eum profugerant, obvios habuit et qui a Pompeio mandata ad eum perferebant L. Caesarem et L. Roscium c. 8. Quos quum Pompeio renunciare iussisset, paratum se esse ad controversias per colloquia componendas, iniquissimae pacis conditiones Caesari a Pompeio proponuntur c. 9. 10; quibus repudiatis Caesar Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam, Iguvium occupat; toto Piceno delectum habet c. 11. 12; Auximo potitur c. 13. Summa omnium perturbatione, quum Caesar iam ad urbem adesse nuntiaretur, Pompeius ex urbe ad legiones proficiscitur, Lentulus consul Capuam profugit ibique Caesaris gladiatores armat c. 14. Asculo recepto Caesar ex delectibus Pompeianis cohortes auget c. 15. Domitium Corfinii obsessum tenet c. 16. 17; interim Sulmonenses Caesari portas aperiunt c. 18. Domitius, qui frustra auxilium a Pompeio petiverat, quum fugam mo-

liretur a militibus custoditur c. 19. 20; de tradendo oppido agitur c. 21. 22, quo facto Caesar duces captivos dimittit, milites sacramento adigit, in Apuliam proficiscitur c. 23. His rebus cognitis Pompeius Brundisium confugit ibique a Caesare obsessus c. 24. 25, colloquium cum eo recusat c. 26, Dyrrachium elabitur c. 27. Brundisini Caesarem intra moenia recipiunt c. 28. Omisso Pompeium insequendi consilio Caesar Hispanias sibi conciliare statuit; Sardiniam per Valerium legatum, Siciliam per Curionem recipit c. 29. 30. Tuberoni, Africam provinciam sortito, Varus resistit c. 31. Caesar Romae aliquot dies commoratus, quum frustra in senatu de pace componenda deque legatis ad Pompeium mittendis egisset, in Galliam ulteriorem contendit c. 32. 33. Domitii suasu Massilienses Caesari portas claudunt c. 34; frustra eos a bello dehortatus c. 35, Caesar C. Trebonium et D. Brutum Massiliam terra marique oppugnare iubet c. 36; ipse occupatis per Fabium Pyrenaeis saltibus c. 37 in Hispaniam contendit, quam obtinebant Pompei legati Afranius et Petreius c. 38. Copiae quae Pompeianis, quae Caesari fuerint indicantur c. 39. Ad Sicorim flumen prope oppidum Ilerdam pluribus proeliis certatur c. 40—47. Caesariani aquarum inundatione a commeatibus prohibiti magna rerum necessariarum inopia conflictantur c. 48—52, quare Pompeianorum partes firmantur, de victoria sibi gratulantur c. 53. Sed navibus comparatis Caesar copias flumen transmittit, et colle occupato adituque commeatibus patefacto rem feliciter gerere coepit c. 54. 55. Interea Massilienses proelio navali superantur c. 56—58, qua re ad Ilerdam nuntiata fortunae fit commutatio c. 59. Deficiunt ab Afranio aliquot Hispaniae populi Caesaremque frumento et iumentis adiuvant c. 60. Jam Caesar Sicoris parte aversa Afranium et Petreium terret eosque, quum bellum in Celtiberiam translaturi locis excederent, summa militum contentione subsecutus itinere intercludit c. 61—70. Militibus proelium postulantibus Caesar obsequi noluit sperans, sine proelio rem se esse confecturum c. 71. 72. Petreio et Afranio operis instituendi causa ex castris progressis milites cum Caesarianis de deditione agunt c 73. 74. Regressus in castra Petreius colloquia interrumpit, Caesarianos, quos deprehendit, interficit, milites iureiurando ad fortiter resistendum obstringit c. 75. 76. Caesar contra Pompeianos salvos dimittit c. 77. Inopia coacti Pompeiani castra Ilerdam versus movent; in itinere a Caesare lacessuntur, denique ad deditionem coguntur c. 78—85. Ducibus ut libere ex Hispania excedant conceditur, exercitus pars statim, pars ad flumen Varum dimittitur c. 86. 87.

---

1. .... Litteris ab eo [Caesare] consulibus redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de re publica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

2. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei plerique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar

exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

3. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius atque in posterum confirmat, segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, arcessuntur. Completur urbs et [ius] comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum, necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur, simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem dignitate

secum exaequari volebat totum se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore iniunxerat Caesari; simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis ultimo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium salutis * latorum audacia numquam ante descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis quique *pro* consulibus *sint* ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. Haec senatusconsulto perscribuntur a. d. VII Id. Ian. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

6. Proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas IX; praeterea cognitum compertumque sibi alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi,

uti eum defendant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia delectus habeatur; Faustus Sulla propere in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Iuba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur, duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia: * Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiiciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur. Neque exspectant, [quod superioribus annis acciderat,] ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt. Consules [quod ante id tempus accidit numquam,] ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur; pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur: omnia divina humanaque iura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites concionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis *ex* armis esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerint, ademisse. Quotiescumque sit decretum, darent operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet (qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus), factum in perniciosis legibus, in vi

tribunicia, in secessione populi templis locisque editioribus occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [:nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis rempublicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum convenerant): sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

8. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: Velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, quum illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

9. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata

deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint. Sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaque potiorem. Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset. Tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. Tota Italia delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse in armis. Quonam haec omnia nisi ad suam perniciem pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

10. Acceptis mandatis Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompeiumque invenit: postulata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent scriptaque ad eum mandata per eos remittunt; quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

11. Erat iniqua conditio postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polli-

ceri se in provinciam iturum neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si peracto postulatu Caesar profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus subsistit ibique delectum habere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

12. Interea certior factus Iguvium Thermum praetorem cohortibus V tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffisus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio summa omnium voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

13. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent sui iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem in posterum civitatis et periculi sui. Quorum oratione permotus Varus praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere coëgerunt. Commisso proelio deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn.

Pompei antea duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

14. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Delectus circa urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus *spe* libertatis confirmat atque his equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familias conventus Campaniae custodiae causa distribuit.

15. Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt quaeque imperaverit se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in

agrum Picenum confirmandorum hominum causa. A quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus quas potest contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit; quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis, finitimis ab regionibus coëgerat.

16. Recepto Firmo ex *itinere* pulsoque Lentulo Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes V praemissae a Domitio ex oppido pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Caesar legionibus transductis ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

17. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse venturum. Interim suos cohortatus tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parta centurionibus evocatisque.

18. Interim Caesari nuntiatur Sulmonenses, quod

oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebat. Mittit eo M. Antonium cum legionis XIII cohortibus V. Sulmonenses, simulatque signa nostra viderunt, portas aperuerunt, universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitimis municipiis frumentum comportare reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit: his castris Curionem praefecit. Reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cuius operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi a Pompeio revertuntur.

19. Litteris perlectis Domitius dissimulans in consilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio venturum hortaturque eos, ne animo deficiant quaeque usui ad defendendum oppidum sint parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat: sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se

in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur: obsideri se a Caesare, opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur; post paulo tamen internuntiis ultro citroque missis quae ignorabant, de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese paratos esse portas aperire quaeque imperaverit facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere.

21. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent, tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit, portas murosque asservari iubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab

eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summae rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Quum eum de salute sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veterem *quo*que amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. Cuius orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant quinquaginta; ordinis *senatorii* L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii aliique complures adolescentes et magnus numerus equitum Romano-

rum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico deposuerat, allatum ad se ab IIviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium commoratus et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

24. Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis equos attribuit: ex his circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprensus ex itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei. Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

25. His datis mandatis Brundisium cum legioni-

bus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat; Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit. Quorum operum haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoquo versus pedum XXX e regione molis collocabat. Has quaternis ancoris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat. Has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

26. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec Caesar ita administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret; ac tam-

etsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti, atque ea res saepe tentata etsi impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scriboni Libonis, mittit ad eum colloquii causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; imprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo a colloquio Canini digressus ad Pompeium proficiscitur. Paulo post renuntiat, quod consules absint, sine illis non posse agi de compositione. Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta diebusque in ea re consumptis VIIII naves a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius sive operibus Caesaris permotus sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit et, quo facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis praeacutis praesepit. His paratis rebus milites silentio naves conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit,

quum omnes milites naves conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

28. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus favebant. Itaque cognita Pompei profectione concursantibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites positis scalis muros ascendunt, sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt.

29. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari se absente nolebat.

30. Itaque in praesentia Pompei sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci constituit: duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus duabus;

eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido eiiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in concione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interrogatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset. Haec in concione questus ex provincia fugit.

31. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat delectuque habito duas legiones effecerat hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu

iniurias inimicorum commemorat. Docet se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed exspectato legitimo tempore consulatus eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab X tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? si probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis; conditiones a se latas, expetita colloquia et denegata commemorat. Pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rempublicam suscipiant atque una secum administrent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum, qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec animi videri. Se vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia et aequitate velle superare.

33. Probat rem senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subiicitur etiam L. Metellus, tribunus plebis, ab inimicis Caesaris,

qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediat. Cuius cognito consilio Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo quum venisset, cognoscit missum a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis septem, quas Igili et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses portas Caesari clauserant; Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant; armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas, classem reficiebant.

35. Evocat ad se Caesar Massilia XV primos; cum quîs agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati domum referunt atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: Intellegere se divisum esse populum Romanum in duas partes. Neque sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra pars iustiorem habeat causam. Principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sal-

lyas attribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere.

36. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi praeficitur.: summa ei belli administrandi permittitur. Eius imperio classem quoquo versus dimittunt; onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt, parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est in publicum conferunt; reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus iniuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam his D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

37. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

38. Adventu L. Vibulli Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus Hispaniam citeriorem *tribus legionibus*, *alter ulteriorem* a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur,

uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreii duae, praeterea scutatae [citerioris provinciae] et cetratae [ulterioris Hispaniae] cohortes circiter LXXX equitumque [utriusque provinciae] circiter V milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat VI. Ad illa auxilia peditum V milia, equitum III milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato, *et* hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt, *addiderat.* Audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et largitione militum voluntates redemit.

40. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nuntiisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos distantes inter se milia passuum IIII. His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio prope priores

legiones Fabianae duae flumen transissent, impedimentaque et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones IIII equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus locum capit superiorem diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus impari numero magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa legionum duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

41. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus: hunc noctu perfici iussit. Ipse cognita locorum natura ponti castrisque praesidio sex cohortes reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo

muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem pedum XV fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post hos opus in occulto a III acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intellegeretur ab Afranio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit.

42. Postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus intermittit confisus praesidio legionum trium et munitione fossae. Illi non diu commorati nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se traduci iubet.

43. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum CCC, atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occupavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans legiones III ex castris educit acieque in locis idoneis instructa unius legionis antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita celeriter quae in statione pro castris erant Afranii cohortes breviore itinere ad eundem

occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio, et quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

44. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consuerant oportere. Itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

45. Caesar paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia ab lateribus submitti neque equites laborantibus usui esse possent. Ab

oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut submissis in eundem locum cohortibus defessos reciperet.

46. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis quinque nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis gladiis destrictis impetum adversus montem in cohortes faciunt paucisque deiectis reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen in summum iugum virtute connititur atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIIII, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat; vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum centuriones IIII, milites amplius CC.

47. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani, quod, quum esse omnium iudicio inferiores viderentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros

primo congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod iniquo loco atque impari congressi numero quinque horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac summas ripas fluminis superavit pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti, neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta ex hibernis erant novaque multum a maturitate aberant, ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant. Qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

49. At exercitus Afrani omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

50. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere erat facile quum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

51. Nuntiatur Afranio magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cuiusque generis hominum milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu tribunisque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. Celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque committunt. Ii, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus ma-

gnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit; quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies augebantur, et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam quibus poterat subsidiis tutabatur.

53. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumore fingebantur, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam perlatis magni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii ne eventum belli exspectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

54. Quum in his augustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis devehit noctu milia pas-

suum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea traiicit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo perficit. Ita commeatus et qui frumenti causa processerant tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen traiecit. Qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistant atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

56. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio naves longas expediunt numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

57. Erat multo inferior numero navium Brutus; sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas atque harpagones paraverant magnoque numero pi-

lorum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum est utrimque fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis; atque hi modo digressi *a* Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque Domitii spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.

58. Ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum exciebant et, quoad licebat latiore uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant: quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. *Nostri* quum minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impediebantur; factae enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus obiiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant et magno numero Albicorum et pastorum interfecto partem navium deprimunt, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIIII.

59. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter vagabantur, alias non longo a castris progressi spa-

tio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant pabulari.

60. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent. Pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumentis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversariorum Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in ami-

citia manserant magnis affectae beneficiis eum diligebant; Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio toto flumine Hibero naves conquirere et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat XX. Ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castraque muniunt vallo pedum XII.

62. Qua re per exploratores cognita summo labore militum Caesar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire, pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare et quum altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Hibero prope effectus nuntiabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

63. Iam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus traduxerant, castra iungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviore itinere illi ad Hiberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt et, quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et magna multitudine circumfusa morari atque iter impedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer

ac nonnumquam sustineri extremum agmen atque interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, deim rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obiicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus abrepti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter addito circuitu magnaque ad vadum fluminis mora interposita eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei VIIII consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus locis superioribus constitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obiiciat: rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes, atque a milibus passuum V itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrasse cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum co-

3*

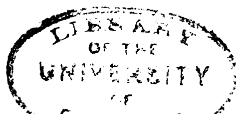

pias traducerent. Quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

66. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito signum dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat: V milia passuum proxima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio ab Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco non posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis quam religioni consulere consuerit. At lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem

petant, capi posse. Haec evincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Caesar exploratis regionibus albente caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad Hiberum atque Octogesam pertinebant castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis praerupta iter impediebant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

69. Ac primo Afraniani milites visendi causa laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta,

ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar atque ex magnis rupibus nactus planitiem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quendam nactus ibi constitit. Ex eo loco IIII cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortes impetum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones tribunique militum: Ne dubitaret proelium committere. Omnium esse militum paratissimos animos. Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent collatisque in unum locum signis conferti neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine aqua permanere posset.

72. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod

re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minus esset imperatoris consilio superare quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar praesidiis montibus dispositis omni ad Hiberum intercluso itinere quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum legionariasque interiiciunt cohortes vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem et sine timore et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur ipsique perficiundi operis causa longius progrediuntur.

74. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat conquirit atque evocat. Primum agunt gratias omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri, et, quod non ab

initio fecerint armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus fidem ab imperatore de Petreii atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus se statim signa translaturos confirmant legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

75. Quibus rebus nuntiatis Afranio ab instituto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese. Armat familiam: cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuerat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprehendit interficit. Reliqui coëunt inter se et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi

seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pompeium, imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut iurent omnes se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per vallum emittunt. Sic terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

77. Caesar qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant summa diligentia conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco

aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

79. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant pluresque in locis campestribus subsistebant. Si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus qui antecesserant suos ascendentes protegebant: quum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniiciebant, tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum eiusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent, eo submoto repente incitati cursu sese in valles universi demitterent atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IIII vehementiusque peragitati ab equitatu montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua re animum adversa Caesar

refectis legionibus subsequitur, praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt. Sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis habere Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. Illi et inopia pabuli adducti et quo essent ad id expeditiores omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei causa hora circiter VIIII signo dato legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equita-

tum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas etiam in fugam coniectis adversariis non multum ad summam victoriae iuvare poterat. Non enim amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant: hinc duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

83. Acies erat Afraniana duplex legionum V; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant; Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie, equitatus latera cingebat. Tali instructa acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ne nisi coactus proelium committeret; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tum res, aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animadversa Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flumen traiicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem omnibus rebus obsessi, quartum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia colloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utro-

que exercitu loquitur Afranius: Non esse aut ipsis aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint. Sed satis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse. Perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero paene ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem neque animo ignominiam ferre posse. Itaque se victos confiteri; orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demississime et subiectissime exponit.

85. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium has partes vel querimoniae vel miserationis minus convenisse. Reliquos enim omnes officium suum praestitisse: *se*, qui etiam bona conditione, et loco et tempore aequo, confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria etiam accepta suisque interfectis quos in sua potestate habuerit conservarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint; qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque colloquii neque induciarum iura servasse et homines imperitos et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod paulo ante contempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim sex legiones alia de causa missas in Hispaniam septimamque ibi conscriptam neque * tot tantasque classes paratas neque submissos duces rei militaris peritos. Nihil

horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia haec iam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere, quum superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur; in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. Hanc unam atque extremam esse pacis conditionem.

86. Id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam quum de loco et tempore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

87. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Va-

rum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dissolvit. Quascumque postea controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius quum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Trebonius Massilienses oppugnare pergit c. 1. 2, quibus animum addit L. Nassidius cum classe in subsidium missus c. 3. 4. Navali proelio superati c. 5—7 et turres et machinas ab Trebonio in muros exstructas frustra diruere conati c. 8—11 Massilienses inducias petunt c. 12, 13, impetratas eruptione facta violant, Trebonii opera disiiciunt c. 14. At operibus summo militum studio refectis c. 15 incolae territi ad easdem deditionis conditiones recurrunt c. 16. Interea M. Varro ulteriori Hispaniae ab Pompeio praefectus, cognitis quae in Italia gestae essent rebus in amicitiam Caesaris inclinat, deinde ubi eum ad Massiliam detineri comperit, delectum tota provincia habet, defensionem parat c. 17. 18; at quum longe plurimae civitates a Pompeio deficerent, Caesari legiones dedit c. 19. 20. Concionibus primum Cordubae deinde Tarracone habitis Caesar totam fere provinciam suis partibus adiungit; inde Massiliam profectus Romae se dictatorem esse dictum comperit c. 21. Itaque Massiliensibus in deditionem acceptis Romam redit c. 22. Sicilia recepta Curio in Africam exercitum traiecerat; ibi primum feliciter ad Uticam contra Varum pugnavit c. 23—37, postea proelio ad Bagradam temere commisso a Varo et Sabura, Jubae regis praefecto, superatus et interfectus est c. 38—42. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se receperunt, partim Varo se dediderunt, qui, quominus magna pars ab Juba necaretur, impedire nequivit c. 43. 44.

---

1. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque, altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII cuspidibus praefixi atque hi maximis ballistis missi per IIII ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellebant magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiiciebant.

3. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus freto

Siciliae imprudente atque inopinante Curione pervehitur appulsisque Messanam navibus atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta *navem* ex navalibus eorum deducit. Hac adiuncta ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis confligant.

4. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant summaque industria armaverant (remigum, gubernatorum magna copia suppetebat) piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisis atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Treboni atque omnibus superioribus

locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae publicis custodiis in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut de muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nominatim evocati atque obsecrati naves conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis confiderent.

6. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et quibus in pugna vitae periculum accideret non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent; quibus urbe capta eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti Albicis comminus pugnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant. Conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant. Sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex concursu

laborarent, altera vero praefracto rostro tota collabefieret. Qua re animadversa quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

7. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe V sunt depressae, IV captae, una cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam huius nuntii perferendi gratia quum iam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

8. Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent. Quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquo versus pedes XXX, sed parietum crassitudo pedes V. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia inventum est magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

9. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt, ita ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, latericulo adstruxerunt supraque eum locum duo tigna transversa iniecerunt non longe

ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura, supraque ea tigna directo transversas trabes iniecerunt easque axibus religaverunt (has paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerant, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur) eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis immissa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent. Storias autem ex funibus ancorariis tres in longitudinem parietum turris latas IIII pedes fecerunt easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento traiici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt; ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant rursusque alia pressione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis lateribus instruebant exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt fenestrasque quibus in locis visum est ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri quae circum essent opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedes XX longum ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere insti-

tuerunt; cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo aeque longae distantes inter se pedes IIII collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem V defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia iniiciunt eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas regulas IIII patentes digitos defigunt, quae lateres, qui super [musculo] struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo *tecto*, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa quam maxima possunt vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et quicquid incidit fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex muro ac turribus submoventur [: non datur libera muri defendendi facultas]. Compluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat: quum hostes urbis direptione perterriti inermes

cum infulis se porta foras universi proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt.

12. Qua nova re oblata omnis administratio belli consistit, militesque aversi a proelio ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proiiciunt; orant, ut adventus Caesaris exspectetur. Captam suam urbem videre; opera perfecta, turrim subrutam: itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent ad nutum, e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque delerent. Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

13. Quibus rebus commoti legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent; quod se facturos minabantur, aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus nostris languentibus atque animo remissis subito meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem

operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti arma, quae possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus; sed de muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi tempestatis puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

15. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore militum studio administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt induciisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis aggerem novi generis atque inauditum ex latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque eorum murorum contignatione facere instituerunt aequa fere altitudine, atque ille congesticius ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, traversaria tigna iniiciuntur, quae firmamento esse possint, et quicquid est contignatum cratibus consternitur, crates luto integuntur. Sub tecto miles dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei obiectu operi quaecumque

sunt usui sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconciliatur. Portae quibus locis videtur eruptionis causa in muro relinquuntur.

16. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur, qua aut vi militibus aut igni operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac telum manu coniiceretur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire parique conditione ex muro ac turribus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum

latius atque inflatius Afranius perscribebat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.

18. Delectum habuit tota provincia, legionibus completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit. Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea Hispali faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit: eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Galloni contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent; eorum bona in publicum addicebat. Provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula frumento navibusque comparatis bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse

Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse DC cum equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit, cohortes duas, quae colonicae appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paulo longius litterae Gadibus redduntur, simulatque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut sponte sua, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo eius conventus cives Romani

comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum itinere converso sese Italicam venturum praemisisset, certiór ab suis factus est praeclusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere ad Caesarem mittit paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. Ille ad eum Sextum Caesarem mittit atque huic tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus quod penes eum est pecuniae tradit et, quid ubique habeat frumenti et navium, ostendit.

21. Caesar concione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent. Pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit: huic IIII legiones attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

22. Massilienses omnibus defessi malis, rei fru-

mentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant) deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem profectus est. Hunc conspicatae naves, quae missu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt. Ex his unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, naves ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio reliquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum, qui appellatur Anquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promontoriis continetur. Huius adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. At-

tius reficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat appulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore relicta pedibus Adrumetum perfugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt. Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum classe redit.

24. Curio Marcium Uticam navibus praemittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum pervenit.

25. Hoc explorato loco Curio castra Vari conspicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic

et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Concurrunt equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim adventu longarum navium Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Qua pronuntiatione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et quo imperatum est transeunt. Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis Curio se in castra ad Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur posteroque die exercitum Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equitesque committunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac pertubata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniiciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium Varum perfugiunt. Hi, sive vere quam habuerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt (nam, quae volumus, et credimus li-

benter et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus), confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione maximeque opus esse in conspectum exercitum venire et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius Varus, quem fuisse Corfini supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius circuire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma ierrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus *cum* contumelia perfugae appellarentur. Huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

29. At in castris Curionis magnus omnium incessit timor. Is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. Civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat *munerum* consuetudo, quae offerrentur); municipia etiam diversis partibus

coniuncta (namque ex Marsis Pelignisque veniebant ii qui superiore nocte profugerant): haec in contuberniis commilites que*rebantur;* nonnulli graviora *proferebant;* sermones militum dubii durius accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.

30. Quibus de causis consilio convocato de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda censerent, quod *in* huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur: postremo praestare dicebant per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab suis gravissimum supplicium perpeti. Erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Cornelia recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

31. Curio utrumque improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim, inquit, fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? Aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus et res adversae odia colligant! Castrorum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet sibi parum credi, neque improbos scire sese timeri, quod illis licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. Quod si iam, inquit, haec explorata habeamus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse con-

fido, quanto haec dissimulare et occultari, quam per nos confirmari praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur; quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror magnaque ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

32. Dimisso consilio concionem advocat militum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim vestrumque factum omnia, inquit, deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, quum vestri officii praemia

percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? nonne sibi clam vobis salutem fuga petivit? nonne proditi per illum Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, quum proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis. Qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum CC naves oneratas adduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu iuvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem, Africi belli praeiudicia, sequemini? Equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. Cuius si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

33. Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero

ex concione universi cohortantur, magno sit animo, necubi dubitet proelium committere et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu summo constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interiecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit; quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt: relicti ab his qui una procurrerant levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tunc Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, Perterritum, inquit, hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes. Adeo erat impedita vallis, ut in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque priusquam telum abiici posset, aut nostri propius

accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille saepius appellatus aspexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio appetit paulumque afuit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura tum munitio castrorum adiri tunc prohibebat, quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis ac *multis* vulneratis; qui omnes discessu Curionis multique praeterea per simulationem vulnerum ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animadversa Varus et terrore exercitus cognito bucinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

36. Postero die Curio obsidere Uticam et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus is, qui ex variis generibus constaret, terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant,

ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit minus V et XX milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese in castra Cornelia recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus probatisque consiliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum mediocribus copiis missum Uticae appropinquare. His auctoribus temere credens consilium commutat et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adiuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus praeerat Saburra, de quo ante erat auditum, sed rex omnibus copiis insequebatur et sex milium

passuum intervallo a Saburra consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur. Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducunt.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Progressus milia passuum VI equites convenit, rem gestam cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent Saburram. Reliqua studio itineris conficiendi quaerere praetermittit proximaque respiciens signa, Videtisne, inquit, milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia cogitare incipiamus. Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equique producebantur, ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem Curionem ad spem morabantur.

40. Iuba certior factus a Saburra de nocturno proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consue-

rat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae submisit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur. Suspicatus praemissis equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum et quod rem postulare cognovisset imperaturum. Curio ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione hostes fugere arbitratus copias ex locis superioribus in campum deducit.

41. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Ne militibus quidem ut defessis neque equitibus ut paucis et labore confectis studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. Hi, quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circuire aciem nostram et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant rursusque ad ordines suos se recipientes circuibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare neque procurrere et casum subire tutum videbatur. Hostium copiae submissis ab rege auxiliis crebro augebantur; nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute despe-

rantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohortationes suas neque preces audiri intellegit, unam ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse arbitratus proximos colles capere universos atque eo signa inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam se amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat atque ita proelians interficitur. Equites ex proelio perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est. fuga totius exercitus procul animadversa sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci

lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur.

44. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese ei dediderunt. Quarum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba conspicatus suam esse praedicans praedam magnam partem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum remisit, quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. Ipse equo in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis, quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706.] Caesar constitutis rebus urbanis dictatura se abdicat et consul creatus Brundisium abit c. 1. 2. iam Pompeium ipsum, qui ex Graecia, insulis, omni denique Oriente copias classesque collegerat c. 3—5, aggressurus. Exercitus partem traiicit c. 6. 7; navium remissarum aliquot a Bibulo intercipiuntur c. 8. M. Octavius, Pompei legatus, Salonas incassum oppugnat c. 9. Caesar misso ad Pompeium Vibullio Rufo pacem tentat c. 10; a quo quum edoctus esset Pompeius de adventu Caesaris, Apolloniam petere coepit; at Caesar Orico et Apollonia potitur finitimisque receptis civitatibus ad Apsum flumen castra ponit; alteram ripam Pompeius occupat c. 11—13. Bibulus, quocum Libo classem coniunxit, mari portibusque Caesarem, hic illos terra prohibet. Aquae inopia pressi inducias a Caesare postulant c. 14. 15, nec tamen impetrant, quippe qui non pacem sed levandam inopiam cogitarent c. 16. 17. Bibulus moritur c. 18. Castra castris quum ad flumen Apsum collata essent, iterum de compositione agitur, nec meliori eventu c. 19. Moti erant in urbe tumultus a Coelio et Milone; sedantur utriusque morte c. 21—22. Libo aliquamdiu Brundisinum portum obsidet; aquari prohibitus discedit c. 23. 24. Tandem Antonius et Calenus exercitus partem, quae in Italia relicta erat, transmittunt; eodem tempore pars classis Pompeianae tempestate deletur c. 25—27. Duae Caesarianae naves, quae cursum non tenuerant, ab Otacilio Crasso, Pompei praefecto, capiuntur; qui se dediderunt milites, per fidem trucidantur, reliqui strenue se defendentes ad suos se receperunt c. 28. Antonii et Caesaris exercitus iunguntur; quod quum frustra impedire conatus esset

Pompeius ad Asparagium in agro Dyrrhachinorum castra ponit c. 29. 30. Quae dum fiunt Scipio in Syria quas potuit pecunias exigit, exercitum largitionibus et rapinis provinciae in officio continet. Dianae Ephesiae pecunias direpturus litteris Pompei cum exercitu in Macedoniam avocatur c. 31—33. Caesar Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit c. 34. 35. Scipio Macedoniam ingressus male rem gerit contra Domitium c. 36—38. Pompei filius, classi Aegyptiae praefectus, Oricum et Lissum tentat c. 39. 40. Quum Caesar castra Pompei munitionibus ingentis magnitudinis circumcluderet, annona quidem ipsius exercitus laborabat, gravius tamen Pompeiani aquae inopia affligebantur fluminibus et rivis, unde aquari possent, a Caesare aversis c. 41—49. Pompeiani castella Caesaris aggressi repelluntur c. 50—54. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium et Calvisium receptis aliisque per Calenum conciliatis civitatibus, denuo ad Scipionem de compositione legatus mittitur; infecta re ad Caesarem redit c. 55—57. Pompeius pabuli inopia premitur; ab transfugis Allobrogibus de Caesaris munitionum conditione edoctus terra marique munitiones in litore positas aggreditur easque expugnat c. 58—64. Quem ubi Caesar munitiones egressum atque obsidione liberatum vidit, alia castra in ipso litore iuxta Pompeium muniri iussit c. 65. Iam mutata fortuna Caesar castellum a Pompeianis occupatum aggressus gravi clade repellitur c. 66—70. Pompeius imperator appellatur, captivi a Labieno trucidari iubentur c. 71. Quibus rebus quum Pompeianis animus augeretur c. 72, Caesar ne suis minueretur apud milites concionatur c. 73; locis excedere tutius ratus in Thessaliam iter facit; apud Aeginium Domitium obvium habet, qui aegre Pompei exercitum effugerat c. 74—79. Gomphis et Metropoli occupatis reliqua Thessaliae oppida praeter Larissam Caesari se dediderunt c. 80. 81. Subsequitur Pompeius, Scipionis exercitum sibi adiungit; tamquam victoria iam reportata in castris Pompei de belli praemiis agitur c. 82. 83. Data denique pugnandi facultate Caesar Pompeium ad Pharsalum superat, castris potitur, adversariorum partem in deditionem accipit c. 84—99. Quae dum fiunt, Laelius portum Brundisinum obsidet, Cassius partem classis Caesarianae, quae apud Siciliam constiterat, incendit c. 100. 101. Pompeius, qui castris ab Caesare expugnatis aegre effugerat, primum Mitylenen, inde Ciliciam, Cyprum, Syriam adiit, denique Aegyptum confugit: ibi hospitio exceptus ab Achilla, regio praefecto, et Septimio, tribuno militum, interficitur c. 102—104. Caesar Pompeium in Asiam insecutus, pecunias Ephesias servat. Narrantur prodigia, quae pugnae Pharsalicae eventum portenderint c. 105. Quum Ale-

xandriam venisset et regis et sororis Cleopatrae controversias esset compositurus, tumultus ab Achilla excitatur. Caesar rege potitur c. 106—159. Pugnatur ad portum, naves ab Caesare incenduntur c. 110. 111. Pharum insulam expugnat, regiam munitionibus firmat. Arsinoe, Ptolemaei filia minor, regno potitura ad Achillam confugit c. 112. Haec initia belli Alexandrini.

---

1. Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. Itemque praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim prius hos iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum navium reperit, ut anguste * XV milia legio-

nariorum militum, DC equites transportare possent. Hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli defuit. Atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine tentaverat.

3. Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum VIIII: V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat: his Antonianos milites admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sexcenarias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat, ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute;

D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis suis pastorumque suorum *numero* coëgerat; CCC Tarcondarius Castor et Donnilaus ex Gallograecia dederant (horum alter una venerat, alter filium miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, II Non. Ian. naves solvit. Impositae, ut supra demonstratum est, legiones VI. Postridie terram attigit. Inter Cerauniorum saxa et alia

loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitrabantur, ad eum locum, qui appellabatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus milites exposuit.

7. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IIII, neque Bibulus impeditis navibus dispersisque remigibus satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

8. Expositis militibus naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igne nautas dominosque navium interfecit magnitudine poenae reliquos terreri sperans. Hoc confecto negotio a Salonis ad Orici portum stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens, ne quod subsidium exspectanti Caesari in conspectum venire posset . . . .

. . . .

9. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a

Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis quum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus his sese munierunt et, quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt servosque omnes puberes liberaverunt et praesectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se sustinebant. Et longo interposito spatio quum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua omnibusque eos castris expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Iamque hiems appropinquabat, et tantis detrimentis receptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

10. Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec

summa mandatorum. Debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari. Satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus *in* Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque XXX; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus tanto militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicae parcerent, *quum*, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. Conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere. Interea et reipublicae et ipis placere oportere, si uterque in concione statim iuravisset se triduo proximo exercitum dimissurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

11. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus necessarium esse existimavit de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperetur, atque ideo continuato nocte ac die itinere atque mutatis ad celeritatem iumentis ad Pompeium contendit et adesse Caesarem nuntiavit. Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apol-

loniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, quum Graecos murum ascendere atque arma capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent, oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

12. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset. Quorum cognita voluntate clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae civitates totaque Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

13. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gesta, Dyrrhachio timens diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar appropinquare dicebatur: tantusque terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proiicerent ac fugae simile iter videretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuratque se eum non deserturum eundemque casum subiturum,

quemcumque ei iortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati; tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad Dyrrhachium finem properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent, ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Calenus legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare, atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae

naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cnm Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'. Acilio et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae, atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

16. Caesar eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat inimcitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impedirentur. Pompei summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur, sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint. Sed postulatis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis. Interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. Si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum. Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc rem esse impedimenti loco. Ille neque legatos Caesaris recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium reiicere: unum instare de induciis vehementissimeque contendere. Quem ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse neque ullam spem aut conditionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo ad neminem unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibus*cum* communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto ab iis

Caesar haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus [per colloquia] de pace agere.

19. Inter bina castra Pompei atque Caesaris unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant, neque ullum interim telum per pactiones loquentium traiiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim quum id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus *est*, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera die ad colloquium venturum atque navi esse vecturum, quo admodum tuto legati venire et quae vellent exponere possent; certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat exspectatio eius rei, atque omnium animi intenti esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia Titus Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt subito undique tela immissa: quae ille obtectus armis militum vitavit; vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus: Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla potest.

20. Iisdem temporibus M. Coelius Rufus praetor causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal suum iuxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam collocavit et, si quis appellavisset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut

Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Treboni, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius. Sed ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae solvantur.

21. Quum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vulneratis eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit et concionari conantem de rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse quum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprensa et familia Neapoli, vis atque proditio oppidi appareret, patefactis consiliis exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat

atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

22. Interim Milo dimissis circum municipia litteris, ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo quum a Q. Pedio praetore cum legione ...... lapide ictus ex muro periit. Et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi quum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

23. Libo profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L, Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii; *qui* virtute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercen-

dorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quae quum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi studio incitati incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

25. Multi iam menses erant et hiems praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. Quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent, qui dubii quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad litora Apolloniatium cursum dirigere atque eo naves eiicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius *a* portibus committere non audebant.

26. Illi adhibita audacia et virtute administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus nacti austrum naves solvunt

atque altero die Apolloniam [Dyrrhachium] praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, Coponius, qui Dyrrhachi classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et quum iam nostris remissiore vento appropinquasset, idem auster increbuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum et vim tempestatis superari posse sperabat praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum III eo naves introduxerunt (qui portus ab Africo tegebatur, ab austro non erat tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. Quo simulatque introitum est, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

27. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes, constratae numero XVI, eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum dimisit.

28. Nostrae naves duae tardius cursu confecto in noctem coniectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana paulo minus CC. Hic cognosci licuit, quantum

esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in terram navem eiicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CCCC quique eos armati ex praesidio secuti sunt se defenderunt et nonnullis eorum interfectis incolumes se ad nostròs receperunt.

29. Quo facto conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens *ex* oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Ex*positis* omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos, pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius vacuam existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

30. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas terra direxerant, sed quo essent eae delatae,

primis diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri posset, eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit atque eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus ibi copias collocavit suosque omnes in castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis imperatorem se appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias, item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab iisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat. Summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli provincia quum venisset, ac nonnullae militum voces quum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus

maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta praefectis atque exactoribus; qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque eius rei die constituta quum in fanum ventum esset adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. His litteris acceptis quos advocaverat dimittit; ipse iter

in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

34. Caesar Antoni exercitu coniuncto deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat et, quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur XXVII, atque equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, XI et XII, et equitibus D in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate *a* praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto relictis omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate civitatium utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et quum ad eum frequentes civitatium legationes convenire coepissent, nuntiatum est adesse Scipionem cum legionibus magna opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama rem excedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad Domitium et, quum ab eo milia passuum XX abfuisset, subito se ad Cassium Longi-

num in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotyis ad castra Cassi advolavit, qui circum Thessaliam esse consuerat. Tum timore perterritus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

37. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positis postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed quum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit; ille a vallo non discedere perseveravit. Ac tamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi

quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant; et quum quotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri fortiter impetum eorum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt; ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis, duobus amissis in castra se receperunt.

38. His rebus gestis Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere vasisque militari more conclamatis progressus milia passuum III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique hos sequebantur celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti turmas (in his fuit M. Opimius, praefectus equitum), omnes aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

39. Deductis orae maritimae praesidiis Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic officio oppidoque Manius Acilius legatus praeerat.

Is naves nostras interiorem in portum post oppidum reduxit et ad terram deligavit faucibusque portus navem onerariam submersam obiecit et huic alteram coniunxit; super quas turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

40. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque navim remulco multisque contendens funibus adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco integrosque semper defagitatis submittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit deiectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit eodemque tempore ex altera parte molem tentavit natura obiectam, quae paene insulam oppidum effecerat, et IIII biremes subiectis scutulis impulsas vectibus in interiorem partem traduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, IIII ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibeat. Ipse Lissum profectus naves onerarias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

41. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die in Macedoniam ad

Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis omnibus copiis acie instructa decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium profectus est sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus postero die castra movit breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso máne Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

42. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit. Item Lisso Parthinisque et omnibus castellis quod esset frumenti conquiri iussit.

Id erat perexiguum quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque frumento utuntur importato, tum quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

43. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi communit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium instituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset, simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIIII effectis XV milia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetuas munitiones redde-

bant perductas ex castellis in proxima castella, quod ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur timebant, ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet, crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit nostrosque opere prohibere coepit et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturae magna multitudine missa tormentisque prolatis munitiones impediebat; neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit et loco excedere. Erat per declive receptus. Illi autem hoc acrius instabant neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legio Caesaris sese recepisset inde, quo temere esset progressa.

46. Caesar receptui suorum timens crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum dari atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis VIIII subito conspirati pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum crates directae longuriique obiecti et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis V omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum aliis comprehensis collibus munitiones perfecerunt.

47. Erat nova et inusitata belli ratio quum tot castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, quum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent. At tum integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent, neque ullus

flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem consumptis omnibus longe lateque frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim eadem se superiore anno in Hispania perpessos labore et patientia maximum bellum confecisse, meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum maximarum gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est autem genus radicis inventum ab iis, qui fuerant versati in oleribus, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Iamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona quum angustiis loci et odore taetro ex multitudine cadaverum et quotidianis laboribus insuetos operum tum aquae summa inopia affectos. Omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat terramque aggesserat, ut aquam contineret. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur atque hunc laborem ad

quotidiana opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat; quibus * quotidie melius subgerere tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent ex ignibus nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universi intra multitudinem sagittas coniiciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent .

. . . .

51 Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire. Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare castris relictus liberatis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur; neque multum ad solis occasum temporis supererat: spe enim conficiendi negotii

prope in noctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communivit omnesque ibi copias continuit.

52 Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter distinendae manus causa tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit: altero Germani munitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures (in eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, eius, qui praetor Asiam obtinuerat); signaque sunt militaria sex relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in castellum coniecta Caesari renumeraverunt, scutoque ad eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de republica, donavit numûm milibus CC atque ab octavis ordinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit (eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat) cohortemque postea duplici stipendio frumentoque virtute spectatiores militaribus quemque donis amplissime donavit.

54. Pompeius noctu magnis additis munitionibus reliquis diebus turres exstruxit et in altitudinem

pedum XV effectis operibus vineis eam partem castrorum obtexit et quinque intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus obstructis omnibus *rebus* castrorum portis et ad impediendum obiectis tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

55. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis tentandam sibi Achaiam ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatium recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

56. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne telo tormentove adiici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

57. Haec quum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum *A.* Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum; quorum haec erat summa: Sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse au-

ctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere quae probasset exponere, sed etiam ex magna parte compellere atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus reliquis ad colloquium non admittitur castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, infectaque re sese ad Caesarem recepit.

58. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris harundinum radicibus contusis equos alerent (frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant); cogebantur Corcyra atque Acarnania longo interiecto navigationis spatio pabulum supportare, quodque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Caesarem in equitum numero Allobroges duo fratres, Raucillus et Egus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat

usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat agrosque in Gallia ex hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur; sed freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt palamque de eorum iniuriis sunt questi et ad cetera addiderunt falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

60. Caesar neque tempus illud animadversionis esse existimans et multa virtuti eorum concedens rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse quum ex aliorum obiectationibus tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati discedere a nobis et novam tentare fortunam novasque amicitias experiri constituerunt. Et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur; postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur quam maximas potueruut pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, quum paene quotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis locorum, custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

62. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem iubet comportare. His paratis rebus magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus, aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione VIIII positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum contra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque

eius valli agger in latitudinem patebat: ab eo intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia passuum in circuitu XVII erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones coniungeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut ad mare nostrae cohortes nonae legionis excubuerant, subito prima luce Pompeiani exercitus adventus exstitit; simul navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant, fossaeque aggere complebantur, et legionarii interioris munitionis defensores scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis imposita defendebant. Itaque quum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos terga vertere coëgerunt.

64. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris; quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus im-

pediebatur. In eo proelio quum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'Hanc ego, inquit, et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferte. Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem.

65. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris Marcellini appropinquabant non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. Qui cognito detrimento quum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, secundum mare ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit.

66. Qua perfecta munitione animadversum est a speculatoribus Caesaris cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. Castrorum sic situs erat. Superioribus diebus nona Caesaris legio, quum se obiecisset Pompeianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant neque longius a mari passibus CCC aberant. Post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occu-

paverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat circiter passus CCCC; quo liberius a periculo milites aquarentur. Sed is quoque mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra; munitiones quidem omnes integrae erant.

67. Eo signo legionis illato speculatores Caesari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a novis Pompei castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse et cupiens eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere cohortes duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse diverso itinere quam potuit occultissime reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio nona multis amissis centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem Pompei castraque minora duplici acie eduxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset, et tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum, quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime Tito Pulione, cuius opera proditum exercitum C. Antoni demonstravimus, eo loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt excisoque ericio primo in maiora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum maioribus castris, irruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quae plurimum potest quum in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis mo-

mentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornus cohortes ignorantia loci sunt secutae, quum portam quaererent castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum coniunctam esse flumini, prorutis munitionibus defendente nullo transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius hac satis longa interiecta mora et re nuntiata V legiones ab opere deductas subsidio suis duxit, eodemque tempore equitatus eius nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Legio Pompeiana celeris spe subsidii confirmata ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in angustias inciderent, ex X pedum munitione se in fossas praecipitabant, primisque oppressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, quum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii [dimissis equis] * eundem cursum confugerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

70. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius

insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustiis [portis] atque his ab Caesaris militibus occupatis ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expeditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX et *equites* . . . Tuticanum Gallum, senatoris filium, notos equites Romanos C. Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII; sed horum omnium pars magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

72. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscisum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant. Non ad haec adde-

bant non concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent, quoties vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

73. Caesar a superioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exercitu concionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent neve his rebus terrerentur multisque secundis proeliis unum adversum et id mediocre opponerent. Habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus omnes incolumes essent transportati. Si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui. Locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. Quod si esset factum, *fore*, uti ad Gergoviam con-

tigisset, ut detrimentum in bonum verteret, atque qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

74. Hac habita concione nonnullos signiferos ignominia notavit ac loco movit. Exercitu quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, quum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, *et* relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

75. Itaque nulla interposita mora sauciorum modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. Haec conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit; sed ea demum spectans, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit expeditos-

que antesignanos admiscuit CCCC; qui tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pellerent omnes compluresque interficerent ipsique incolumes se ad agmen reciperent.

76. Confecto iusto itinere eius diei, quod proposuerat, Caesar traductoque exercitu flumen Genusum veteribus suis in castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum continuit equitatumque per causam pabulandi emissum confestim decumana porta in castra se recipere iussit. Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in suis veteibus castris ad Asparagium consedit. Eius milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii, lignandi pabulandique causa longius progrediebantur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum depositis in contubernio armis vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore signo profectionis dato exercitum educit duplicatoque eius diei itiner VIII milia passuum ex eo loco procedit; quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

77. Postero die Caesar similiter praemissis prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius primi diei mora illata et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Caesari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium

urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timens Domitio, ne adventu Pompei praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum pari condicione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apolloniam Oricumque oppugnare et se omni maritima ora excludere conaretur, obsesso Scipione necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar ei scripsit et, quid fieri vellet, ostendit praesidioque Apolloniae cohortibus IIII, Lissi I, III Orici relictis quique erant ex vulneribus aegri depositis per Epirum atque Athamaniam iter facere coepit. Pompeius quoque de Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Oricoque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

79. His de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat; Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obiicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompeio litteris per

omnes provincias civitatesque dimissis proelio ad Dyrrhachium facto latius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat: pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia avertebat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Raucilli atque Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompei docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IIII horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque] Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

80. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompei comitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito Larissam legiones adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar castris munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates

parari iussit. Quibus rebus effectis cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitae primum eodem usi consilio isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque armatis compleverunt; sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. Ille idoneum locum in agris nactus, quia prope iam matura *frumenta* erant, ibi adventum exspectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria praedae ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur, adeo ut, quicquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur, et si quando quid Pompeius tardius aut consideratius

faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent. Iamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, quum eius necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio affinitate Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere

militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electis ad pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque eius generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equitum mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat semper, ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se subiiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluribusque adeundis locis commodiore frumentaria re uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante extra quotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos,

quum iam esset agmen in portis, Differendum est, inquit, iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus; animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus; confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. Id quum essent plerique admirati, Scio me, inquit, paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris (idque mihi facturos confirmaverunt), ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.

87. Hunc Labienus excepit et, quum Caesaris copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus efferret, Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis neque temere incognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitus superest; magna pars deperiit, quod accidere tot proeliis fuit necesse, multos autumni pestilentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relicti in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisi factas? Hae copiae, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae, et

plerique sunt ex coloniis Transpadanis. Ac tamen quod fuit roboris duobus proeliis Dyrrhachinis interiit. Haec quum dixisset, iuravit se nisi victorem in castra non reversurum reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. Haec quum facta sunt in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88. Caesar, quum Pompei castris appropinquasset, ad hunc modum aciem eius instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae traditae a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes sinistro cornu obiecerat.

89. Caesar superius institutum servans X legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat. Cohortes in acie LXXV constitutas habebat, quae summa erat milium XXII; cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium,

dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuique opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

90. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, imprimis commemoravit: Testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset; quae per Vatinium in colloquiis, quae per Aulum Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset. Neque se umquam abuti militum sanguine neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X duxerat, vir singulari virtute. Hic signo dato, Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori quam constituistis operam date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et ille suam dignitatem et nos nostram libertatem recuperabimus. Simul respiciens Caesarem, Faciam, inquit, hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas. Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus. Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum ex-

ciperent neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occucurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur: hanc non reprimere, sed augere inperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites dato signo quum infestis pilis procucurrissent atque animum advertissent non concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et ordines conservarunt pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit; quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco motus cessit: equitesque Pompei hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circumire coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium, dedit signum. Illi celeriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi in Pompei

equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. Ita quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab isdem factae caedes sagittariorum ac funditorum, ab isdem acies Pompeiana a sinistra parte circumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis quoque diffisus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, Tuemini, inquit, castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo. Haec quum dixisset, se in praetorium contulit summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

95. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque oppugnarent. Qui, etsi magno aestu (nam ad meridiem res erat perducta), tamen ad omnem laborem animo parati imperio paruerunt.

Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti missis plerique armis signisque militaribus magis de reliqua fuga quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

96. In castris Pompei videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitu Caesaris luxuriem obiiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis insignibus imperatoris decumana porta se ex castris eiecit protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus nocturno itinere non intermisso comitatu equitum XXX ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit saepe, ut dicebatur, querens tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto paene proditus videretur.

97. Caesar castris potitus a militibus contendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi

iugis eius Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa Caesar copias suas divisit partemque legionum in castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra remisit, IIII secum legiones duxit commodioreque itinere Pompeianis occurrere coepit et progressus milia passuum VI aciem instruxit. Qua re animadversa Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque iam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo perfecto opere illi de deditione missis legatis agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

98. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma proiicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit militibusque suis commendavit, ne qui eorum violaretur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas secum duxerat, in vicem requiescere atque in castra reverti iussit eodemque die Larissam pervenit.

99. In eo proelio non amplius CC milites desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter milia XV cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIIII (namque etiam cohortes, quae

praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt), multi praeterea in finitimas civitates refugerunt; signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX et aquilae VIIII. L. Domitius ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

100. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat neque a proposito deterrebatur neque ante proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.

101. Isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit atque omnes naves incendit XXXV; e quibus erant XX constratae. Tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent

allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem applicatisque nostris ad terram navibus [propter eundem timorem] pari atque antea ratione [egerat] secundum nactus ventum onerarias naves circiter * XL praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utroque cornu comprensa naves sunt combustae quinque. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque facto in Cassianam classem quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius exceptus scapha refugit: praeterea duae sunt deprensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

102. Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat quotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus corrogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit

et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui quum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent contra voluntatem suam naves solverunt. Iamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito adeundae Syriae consilio pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus amici regis, qui propter aetatem eius in procuratione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici exsistunt, his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito Achillam, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

105. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat T. Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur, sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies intacta inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

106. Caesar paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum Aegyptum iter habere propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum milia tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. Sed Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat aeque omnem sibi locum tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur; qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is

primum inter suos queri atque indignari coepit regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (hae, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae), alterae eodem exemplo relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

109. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere, subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit regemque hortatus est, ut ex suis necessariis quos haberet maximae auctoritatis legatos ad Achillam mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum eius venissent, priusquam audiret aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripi atque interfici iussit; quorum alter accepto vulnere occupatus per suos pro occiso sublatus, alter interfectus

est. Quo facto regem ut in sua potestate haberet, Caesar efficit magnam regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans et ut potius privato paucorum et latronum quam regio consilio susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero neque genere hominum neque usu rei militaris contemnendae viderentur. Milia enim XX in armis habebat. Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum. Multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant: fugitivis omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus certaque vitae conditio, ut dato nomine militum essent numero; si quis a domino prehenderetur, consensu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum diripere, stipendii augendi causa regis domum obsidere, regno expellere, alios arcessere vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consuerant. Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achillas paucitatemque militum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum eius irrumpere conatus; sed Caesar dispositis per vias cohortibus impetum eius sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longe maximam ea res attu-

lit dimicationem. Simul enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur; quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto domum redierant, illae triremes omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes; quas si occupavissent, classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum illi celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

112. Pharus est in insula turris magna altitudine, mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula accepit. Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine; quo ubi quaecumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna occupatis militibus expositis Pharum prehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur (id efficiebant angustiae loci), paucisque

utrimque interfectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu praemuniit. Nec tractus oppidi pars erat regia exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui [quod] arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis vacuam possessionem regni sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706. 707.] Quae ad expugnandam Alexandriam Caesar, ad defendendam Aegyptii paraverint, exponuntur c. 1—3. Arsinoe interemto Achilla exercitui Ganymedem praeficit c. 4. Hic Caesarem aqua interclusurus rotis et machinis magnam vim aquae ex mari exprimit et in partem urbis ab Caesare occupatam ad corrumpendam dulcem puteorum aquam immittit; at Caesar fodiendis in litore puteis calamitati medetur c. 5—9. Rhodiorum fortitudine reique navalis experientia Caesar proelio navali victor excedit c. 10. 11. Maior classis ab Ganymede comparatur c. 12. 13; iterum vincitur Rhodiorum imprimis virtute c. 14—17. Minus prospere res cessit Caesari Pharum insulam aggresso; ipse natatu periculum evasit c. 18—21. Quo detrimento quum Romanis animus non infringeretur, Alexandrini ad Caesarem de rege dimittendo legatos mittunt, simulantes, eo recepto omne impedimentum sublatum iri, quominus Caesari se dederent c. 22. 23. Quibus promissis etiamsi fidem Caesar non haberet, regemque dimissum hostem futurum esse praevideret, tamen eum dimittit, bellum contra regem honestius existimans quam contra convenarum ac fugitivorum manum c. 24. Alexandrinos commeatibus insidiatos aggressus, quadriremem Rhodiam amittit c. 25. Iam Mithridates Pergamenus collectis in Syria Ciliciaque auxiliis ad Caesarem contendit, Pelusium ex itinere recipit, Alexandrinos iter intercepturos fugat c. 26. 27. Coniunctus cum eo Caesar castra regis ad Nilum posita expugnat, — rex ipse fugiens flumine mergitur c. 28—31. Caesar victor Alexandriam ingreditur c. 32, Cleopatrae ex Ptolemaei testamento regnum tradit c. 33. Interea Domitius Calvinus parum feliciter bellum administrabat in Ponto contra Pharnacem, qui Armeniam minorem et Cappadociam, Deiotari et Ariobarzanis regna, occupaverat

c. 34—41; in Illyrico autem aliquamdiu varia fortuna cum Pompeiani exercitus reliquiis pugnabatur, dum proelio navali ad Tauridem insulam commisso Vatinius provinciam Caesari restituit c. 42—47. Quo tempore Caesar cum Pompeio in Graecia bellum gerebat, Q. Cassius Longinus pro praetore Hispaniam obtinebat. Qui quum magnum sibi totius provinciae odium conflasset, largitionibus exercitus amorem sibi conciliaturus, quocumque modo potest pecunias extorquet c. 48. 49. Ineunt provinciales consilia de eius morte c. 50. Per litteras ab Caesare in Africam transmittere iussus, exercitum ad Cordubam colligit c. 50. 51.; ab coniuratis graviter vulneratus Beronum et evocatorum auxilio servatur c. 52. 53. Proficiscuntur legiones ad auxilium imperatori ferendum excepta vernacula c. 54. Conquiruntur caedis conscii et interficiuntur exceptis iis, qui se pecunia redemerunt c. 55. Sanatis vulneribus denuo pecuniis inhiat c. 56. Iam vernaculae legionis milites seditione facta ad secundanos, quibus non minori atque illis odio erat Cassius, contenderunt, Thorium Italicensem ducem deligunt c. 57; Cordubam petunt, Cassii odio Pompei nomen in scutis inscribunt c. 58, mox detrahunt, ubi et Cordubenses et Marcellum, qui oppido praeerat, eodem atque se ipsos Cassii odio teneri cognoverunt. Marcellus dux constituitur c. 59, isque varia fortuna rem gerit contra Cassium c. 60. 61. Auxiliatur Cassio Bogud, rex Mauritaniae c. 62. Iam ad bellum componendum Lepidus ex citeriori provincia advenit, cui statim Marcellus se credit. Induciis factis Bogudis milites in castellum aliquod Marcelli impetum faciunt c. 63. Marcelli et Lepidi castra coniunguntur, Cassio liber exitus conceditur. Paulo post Cassius Iberum transgrediens navigio tempestate demerso interiit c. 64. Caesar ex Aegypto in Syriam profectus huic provinciae Sextum Caesarem praeficit, ipse Ciliciam adit, paucosque dies ad res ordinandas commoratus per Cappadociam in Pontum iter conficit c. 65. 66. Proficiscenti obviam fit Deiotarus, veniam ab eo petiturus, quod in castris Pompei fuisset c. 67. Restituit ei regium honorem Caesar c. 68. Quum Pontum intrasset Pharnaces legatos belli deprecandi causa ad eum mittit c. 69. Conditiones ab Caesare propositas se amplecti simulat, sed quum eum rebus urbanis Romam arcessi sciret, rem trahere studet. Quod hominis consilium quum Caesarem non lateret, celerrime ad Zelam, ab Pharnace occupatam, contendit. Proelio commisso regis exercitus profligatur, ipse cum paucis equitibus fuga evasit c. 70—76. Ponto recepto Caesar in Asiam iter facit; de provinciae controversiis cognoscit. Mithridatem Pergamenum regem Bospori et tetrarcham Gallograecorum constituit, deinde omnium opinione celerius victor in Italiam redit.

---

1. Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxilia adduci iubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis appetuntur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis deiicitur aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris ac fornicibus continentur tectaque sunt rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis excluderet, illud spectans, primum, ut, quum in duas partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur, deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset, imprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret, quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque large palus praebere poterat.

2. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet, legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae. Servos praeterea puberes armaverant; quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in cele-

berrimis urbis locis habebant, ut quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opponi possent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant (erat autem quadrato exstructus saxo neque minus XL pedes altitudinis habebat), quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant subiectisque eas rotis funibus iumentisque obiectis directis plateis in quamcumque erat visum partem movebant.

3. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nostris fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur, et sua sponte multa reperiebant unoque tempore et nostras munitiones infestabant et suas defendebant. Atque haec principes in consiliis concionibusque agitabant: Populum Romanum paulatim in consuetudinem eius regni occupandi venire. Paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga eodem recepisse; Caesarem venisse cum copiis, neque morte Pompei quicquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur. Quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam; idque agendum mature: namque eum interclusum tempestatibus propter anni tempus recipere transmarina auxilia non posse.

4. Interim dissensione orta inter Achillam, qui veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillam interficit. Hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is suscepto officio largitionem in milites auget et reliqua pari diligentia administrat.

5. Alexandria est fere tota suffossa specusque habet a Nilo pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paulatim spatio temporis liquescit ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consuerunt: nam quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte erat urbis, quae ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes posse nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tuendarum causa vicatim ex privatis aedificiis specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

6. Hoc probato consilio magnum ac difficile opus aggreditur. Interseptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat. Quam ob causam salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent, vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se differrent aquae, co gnoscebant. Parvo vero temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat, illa inferior corruptior iam salsiorque reperiebatur.

7. Quo facto dubitatione sublata tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere iuberet, alii multo gravius extimescerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent in apparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus ullus in naves receptus daretur. Erat

autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur: ut mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse neque temerarii, multaque oratio frustra absumeretur; quum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo potest.

8. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. Nam puteis fossis aquam dulcem reperiri posse affirmabat. Omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset litoris Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Paraetonio vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praecluderentur. Fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. Magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri; quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse. Magnam autem moram et difficultatem ascensum in naves habere praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem locorumque et aedificiorum notitiam. Hos praecipue in victoria insolentes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituros. Proinde eius consilii obliviscerentur atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

9. Hac oratione apud suos habita atque omnium mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos animum conferant neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio atque omnium

animis ad laborem incitatis magna una nocte vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque conatibus non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex dediticiis Pompeianis militibus cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino ad litora Africae paulo supra Alexandriam delata est. Hae naves euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi quum diu retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiorem.

10. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navem conscendit atque omnem classem se sequi iussit nullis nostris militibus impositis, quod, quum longius paulo discederet, munitiones nudare nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus aquandique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti. Ex his cognoverunt Caesarem ipsum in classe venisse neque ullos milites in navibus habere. Qua re comperta magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique redeunti cum classe occurrerunt. Qui duabus de causis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam X diei res agebatur; nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit; quem in locum illos successuros non existimabat.

11. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu IIII ad eam constratae naves et complures apertae contenderunt. Cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet, quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum iudicabat. Proelium commissum est magna contentione Rhodiorum; qui quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera, duae omnibus epibatis nudatae; magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus adverso vento leniter flante naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

12. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum iam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent, quibus...... et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent, et materiam cunctam obiicerent, quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit sese et eas, quae essent amissae, restituturum et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt. Ac tametsi amplius CX navibus longis in portu navalibusque amiserant, tamen reparandae classis cogitationem non deposuerunt. Videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent: praeterea nautici homines, urbis et regionis

maritimae quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

13. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi portorii causa dispositae. Naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant, illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, publica aedificia detegebant; asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis solertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII, quinqueremes V confecerunt; ad has minores apertasque complures adiecerunt et in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves VIIII habebat (nam decem missis una in cursu litore Aegyptio defecerat), Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. Ex his erant quinqueremes et quadriremes X, reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque apertae. Tamen virtute militum confisus cognitis hostium copiis se ad dimicandum parabat.

14. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque confideret, Caesar Pharon classe circumvehitur adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit; quae quamque earum sequatur et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum prae-

terea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae), satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris fieret transeundi initium, propterea quod ei, qui intrassent, et ad explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

15. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus quam cum Graecis comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui ubi Caesaris animum advertit, Videris mihi, inquit, Caesar, vereri, si haec vada primis navibus intraris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem potueris explicare. Nobis rem committe: nos proelium sustinebimus (neque tuum iudicium fallemus), dum reliqui subsequantur. Hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est. Caesar illum adhortatus atque omnibus laudibus prosecutus dat signum pugnae. Progressas ultra vadum IIII Rhodias naves circumsistunt Alexandrini atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi atque arte solertiaque se explicant; ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti obiiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui aut in opere aut in pugna occupatum animum haberent, quin altissima tecta peteret atque ex omni prospectu

locum spectaculo caperet precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

16. Minime autem par erat proelii certamen. Nostris enim neque terra neque mari effugium dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare; quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cadendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc maiore animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque solertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque electi ad virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequare. Capitur hoc proelio quinqueremis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres nostris incolumibus omnibus. Reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus et nostros adire propius prohibuerunt.

17. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. Perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido etiam illa urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio cohortes X et levis armaturae electos quosque idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur in navigia minora scaphasque imponit; alteram insulae partem distinendae

manus causa constratis navibus aggreditur praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt. Uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibusque longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque pertentatis pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt, omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodiae portus relicti naves ad litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

18. Neque vero diutius ea munitione se continere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Alexandriae genus aedificiorum, ut minora maioribus conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et membra debilitat, ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum et caede paucorum XXX pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in mare praecipitaverunt et DCCC passuum intervallum ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex his capti interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino fuit sexcenti.

19. Caesar praeda militibus concessa aedificia diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; certiorem illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod his obtentis duobus omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbat. Iamque eos,

qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat atque in oppidum redegerat et cohortium trium instar in terram exposuerat (non enim plures consistere angustiae loci patiebantur); reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui. Quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se eiecerunt et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt, eodemque tempore quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere ad molem constituerunt. Pugnabatur a nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

20. In his rebus occupato Caesare militesque hortante remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves fugere coeperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures ex navibus egrediebantur nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longis remanserant, scalas rapere navesque a terra repellere properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur

et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reliquerunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt. Quorum pars proximas nacta naves multitudine hominum atque onere depressa est, pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci allevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima navigia adnatarunt.

21. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad pontem ac munitiones continere, eodem in periculo versatus est; postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum insecuta quum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. Navigium quidem eius multitudine depressum militum una cum hominibus interiit. Hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CCCC et paulo *ultra* eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmarunt atque egestis ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

22. Hoc detrimento milites nostri tantum afuerunt ut perturbarentur, ut incensi atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis in proeliis quotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis manum . . . . comprehendi multum operibus . . . . et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut magis deterrendi et conti-

nendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum.

23. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

24. Caesar, etsi fallacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit, quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra regem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret, quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere coepit adulta iam aetate puerum. At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, ne se dimitteret; non enim sibi regnum ipsum conspectu Caesaris esse iucundius. Compressis pueri lacrimis

Caesar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans ad suos dimisit. Ille ut ex carceribus in liberum cursum emissus adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio proiecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones militesque laetabantur, quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset. Quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus ac non prudentissimo consilio fecisset.

25. Quum duce assumpto Alexandrini nihilo se firmiores factos aut languidiores Romanos animadverterent eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem magnum dolorem acciperent neque se quicquam proficere viderent, rumoresque exsisterent, magna Caesari praesidia terrestri itinere, Syria Ciliciaque, adduci, quod nondum auditum Caesari erat, commeatum, qui mari nostris supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus insidiabantur nostris commeatui*que*. Quod ubi Caesari nuntiatum est, suam classem iubet expediri atque instrui. Praeficit huic Tiberium Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dissimilis Euphranorem prosequebatur. Nam quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset et triremem hostium perforasset ac demersisset, proximam longius insecutus parum celeriter insequentibus reliquis circumventus ab Alexandrinis est. Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive

quod ipsi sibi timebant. Ita qui unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice perit.

26. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus Syriae, Pelusium * adducit idque oppidum firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. Inde re bene gesta Alexandriam ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris redegerat.

27. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta; quod nomen a similitudine litterae accepit: nam pars quaedam fluminis Nili derivata inter se duobus itineribus paulatim medium inter se spatium relinquens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridaten rex cognovisset et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta transire et Mithridati

occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem. Quorum impetum Mithridates magna cum prudentia [constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia] consuetudine nostra castris vallatis sustinuit: quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent. Qui ut paulum ab illo timore se recrearunt, adiuncti his qui subsequebantur rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

28. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior planitie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus variis munitionum generibus tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret, tertium palude cingebatur.

29. Inter castra et Caesaris iter flumen intercedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum circiter VII. Rex quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem

prohiberent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum enim processum virtus habebat aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminum quaerentes partim demissioribus ripis flumen tranarunt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, proiectis *iis* repentinoque aggere iniecto flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent, sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt paene omni reliqua multitudine interfecta.

30. Caesar re praeclarissime gesta, quum subitum adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec quum et opere magno vallata et loci natura munita animadverteret confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque non magno intervallo relicto ab hoste castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat brachiisque cum opere castrorum coniunxerat vici obtinendi causa, Caesar aggressus omnibus copiis expugnat, non quod minore numero militum consequi difficile factu putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur: una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima multitudo Alexandrinorum defendebat eam partem,

quae facillimum aditum habebat; plurimum proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

31. Caesar, quum videret milites acrius proeliari non posse nec tamen multum profici propter locorum difficultatem quumque animum adverteret excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi partim spectandi decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo circumire castra et summum locum aggredi iussit iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum castrorum locum caperent; ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam partem, quae flumini erat adiuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum receptumque in navem multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio perisse.

32. Re felicissime celerrimeque gesta Caesar magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes

eo proelio audito nihil iam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit. Omnis enim multitudo oppidanorum armis proiectis munitionibusque suis relictis veste ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari consuerunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Caesari occurrerunt seque ei dediderunt. Caesar in fidem receptos consolatus per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum; qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum eius felicem fuisse laetabantur.

33. Caesar Aegypto atque Alexandria potitus reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. Nam maiore ex duobus pueris, rege, amisso minori tradidit regnum maiorique ex duabus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius: minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit, ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate confirmarentur regum imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legiones ibi veterana sexta secum reducta ceteras reliquit, quo firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem paucis diebus reges constituti. Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; hos, si essent ingrati, posse isdem praesidiis coërceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis ipse [itinere terrestri] profectus est in Syriam.

34. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deiotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam

finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace; quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius non tantum ad explicandos sumptus rei militaris quum pecuniam necessariam esse iudicaret, sed etiam turpe populo Romano et C. Caesari victori sibique infame esse statueret regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet neve occupatione belli civilis populi Romani ius maiestatemque tentaret. Hanc denuntiationem quum maiorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones profectus unam ex tribus XXXVI secum ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adiungit [Cn.] Domitius legioni XXXVI duas ab Deiotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque C totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sestium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quae copiae celeriter omnes iussu Domitii Comana convenerunt.

35. Interim legati a Pharnace responsa referunt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet. Denique eius regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Domitius, quum animadverteret eum Cappadocia decessisse non voluntate adductum, sed necessitate, quod facilius Armeniam defendere posset subiectam regno suo quam Cappadociam longius remotam quodque omnes

tres legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus quum duas ad Caesarem missas audisset audacius in Armenia substitisse, perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud ius esse Cappadociae atque Armeniae, nec iuste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis datis cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia; cuius itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his iugis subiecta magnam commeatus copiam erat subministratura.

36. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis quum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum positum in Armenia minore est plano ipsum loco montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe a Nicopoli circiter milia passuum VII. Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene disposuit equites, magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; *sin* ut in hostium

fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur.

37. Haec quum administraret, numquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, quum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. At contra spes pacis Domitio in eisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces amissa proximi temporis occasione, *quum* vereretur, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit castraque oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte enim simplici directa acie cornua trinis firmabantur subsidiis: eadem ratione haec media collocabantur acie duobus dextra sinistraque intervallis simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius parte copiarum pro vallo constituta.

38. Proxima nocte Pharnaces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, quum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas non ita magno medio intervallo relicto IIII pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

39. Domitius autem, quum Caesaris magis periculo quam suo commoveretur neque se tuto disces-

surum arbitraretur, si conditiones, quas reiecerat, rursus appeteret aut * sine causa discederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro, Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa processum est ad dimicandum.

40. Signo sub idem tempus ab utroque dato concurritur: acriter varieque pugnatur. Nam XXXVI legio, quum extra fossam in equites regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire accessu secundo conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. Deiotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regiae copiae cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI legionem. Quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci noluit. Ita Pontica legione paene tota amissa, magna parte Deiotari militum interfecta XXXVI legio in loca se superiora contulit non amplius CCL desideratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto rěliquias exercitus dissipati collegit itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

41. Pharnaces rebus secundis elatus, quum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit, bona civium

Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo defendente paternum regnum glorians se recepisse obtinebat.

42. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum; quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor, pro praetore, quamquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata praesertim virtute parta, et quum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis captivis navibus sociorum. Quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem reg-

onemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse credebat.

43. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili, sive copiosiorem provinciam existimans sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita partim infidelis, neque navibus intercluso mari tempestatibus commeatus supportare poterat magnisque difficultatibus coactus non ut volebat, sed ut necesse erat bellum gerebat. Ita quum durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat adeoque est a barbaris contemptus, ut Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus XXXVIII, tribunis IIII cum reliquis copiis Salonam se recepit summaque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas vivi et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae; quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii et virtus Vatini versari passa non est.

44. Vatinius Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris litteris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia partim classe per se partim pedestribus copiis per barbaros, etsi gravi valetudine affectus vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit incommodum naturae difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis. Nam quum

ipse paucas in portu naves longas haberet, litteras in Achaiam ad Q. Calenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavi non poterant, navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus magnitudine quamquam non satis iusta ad proeliandum, rostra imposuit. His adiunctis navibus longis et numero classis aucto militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimas nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur nec sibi ullius rei moram necessitatemque iniungebat, quin quam celerrime posset ipsum Octavium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit praesidiumque nostrum recepit.

45. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognosset, confisus sua classe substitit ad insulam Tauridem; qua regione Vatinius insequens navigabat, non quo Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset distentis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem antemnis ad medium malum demissis instructam propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci demittique antemnas iubet et milites armari et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repente oppressi; parati deinceps Octaviani ex portu proce-

debant. Instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

46. Vatinius, quum animum adverteret neque navium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae *tamen* dimicationi rem committere maluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est. Quantoque coniunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et dimicatione aequata longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavi quadriremis, multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures quum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

47. At Vatinius re bene gesta receptui cecinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges Octavianos posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, *consumpto* post diem tertium contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum coniunctissimumque Octavio. Quo ut

venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, comperitque ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. Ita brevissimo spatio re praeclarissime gesta provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa victor se Brundisium incolumi exercitu et classe recepit.

48. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali rem feliciter gerebat Alexandriaeque quum periculo magno tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus sive consuetudine naturae suae sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia sua, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat, et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, sestertios centenos militibus est pollicitus nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, sestertiis centenis milites donavit. Multa praeterea et magna praemia singulis concedebat; quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

49. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur. Pecuniae locupletibus impe-

rabantur, quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium simultatium causa tenues coniiciebantur, neque ullum genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et sordidi praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris adiungebatur.

50. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte eius provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares eius; qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cuius nomine peccabant, sibique quod rapuerant acceptum referebant, quod interciderat aut erat interpellatum Cassio assignabant. Quintam legionem conscribit novam. Augetur odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. Complentur equitum III milia maximisque ornantur impensis; nec provinciae datur ulla requies.

51. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiiceret perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque C praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.

52. Exercitu coacto in unum locum castris ad

Cordubam positis pro concione militibus exponit, quas res Caesaris iussu gerere deberet, polliceturque iis, quum in Mauritaniam traiecisset, sestertios centenos se daturum; quintam fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit eoque ipso die tempore postmeridiano, quum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racili, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei tradidit, deinde post Racilium (nam is latus Cassi tegebat), quasi responsum peteret, celeriter dato loco quum se insinuasset, sinistra corripit versum dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio traiicit lictorem; hoc interfecto Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio simili confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis.

53. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Berones compluresque evocatos cum telis secum habere consuerat. A quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius Tusculus. Minucius inter saxa, quae iacebant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra militibusque vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal, praetor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, ut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassi: nam legiones XXX et XXI

paucis mensibus in Italia scriptas Caesar attribuerat Longino, quinta legio nuper ibi erat confecta.

54. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. Quo nuntio dolore magis permotus quam animo perturbatus reficit se celeriter et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita XXX legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Quum duae legiones reliquae essent in castris, secundani veriti ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula neque ullo timore de gradu deiecta est.

55. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, iubet comprehendi; legionem V in castra remittit cohortibus XXX retentis. Indicio Minuci cognoscit L. Racilium et L. Laterensem et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem sibique tam familiarem quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniuratione nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici iubeat. Minucium libertis tradit excruciandum, item Calpurnium Salvianum; qui profitetur indicium coniuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur coactus. Isdem cruciatibus affectus L. Mergilio * Squillus nominat plures; quos Cassius interfici iubet exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. Nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

56. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuntius laetitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum

intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Equitum autem Romanorum delectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat odium. His rebus confectis totum exercitum lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad traiectum. Ipse classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur, propterea quod edictum tota provincia proposuerat: quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent.

57. Quae evocatio vehementer omnes turbavit. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a legione XXX, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse et ad secundam legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere deducebatur. Cognita re noctu cum V cohortibus unetvicesimanorum egreditur, mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus Carmonem contendit. Hic quum legio XXX et XXI et cohortes IIII ex V legione totusque convenisset equitatus, audit IIII cohortes a vernaculis oppressas ad Obuculum cum his ad secundam pervenisse omnesque ibi se coniunxisse et T. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter habito consilio Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur conventum Cordubensem ab eo defecisse Marcellumque aut voluntate aut necessitate abductum (namque id varie nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus; duas

cohortes legionis V, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra et postero die Segoviam ad flumen Siciliense venit. Ibi habita concione militum tentat animos; quos cognoscit non sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissimos esse nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

58. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit, ac ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque natura videretur, simul ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine maioribus viribus uti videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem Cn. Pompeio se provinciam recuperare velle palam dictitabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et amore Pompei, cuius nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat. Sed id, qua mente, communis erat coniectura: certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompei nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem ne facerent, orare.

59. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis quam Pompeianis Longinum esse in odio, neque se conventum neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere, nomen Pompei ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem asciverunt praetoremque appellarunt et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IIII milia passuum a Corduba citra flumen Baetim in oppidi conspectu loco excelso facit castra; litteras ad regem

Bogudem in Mauritaniam et M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

60. Cuius rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro flammaque consumerentur. Marcellus, quum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esset, legiones Baetim traducit aciemque instruit. Quum Cassius contra pro suis castris aciem instruxisset loco superiore, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent in castra. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes complures novissimos in fluminis ripis interfecit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

61. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti legionum confidebat. Itaque, quum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum cre-

debat. Ibi adeo coniuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur et quam proxime potest Uliam castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est edoctus, ut neque confligeret (cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis operibusque in circuitu oppidi continuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit; quem sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur, magno autem fore impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

62. Paucisque diebus Cassi litteris acceptis rex Bogud cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam secum adduxerat, complures cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassi studebant, plures Marcellum fovebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

63. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassi Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert; Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi iuris deberi quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus

animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet a Marcello quicquam divisi. Ne pugnetur, interdicit; ad exeundum Cassium invitat fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum quidve Lepido esset credendum, neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia, postulat, uti munitiones disiicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope iam *pace* constituta opera *quum* complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris neque opinantibus omnibus (si tamen in omnibus fuit Cassius: nam de huius conscientia dubitabatur) impetum fecerunt compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter indignatione et auxilio Lepidi proelium esset diremptum, maior calamitas esset accepta.

64. Quum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cuius adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omnibus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio et Marcello committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cuiusquam veniret. Progressus secunda ut hiberna tempestate quum in Hiberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paulo vehementiore tempestate nihilo periculosius se ıvigaturum credens profectus adversis fluctibus

occurrentibus ostio fluminis in ipsis faucibus, quum neque flectere navim propter vim fluminis neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa nave periit.

65. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret litterisque urbanis animadverteret multa Romae male et inutiliter administrari neque ullam partem reipublicae satis commode geri, quod et contentionibus tribuniciis perniciosae seditiones orerentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum militum et qui legionibus praeerant multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent, eaque omnia flagitare adventum suum videret, tamen praeferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur; in Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. Non excessisse enim Ponto Pharnacem audiebat neque excessurum putabat, quum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit, de controversiis veteribus cognoscit ac statuit; reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae dimittit et sibi et populo Romano amicissimos.

66. Paucis diebus in ea provincia consumptis Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius provin-

ciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur magnisque itineribus per Cappadociam confectis biduum Mazacae commoratus Comana *venit*, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bithynio adiudicavit; qui regio Cappadocum genere ortus propter adversam fortunam maiorum suorum mutationemque generis iure minime dubio vetustate tamen intermisso sacerdotium id repetebat. Fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, quum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni haereditas Ariarathen sollicitaret, aut haeres regni terreret Ariobarzanen, adtribuit, qui sub eius imperio ac dicione essent. Ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

67. Quum propius Pontum finesque Gallograeciae accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, quod ei neque legibus neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompei castris fuisset: neque enim se debuisse iudicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.

68. Contra quem Caesar quum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset, quumque defensionem eius nullam posse

excusationem eius imprudentiae recipere coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque Romanus, ubi respublica esset, qui denique post L. Lentulum, C. Marcellum consules, tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum, de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit, regium vestitum ei restituit. Legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

69. Quum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coëgisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant), legati a Pharnace missi Caesarem adeunt atque imprimis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. Maximeque commemorabant nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse, quum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

70. Caesar respondit se fore aequissimum Pharnaci, si quae polliceretur repraesentaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obiicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent.

Nam se neque libentius facere quicquam quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. Quin id ipsum, quod commemorarent, officium fuisse utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci. Nam neque interfectis amissam vitam neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim familiasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent. Miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis legatos remisit.

71. At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, quum festinantem ac in provinciam recurrentem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari), lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consuerat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

72. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso ut in plano loco satis munitum: tumulus enim naturalis veluti manu factus excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles; quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis et infe-

licitatem Triari detrimentumque exercitus nostri superioribus locis atque itineribus paene coniunctus oppido magnam in illis partibus habet nobilitatem nec multo longius milibus passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus copiis suis omnibus occupavit.

73. Caesar quum ab hoste milia passuum V castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris, aggerem comportari iubet intra munitiones. Quo celeriter collato proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia agerent iussit, ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius passuum mille intercisa valles castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

74. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. Quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credi-

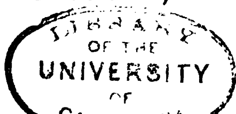

disset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem XXII in acie conflixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere praerupta valle coepit. Cuius aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

75. Caesar incredibili eius vel temeritate vel fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus eodem tempore milites ab opere vocat, arma capere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et clamore sublato confligitur multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate; qui quum omnibus casibus belli intersunt tum praecipue quibus nihil ratione potuit administrari.

76. Magno atque acri proelio comminus facto dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte quum proclivi detruderentur hostes, multo tardius sed tamen eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu mediaque acie totae profligantur copiae regis. Quae quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis partim suorum ruina oppressis qui velocitate effugere poterant armis tamen proiectis vallem transgressi nihil ex loco superiore inermi proficere poterant. At nostri victoria elati subire iniquum locum munitionesque aggredi non

dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

77. Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto praeda omni regia militibus condonata postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coelio Viniciano in Ponto reliquit.

78. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra multosque retinuerat annos) regem Bospori constituit, quoad sub imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus interposito amicissimo rege munivit. Eidem tetrarchian [legibus] Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudicavit occupatam et possessam paucis ante annis a Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis in Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICAE.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 707. 708.] Exercitu Lilybaeum contracto Caesar classe in Africam proficiscitur c. 1. 2. Navium parte ad Adrumetum collecta (reliquas tempestas a cursu averterat) Caesar copias exponit castraque ad oppidum collocat c. 3. Captivus cum litteris ad Considium, qui oppido praeerat, missus necatur c. 4. Deficientibus ad oppidum expugnandum viribus Caesar castra ad Ruspinam movet c. 5. 6, inde ad Leptin; quo oppido recepto in litore castra ponit, iamque per litteras auxilia ex Sardinia finitimisque provinciis arcessit et copias, quae in Sicilia remanserant, transmittendas curat c. 7—9. Naves errore abductae, quas Caesar ipse classe conscensa iam erat conquisiturus, adveniunt c. 10. 11. Paulo post proelio commisso Caesar unica rei militaris peritia hostes imprimis equitum numero superiores fugat c. 12—18. Quae Labieno, hostium duci, ante proelium fuerit fiducia perfugae et captivi docent c. 19. Caesar castris muniendis comparandisque rebus ad bellum necessariis operam dat; classem ad naves onerarias ex errore conquirendas mittit c. 20. 21. Cn. Pompeius filius a M. Catone patris admonitione ad rem strenue gerendam incitatur c. 22. Ascurum Mauritaniae oppidum navibus tentat; eruptione ab oppidanis facta in naves compulsus insulas Baleares petit c. 23. Scipionis copiae cum Petrei et Labieni coniunguntur c. 24, quibus etiam Juba exercitum adiuncturus erat, sed quum fines a Boccho, Mauritaniae rege, et P. Sittio, Caesari cum exulum numero auxiliante, vastarentur, ex itinere in regnum revocatur c. 25. Caesar denuo de exercitu adducendo in Siciliam nuntium mittit; munitiones castrorum auget c. 26. Scipio elephantis ad pugnam instituendis operam collocat c. 27. Vergilius, Thapso praefectus, navi Caesariana potitur c. 28. Pugnandi facultate ab Scipione oblata Caesar exercitum castris continet, quum antequam auxilia advenissent, pugnare nollet

c. 29—32. Legati ex Acilla ad eum mittuntur; praesidium sibi a Caesare petunt idque impetrant c. 33. Jam ab Sallustio Crispo praetore naves frumento oneratae a Cercina insula adducuntur, itemque copiarum, quae in Sicilia relictae erant, pars ab Alieno proconsule transmittitur c. 34. Gaetulorum magnus numerus in castra Caesaris perfugit; legati ex oppido Thisdra frumenti copiam Caesari offerunt, praesidiumque sibi postulant c. 37. 38. Cum hostium equitatu feliciter pugnatur c. 39. 40. Acie instructa Caesar ad Uzittam, quam Scipio tenebat, accedit; opponitur ab Scipione acies; quum neuter pugnandi initium faceret, uterque exercitus ad solis occasum in castra reducuntur c. 41. 42. Considius oppido Acilla frustra tentato Adrumetum se recipit c. 43. Navis Caesariana ex secundo commeatu capitur; milites qui inerant veterani ab Scipione trucidantur, tirones inter legiones distribuuntur c. 44—46. Caesariani imbre cum grandine saxea commixto graviter laborant c. 47. Iam ab Iuba Scipioni auxilia adducuntur c. 48. Equites a Labieno in insidiis collocati fugantur; nec multo post quum in Caesaris legiones sub vesperum ab opere in castra revertentes impetus esset factus, paulum abfuit, quin ipse Labienus cum Iuba caperentur c. 49—52. Tandem reliqua exercitus pars ex Sicilia advecta est; concione habita Caesar quosdam tribunos militum et centuriones ab exercitu removet c. 54. 55. Gaetuli ab Iuba desciscunt et qui ex iis apud Iubam in equitum numero militabant noctu ad Caesarem profugiunt c. 55. 56. Iubae in primores civium Romanorum arrogantia c. 57. Exercitus in aciem educuntur; ad vesperum denique equitum fit leve proelium c. 58—61. Interim naves Caesaris onerariae, quae longius a portu constiterant, apud Leptin a Varo incenduntur; quem Caesar continuo insecutus quinqueremem recuperat, aliam navim expugnat, et quas ante portum Adrumeti, in quem profugerat classis Vari, deprehendit, incendit, c 62—64. Frumentum conquisiturus Caesar cum exercitus parte circum villas usque ad Aggar oppidum proficiscitur; quod quum et adversarii facerent, per eiusmodi occasiones crebro est pugnatum c. 65—73. Legati ex Vaga oppido Caesarem conveniunt; dum eum de mittendo praesidio orant, oppidum ab Iuba esse expugnatum nunciatur c. 74. Exercitu lustrato Caesar ad oppidum Sarsuram castra movet frumentum eo ab Scipione comportatum intercepturus; Labienum agmen cum equitatu lacessentem fugat, oppido potitur. Inde in castra, quae ad Aggar habuerat, regreditur. Eodem Scipio subsequitur. c. 75. 76. Quem quum ad pugnam elicere nequiret Caesar rem in discrimen adducturus Thapsum proficiscitur, oppidumque, cui Vergilius praeerat. circummunire instituit. Iam Scipio, nisi oppidum muni-

tissimum hominesque fidissimos amittere vellet, facere non potuit, quin dimicaret. c. 77—80. Proelio ad oppidum commisso Scipionis exercitus gravissima clade profligatur c. 81—86. Qui vitae exitus fuerit Catonis, Iubae, Petrei, Scipionis narratur c. 87—96. Rebus sic feliciter gestis Caesar Iubae regnum in provinciae formam redigit, civitates singulosque qui cum Scipione fecerant pecunia mulctat, deinde Romam revertit c. 97—98.

---

1. Caesar itineribus iustis confectis nullo die intermisso a. d. XIIII Kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis: quum praesertim ab incolis eius provinciae nuntiarentur adversariorum copiae equitatus infinitus, legiones regiae IIII, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephanti CXX classesque esse complures, tamen non deterrebatur animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio quinta, equitum ad II milia.

2. Legionibus collectis VI et equitum II milibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem partem navium antecedere iussit et insulam petere Aponianam, quae abest a Lilybaeo ...... Ipse parum commoratus bona paucorum publice vendit, deinde Alieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis *mandatis* ipse navem conscendit a. d.

VI Kal. Ian. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo celerique navigio vectus post diem quartum cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, dein Neapolim; complura praeterea castella et oppida non longe a mari reliquit.

3. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu [Adrumetum] Cn. Piso cum Maurorum circiter tribus milibus apparuit, ibi paulisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum, cuius numerus in praesentia fuit peditum III milia, equites CL, castrisque ante oppidum positis sine iniuria cuiusquam consedit cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim muros armatis complent, ante portam frequentes considunt ad se defendendum; quorum numerus duarum legionum instar erat. Caesar circum oppidum vectus natura loci perspecta rediit in castra. Nonnemo culpae eius imprudentiaeque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem peterent, praeceperat, neque, ut more ipsius consuetudo superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore his perlectis locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat. Namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur, sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupabatur.

4. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret potestatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque data facultate litteras conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simulatque captivus quum pervenisset litterasque, ut erat man-

datum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet ille, Unde, inquit, istas? Tum captivus: Imperatore a Caesare. Tunc Considius, Unus est, inquit Scipio imperator hoc tempore populi Romani; deinde in conspectu suo statim captivum interfici iubet litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

5. Postquam una nocte et die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Considio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabatur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

6. Itaque castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus * XXX Galli Maurorum equitum II milia loco pellerent fugarentque in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod quum saepius facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis et parte equitatus iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant

Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire et polliceri frumentum paratosque esse quae imperasset facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam, Kal. Ianuariis.

7. Inde movit et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido obviam veniunt, libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret aut iniuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodemque naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi neque mediterranea petere propter navium errorem equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves iubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos iaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum equis inter convalles ut subito exsistant, non ut in campo comminus depugnent.

8. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum ha-

beret nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis et qui cum eo bellum contra se gerebant miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

9. Caesar a. d. III Non. Ian. castra movet; Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaque omnia sequantur. Itaque magno numero frumenti invento Ruspinam redit. Huc eum idcirco existimo recepisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret.

10. Itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem Lepti, proximo oppido, reliquerat, cum legione iubet comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum copia et ea tironum neque omni exposita in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis equitatumque innumerabilem se expositos videbant neque quicquam solatii in praesentia neque auxilium in suorum consilio animum advertebant nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

11. Caesar una nocte in navibus consumpta iam coelo albente quum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi atque in litore armatos reliquos advenientes milites exspectare. Itaque sine mora navibus eis in portum receptis et advectis militum equitumque copiis rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi castris constitutis ipse cum cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne hi propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

12. Interim quum iam Caesar progressus esset a castris circiter milia passuum III, per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessiri atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. Iamque quum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC, sagittariis CL.

13. Hostes interim, quorum dux erat Labienus et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine non peditum, sed equitum confertam et inter eos levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interposuerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur, dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant.

Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat propter paucitatem; sagittarios ante aciem constituit, equites dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se acie instructa cum pedestribus copiis dimicaturum.

14. Quum utrimque exspectatio fieret, neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis quam viribus decernendum videret, subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitudinem promovere collesque complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter legionarios [pedites] iacula coniiciunt. Hic quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

15. Caesar novo genere pugnae oblato, quum animum adverteret ordines suorum in procurrendo turbari (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant), edicit per ordines, ne quis miles ab signis IIII pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confisus Caesaris paucitatem circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis paulatim cedere; hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis Caesarisque copiis in orbem compulsis intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

16. Labienus in equo capite nudo versari in

prima acie; simul suos cohortari, nonnúmquam legionarios Caesaris ita appellare: Quid tu, inquit, miles tiro? tam feroculus es? Vos quoque iste verbis infatuavit? In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri. Tum miles, Non sum, inquit, tiro, Labiene, sed de legione X veteranus. Tum Labienus, Non agnosco, inquit, signa decumanorum. Tum miles: Iam me, qui sim, intelleges; simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit, et ait: Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse. Omnium tamen animi in terrorem coniecti et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem neque amplius facere nisi hostium iacula vitare.

17. Caesar interim consilio hostium cognito iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera ante signa tenderet, ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu telis coniectis in fugam vertit neque longius progressus veritus insidias se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis ac procul hostibus repulsis, convulneratisque ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

18. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis legionarios conversis equitibus recipientes novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa Caesar iubet signa converti et medio campo redintegrari proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec comminus ad manus rediretur, Cae-

sarisque equites iumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus circumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent atque eorum essent potiti. Itaque signo dato in hostes languide tela neglegenterque mittentes subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post colle deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

19. Interim ea re gesta et proelio diremto ex adversariis perfugere plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti [hostium] complures equites peditesque. Ex quibus cognitum est consilium hostium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur, et ita Labienum dixisse pro concione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur; quippe qui in illo rumore [sibi] confideret primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano quos secum a Brundisio transportaverat equites Germanos Gallosque ibique postea ex hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat, *qui* uti frenato condidicerant, praeterea regia auxilia elephantis CXX equi-

tatuque innumerabili, deinde legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius XII milibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VII milibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus, his copiis pridie Non. Ian. post diem VI, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

20. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra compluribus frequentabat suas copias (audiebat enim Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et equitum III milium esse nuntiabantur), officinas ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur. Etiam animadvertebat frumento se in Africa nisi importato uti non posse: priore enim anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent

facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

21. Hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circuire et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, iubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

22. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare non desistebat. Tuus, inquit, pater istuc aetatis quum esset et animadvertisset rempublicam ab nefariis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adolescentulus paterni exercitus reliquiis collectis paene oppressam funditus*que* deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus

patris gestis neque tam excellenti maiorum dignitate parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam est ingressus. Tu contra et patris nobilitate et dignitate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?

23. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis XXX, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauritaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu numero servorum, liberorum II milium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. Ita re male gesta Gneus Pompeius filius naves inde avertit neque postea litus attigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

24. Scipio interim cum iis copiis, quas paulo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis III milia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius

milia passuum VI terrae Africae quoquo versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant.

25. Quum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate non est visum dari spatium convalescendi augendarumque eius opum. Itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, *is*que Cirtam, oppidum opulentissimum eius regni, adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum; quibus quum conditionem ferret, ut oppido excederent idque sibi vacuum traderent, conditionemque repudiassent, postea ab eo capti interfectique sunt omnes. Inde progressus agros oppidaque vexare non destitit. Quibus rebus cognitis Iuba, quum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi suisque rebus timens elephantisque XXX relictis suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

26. Caesar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere et in castra Caesaris devenire et de adversariorum eius crude-

litate acerbitateque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis querelisque Caesar commotus quum antea constituisset e stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis adversariis gerere, ... instituit litteris[que] celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis et per catascopum missis, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset litteras nuntiumque, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum. Animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere atque castra munire, turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

27. Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit. Duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit; post illos autem suam aciem instruxit, ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus ab sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque

fiebat. Rudes enim elephanti multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur.

28. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritimo, praeerat, quum animadverteret naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem quam ibi habuit actuariam complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et quum plures adortus esset, pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis V, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his Titus Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob has causas sibi timebat. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent. Itaque deducti a Vergilio ad Scipionem custodibus sunt traditi et post diem tertium interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

29. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt; nonnumquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus fide data inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus VI, oppugnare ac vi irrumpere conabatur; quod ab defensoribus pro-

pter egregiam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius eius equitatus facere non intermittebat, quum forte ante portam turma densa astitisset, scorpione accuratius misso atque eorum decurione percusso et ad equum defixo reliqui perterriti fuga se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

30. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris, passibus CCC, instruere aciem ac maiore parte diei consumpta rursus in castra se recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret neque propius eius copias accederet, despecta patientia Caesaris exercitusque eius universis copiis productis elephantisque turritis XXX ante aciem instructis quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

31. Quibus rebus cognitis Caesar iubet milites, qui extra munitiones processerant pabulandi aut lignandi causa aut etiam muniendi gratia vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere atque in opere consistere. Equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab hoste telum missum ad se perveniret; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse per se coram, quum de vallo prospecularetur, sed mirabili peritus scientia bellandi in praetorio sedens per speculatores et nuntios imperabat, quae fieri volebat. Animadvertebat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis

perterritisque et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam. Tum egregiae munitiones castrorum atque valli fossarumque altitudo et extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat, non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. Neque idcirco copias, quamquam erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuiusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

32. Scipio interim paulisper, ut antea dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra et concione advocata de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris facit verba et cohortatus suos victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet milites rursus ad opus redire et per causam munitionum tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetulique diffugere quotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Mari usi fuissent Caesaremque eius

affinem esse audiebant, in eius castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus illustrioribus et litteris ad suos cives datis cohortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

33. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex Acilla, civitate libera et immuni, ad Caesarem veniunt seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent; se et frumentum et quaecumque res eis suppeteret communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis praesidioque dato C. Messium, aedilicia functum potestate, Acillam iubet proficisci. Qu bus rebus cognitis Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionibus et equitibus DCC praeerat, celeriter ibi parte praesidii relicta cum VIII cohortibus ad Acillam ire contendit. Messius celerius itinere confecto prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere nulla re gesta pro multitudine hominum rursus se Adrumetum recepit; deinde paucis post diebus equestribus copiis ab Labieno adductis rursus Acillitanos castris positis obsidere coepit.

34. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius adventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in castra ad

Caesarem mittit. Alienus interim proconsul Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIIII et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem. Quae naves ventum secundum nactae quarto die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis hilaratis annonaque levata sollicitudinem deponit, legiones equitesque ex navibus egressos iubet ex languore nauseaque reficere, divisos in castella munitionesque disponit.

35. Quibus rebus Scipio quique cum eo essent [comites] mirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro consuesset bellum inferre ac lacessere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex eius patientia in magnum timorem coniecti ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret verba sine periculo proloqui. Potestate facta, Saepenumero, inquiunt, imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes C. Mari, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IIII et VI, ad te voluimus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. Nunc data facultate pro speculatoribus missi a Scipione ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli factae essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias comparationemque pugnae cognosceremus atque iis renuntiaremus. Qui collaudati a Caesare stipendioque donati ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem celeriter veritas

comprobavit: namque postero die ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

36. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, delectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere atque sub manum Scipioni in castra submittere non intermittit. Legati interim ex oppido Thisdra, in quo tritici modium milia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venere, quantaque copia frumenti apud se sit, docent, simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit praesidiumque brevi tempore se missurum dixit cohortatusque ad suos cives iubet proficisci. P. Sittius interim cum copiis Numidiae fines ingressus castellum in montis loco munito locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

37. Caesar, postquam legionibus veteranis duabus, equitatu levique armatura copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves [VI] onerarias statim iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci; ipse VI Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque omnibus insciis neque suspicantibus vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam eius accessit. Inde parvulam proclivitatem degressus sinistra parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet milia passuum XII; quem iugum cingens a mari ortum neque ita praealtum velut theatri

efficit speciem. In hoc iugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae, quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

38. Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem *inspecturus* turres castellaque *iter* facere coepit idque adeo minus semihora efficit. Postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar paulisper commoratus perspectaque natura loci equitatu in statione disposito legionibus opus attribuit brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus CCCC passus constituunt.

39. Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. Iam quum non amplius passus MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere occurrerent praesidiumque inde deturbarent locumque caperent, eodemque iubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt locumque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius

iam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

40. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna turribus IIII instructa; quae Labieni prospectum impediebat, ne posset animum advertere ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sensit. Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi fortiterque restantes conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore obcaecatae omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postquam Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis atque in castra compulsis quum receptui Caesar cani iussisset equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque; qui partim eius auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant, nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide pariter tuenda praestare voluerant. Horum corpora mirifica specie amplitudineque caesa toto campo ac prostrata diverse iacebant.

41. His rebus gestis Caesar postero die ex omnibus praesidiis cohortes deduxit atque omnes suas copias in campo instruxit. Scipio suis male acceptis, occisis convulneratisque intra suas continere se munitiones coepit. Caesar instructa acie secundum infimas iugi radices propius munitiones leniter accessit. Iamque minus mille passus ab oppido Uzitta, quod Scipio tenebat, aberant legiones Iulianae, quum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus sublevari eius exercitus consuerat, eductis omnibus copiis quadruplici acie instructa ex instituto

suo, prima equestri turmatim directa elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum constitit...... suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

42. Quum iam prope solis occasum Caesar exspectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset locoque se magis defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere audere, non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat hostesque mediam aciem suam oppido texisse et sibi difficile factu esse intellexit simul et oppidum uno tempore oppugnare et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim quum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

43. Interim Considius, qui Acillam . . . et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus magnisque operibus saepe admotis et his ab oppidanis incensis quum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere per regnum Iubae facto copias cum Scipione partitus Adrumetum se recepit.

44. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Comi-

nius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe quum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Vergilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et abducta. Item altera navis trieris ex eadem classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum eius constiterunt, Non vestra, inquit, sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos cives et optimum quemque nefarie consectari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiatis, proloquimini.

45. Hac habita oratione Scipio, quum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab his gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIIII, Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim imperatorem te appello), quod mihi vitam incolumitatemque belli iure capto polliceris, et forsitan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius triciens armis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cuius enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me; ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua potestate tenes, non amplius X sumam. Tunc ex virtute nostra intelleges, quid ex tuis copiis sperare debeas.

46. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio atque animi dolore incensus innuit centurionibus, quid fieri vellet, atque ante pedes centurionem interfecit reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni. Abducite istos, inquit, nefario scelere contaminatos et caede civium saginatos. Sic extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti. Tirones autem iubet inter legiones dispertiri et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob neglegentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

47. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque vergiliarum signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non more superiorum temporum in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo propiusque hostem accedendo castra communiebat, opereque faciendo milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec mancipium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africa autem non modo sibi quicquam non acquisierant aut paraverant, sed etiam propter annonae caritatem ante parta consumpserant. Quibus rebus attenuati oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis permanebant. Itaque subito imbre grandineque consecuta gravatis pondere tentoriis aquaeque vi subrutis disiectisque

nocte intempesta ignibus exstinctis, rebus, quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per castra passim vagabantur scutisque capita contegebant. Eadem nocte V legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48. Rex interim Iuba de equestri proelio Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero elephantisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, despectis eius copiis omnem timorem deponit. Ita quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuivis facile fuit intellectu Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem quam speciosissime potuit instruxit ac paulo longius progressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus se recipit in castra.

49. Caesar, postquam animadvertit Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere et castella munire propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit, *ne* adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occuparent atque ita longius sibi progrediendi eriperent

facultatem. Eiusdem collis occupandi [gratia] Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

50. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erat transgredienda Caesari, antequam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur, ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit et praeterea post montem equites in occulto collocaverat, ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar eiusque exercitus neque retro regrediundi neque ultra procedendi oblata facultate circumventus concideretur. Caesar postquam equitatu ante praemisso inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abditi sive obliti praeceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis. Quos Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt atque eum decusso Labieni praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

51. Hac re per equites gesta Caesar legionibus opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum e regione oppidi Uzittae, quod inter sua castra et Scipionis in planitie positum erat tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset

oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri [complures] poterant: aquatione enim longa et angusta utebatur. Dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat; equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus dimicabant.

52. Caesar ab eo opere quum iam sub vesperum copias in castra reduceret, magno incursu cum omni equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit. Namque Caesar ex medio itinere copiis reductis equitibus suis auxilium tulit; equites autem adventu legionum animo addito conversis equis in Numidas cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt multosque ex iis interfecerunt. Quod nisi in noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento flatus omnium prospectui offecisset, Iuba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IIII et VI Scipionis milites diffugere partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire; itemque equites Curioniani diffisi Scipioni eiusque copiis complures se eodem conferebant.

53. Dum haec circum Uzittam ab utrisque duci-

bus administrantur, legiones duae, X et VIIII, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum iam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae Caesarianas naves, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commorantium classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

54. Quibus legionibus expositis memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum parvulam modo causulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem commeatus familia sua atque iumentis occupavisset neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de suggestu convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, Maxime vellem, inquit, homines suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque rationem habuissent. Sed quoniam illis *ab*usi sibi neque modum neque terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti rapinasque per municipia fecisti quodque mihi reique publicae inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam iumentaque in naves imposuisti, tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret, ob eas res ignominiae causa ab exercitu meo te removeo hodieque ex Africa abesse et quantum pote proficisci iubeo. Itemque te, Aule Fontei, quod tribunus militum seditiosus malusque civis fuisti, te ab exercitu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes neque pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione concitandisque militibus adversum vestrum impera-

torem quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores, indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis missosque facio et quantum pote abesse ex Africa iubeo. Itaque tradit eos centurionibus et singulis non amplius singulos additos servos in navem imponendos separatim curavit.

55. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti Caesarisque nomine persuasi a rege Iuba desciscunt celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis Iuba distentus triplici bello necessitateque coactus de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

56. Caesar brachiis perfectis promotisque usque eo, quo telum ex oppido adiici non posset, castra munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contra oppidum collocatis defensores muri deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. Namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant eiusque beneficio agris finibusque donati post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant dati potestatem, occasione capta nocte iam luminibus accensis cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime [locum] Uzittae locata.

57. Quod postquam Scipio quique cum eo erant cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinum cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aqui-

num: nihil attinere eum cum adversariis colloqui. Quum nihilo minus eius sermonem nuntius ad se referret: sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret audiente Saserna: vetat te rex colloqui. Quo nuntio perterritus discessit et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem partis civibus incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Iubae factum non in M. Aquinum, hominem novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem. Namque quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret et Iubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

58. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit sine dubio existimans ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent ante, secum concursuros propiusque se accessuros. Equo circumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione *non* procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum, verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec

quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultra occurrendum fore existimabat.

59. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse existimabatur]. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat aequalibus inter eos intervallis interiectis, post autem elephantos armaturas leves Numidasque auxiliares substituerat. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat: sinistrum enim cornu oppido Uzitta claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille passuum spatio et ad collis radices magis appulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concucurrissent, initio certaminis paulo longius eius equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris atque perturbatum iaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

60. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro eius cornu ordiar et ad dextrum perveniam. Habuit legionem X, VIIII in sinistro cornu, XXV, XXVIII, XIII, XIIII, XXVIIII, XXVI in media acie. In suo autem dextro cornu e secunda acie veteranarum legionum partem cohortium collocaverat, praeterea ex tironum paucas adiecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset.

Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adiuvabatur, sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resisti posset, laborabat, eodemque suum omnem equitatum contulerat et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem V praemiserat levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque locis certis maximeque in cornibus collocaverat.

61. Sic utrorumque exercitus instructi non plus passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderit numquam, quin dimicaretur, a mane usque ad horam X die perstiterunt. Iamque Caesar quum exercitum intra munitiones suas reducere coepisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ab dextra parte se movere propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit, frenatus autem Labieni eques in loco permanere legionesque detinere: quum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi paludemque transgressi multitudinem hostium pauci sustinere non potuerunt levique armatura deserta pulsi convulneratique uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturae XXVII occisis ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit. Namque postero die Caesar quum partem equitatus sui Leptim misisset, in itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti circiter C partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum deducere atque opus facere: vallumque et fossam per medium campum ducere adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati

esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

62. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis XIII et XIIII ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cuius adventus inscius Caesar Lucium Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem praesidii gratia commeatus sui mittit, itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispius quo erat missus celeriter pervenit. Aquila tempestate iactatus promontorium superare non potuit atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui mercandi gratia progressis vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga cognitis occasionem nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus cum primo mane Leptim universa classe vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit et penteres duas vacuas a defensoribus nullo repugnante cepit.

63. Caesar interim celeriter per nuntios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu milia passuum VI, equo admisso omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim ibique hortatur, omnes ut se naves consequerentur; [postea] ipse parvulum navigiolum conscendit, in cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque trepidantem nactus hostium classem sequi coepit. Interim Varus celeritate Caesaris audaciaque commotus cum universa classe conversis navibus Adrumetum versus fugere contendit. Quem Caesar in milibus passuum IIII consecutus recuperata quinqueremi cum suis

omnibus epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit. Reliquae naves hostium promontorium superarunt atque Adrumetum in cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promontorium superare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte commoratus prima luce Adrumetum accedit ibique navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

64. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurii perfidiam Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, ignovit.

65. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus frumenti condendi gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparent. Qua de re Caesar per indicem certior factus tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum X atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus progressus a suis castris milia passuum VII per iugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque ipse quotidie existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum cum magno

equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis considit.

66. Caesar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus paucos dies [ibi com]moratus, dum hostes quotidiano instituto saepe idem faciendo in neglegentiam adducerentur, subito mane imperat porta decumana legiones se * VIII veteranas cum parte equitatus sequi atque equitibus praemissis neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes *ex* levi armatura concidit circiter D, reliquos in fugam turpissimam coniecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cuius vim multitudinis quum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno ac retardato suos equites recepit incolumes. Postero die Iuba Numidas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

67. Caesar interim, quoniam inopia frumenti premebatur, copias omnes in castra conducit atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte collocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Aggar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici atque recreato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito Caesaris discessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia passuum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit.

68. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia passuum X, ad eius regionem et partem ca-

strorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collatis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppidum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium his legionibus occurrere suppetias. Quae res eius impetum retardavit. Itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra.

69. Quum iam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet comportare atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle. Quum iam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos et iter coeptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc saepius facerent et proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent instantes, propius non accederent et singulari genere pugnae

uterentur eosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus eius ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

70. Quum iam ad solis occasum esset, et non totos C passus in horam esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto legiones in vicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium placide leniterque procedens per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius III aut IIII milites veterani si se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem passim conversis equis se colligebant atque in spatio consequebantur et iacula in legionarios coniiciebant. Ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes sauciis X factis reduxit. Labienus circiter CCC amissis, multis vulneratis ac defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quas ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra.

71. Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocefacere; quo pede se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent modo recederent comminarenturque impetum ac prope quo

loco et quaemadmodum tela mitterent, praecipere. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simulatque ab iis insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant.

72. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur, quia quodcumque proelium quotiens erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui levique armaturae eorum nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum legiones hostium cognoverat et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque animos militum detinebat in terrore. Cui uni rei tamen invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis eius telum facile adigi posset, ornatusque ac loricatus quum esset elephantus, quae pars corporis eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela coniicerentur, praeterea, ut iumenta bestiarum odorem stridoremque et speciem consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus. Nam et milites bestias manibus pertractabant earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata coniiciebant, atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

73. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior erat factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. Nec mirum. Copias enim habebat in

Gallia bellare consuetas locis campestribus et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum dimicare consuerunt; tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorrere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

74. Legati interim ex oppido Vaga, quod finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. Per idem tempus deorum voluntate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit certiores Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudine circumdata eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

75. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII Kal. April. postero die productis universis copiis progressus ab suis castris milia passuum V a Scipionis circiter duum milium interiecto spatio in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios ab se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae animadvertit, reducit copias posteroque die castra movet atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum

equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus conversis equis signorum conspectu perterritus turpissime fugere contendit. Multis eius occisis, compluribus vulneratis milites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

76. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento exercitui dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit; in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura perspecta aquae inopia ab oppugnatione eius deterritus protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad ea castra, quae ad Aggar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

77. Thabenenses interim, qui sub dicione et potestate Iubae esse consuessent, in extrema eius regni regione maritima locati interfecto regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se gestam docent, petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, *quum* bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum

cum cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti aut commeatu dato cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad milia IIII, equites CCCC, funditores sagittariique mille uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, V milibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero II milibus passuum longe constitit in campo.

78. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter II milium numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex castris eductas atque in iugo inferiore instructas non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus in acie constituit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere impressionem levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ex legionibus habere expeditos consuerat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Iuliani CCCC vim hostium ad IIII milia numero sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant, Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter succurrerent. Quo facto sui sublati uni-

versi in hostes impressione facta in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit omnibus incolumibus. In quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

79. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent, neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertebat, adversarios non virtute eorum confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit, II Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar XVI milia nocte progressus ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque eo die circummunire coepit locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus milia passuum VIII a Thapso binis castris consedit.

80. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et D passus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxilium ferre conabatur. Quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito ibique tertia *parte* praesidio relicta ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere supra stagnum postero die et nocte confecto coelo albente non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravi, mille passibus ad mare versus conse-

dit et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nuntiatum est, milite ab opere deducto castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit classisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post hostium tergum quam maxime ad litus appelli signumque suum observare, quo signo dato subito clamore facto ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

81. Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis [contra elephantos dextro sinistroque cornu collocatis] et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire, ipse acie triplici collocata, legione X XIIIque dextro cornu, XIIII et VIIII sinistro oppositis, V legione in quarta acie ad ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis levique armatura inter equites interiecta ipse pedibus circum milites concursans virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque appellans animos eorum excitabat. Tirones autem, qui numquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen victoria parta cuperent possidere.

82. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare atque ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas recipere modo inconstanter immoderateque prodire. Quum idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a dîs immortalibus portendi. Dubitante Caesare atque eorum studio cupiditatique resistente sibique eruptione pugnari non placere clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante subito dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo

facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent vique continerent milites, ne iniussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent.

83. Quod postquam Caesar intellexit incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato equo admisso in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes iniiciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque perterritae sese convertere et suos post se frequentes stipatosque proterere et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu elephantis erant praesidio, deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis legiones vallo hostium sunt potitae, et paucis acriter repugnantibus interfectisque reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

84. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani V legionis. Nam quum in sinistro cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset eumque sub pedem subditum dein genu innixus pondere suo proboscide erecta vibrantique stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pàti, quin se armatus bestiae offerret. Quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat atque in sublime extollit armatum. Qui in eiusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, caedere quantum viribus poterat non destitit. Quo dolore adductus elephans milite abiecto maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

85. Interim Thapso qui erant praesidio ex oppido eruptionem porta maritima faciunt et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga

salutem sibi parerent, egrediuntur atque ita per mare umbilici fine ingressi terram petebant. Qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere rursus in oppidum se receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis passimque toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones consequi spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent, ducemque aliquem requirerent, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent, postquam animadverterunt neminem ibi esse [praesidio], protinus armis abiectis in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. Desperata salute in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. Namque milites veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a milite interiit: item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

86. Caesar trinis castris potitus occisisque hostium L milibus fugatisque compluribus se recepit L militibus amissis, paucis sauciis in castra et statim ex

itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantosque LX ornatos armatosque cum turribus ornamentisque [capit] captos ante oppidum instructos constituit, id hoc consilio, si posset Vergilius quique cum eo obsidebantur rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero die divina re facta concione advocata in conspectu oppidanorum milites collaudat totumque exercitum veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit ac statim inde digressus Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus et Cn. Domitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis M. Messala Uticam ante praemisso cum equitatu ipse eodem iter facere contendit.

87. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradam. Ubi quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem subiiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam coniiciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra hi equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie dolorem suum ulcisceren-

tur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque posteaquam castra non potuerânt potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent et caede rapinisque desisterent, et quid sibi vellent sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis C divisit. Idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus est unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in regnum ire intendit.

88. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos una cum CCC, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit navesque iis attribuit, ut in quas quisque partes vellet proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis liberis suis Lucio Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit atque ita se traiecit. Qui quum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto L. Caesar aliquid sibi ex ea re auxilii ratus convocato populo concione

habita cohortatur omnes, irut portae aperentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit.

89. Caesar interim a Thapso progressus Ussetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur; deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus Livineio Regulo cum legione ibi relicto Uticam ire contendit. Cui in itinere fit obvius L. Caesar et subito se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam deprecatur. Cui Caesar facile et pro natura sua et pro instituto concessit, item Caecinae, * Ceteio, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit.

90. Postero die mane in oppidum introiit concioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. Quibus metu exsanguibus de vitaque ex suo promerito desperantibus subito oblata salute

libentes cupidique conditionem acceperunt petieruntque a Caesare, ut universis CCC uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis miliens sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo die demum natos praedicantes laeti gratias agunt Caesari.

91. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando tandem nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis congestis maximam in medio foro pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum demum se ipse insuper interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, quum se parum proficere intellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos penates admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab his impetrata ab Zama discedit atque ad villam suam se cum M. Petreio paucisque equitibus confert.

92. Zamenses interim legatos de his rebus ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti, antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret,

sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse sibi, quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos collaudatos Caesar domum iubet antecedere ac suum adventum praenuntiare. Ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data Zamam pervenit. Rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

93. Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Thisdrae cum familia sua, gladiatoria manu Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum Domitiique et legionum adventu perterritus desperata salute oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit. Quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi concidunt seque in quascumque potuere partes conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos aut fugatos, Marcum Catonem Uticae sibi ipsum manus attulisse, regem vagum a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli tradit.

94. Rex interim ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, quum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Iuba Petreium facile ferro consumpsit. Dein quum ipse sibi conaretur gladio traiicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret [idque obtinuit].

95. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, praefecti Iubae, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero circiter mille. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis cum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum coniuge et liberis vivos capit. Paucis post diebus dissensione in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

96. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque iactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur; ubi classis P. Sitti per id tempus erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur, ibique Scipio cum quibus paulo ante nominavi interiit.

97. Caesar interim Zamae auctione regia facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque regiis erogatis ex regnoque provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba Petreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS XX, conventui eorum HS XXX, itemque Adrumetinis HS XXX, conventui eorum HS L multae nomine imponit; civitates bonaque eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Iuba diripuerat, et ad senatum questi per legatos atque arbitris a senatu datis sua receperant, XXX centenis milibus pondo olei in annos singulos

multat, ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Iuba inierant eumque armis, militibus, pecunia iuverant. Thisdritanos propter humilitatem civitatis certo numero frumenti multat.

98. His rebus gestis Idibus Iun. Uticae classem conscendit ac post diem tertium Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium eiusque classem receperant copiisque iuverant, HS C multat et pro decumis octavas pendere iubet bonaque paucorum vendit et ante diem IIII Kal. Quintil. naves conscendit et a Caralibus secundum terram provectus duodetricesimo die, ideo quod tempestatibus in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 708. 709.] Collectis Pompeianorum partium reliquiis auxiliisque et precibus et vi comparatis Cn. Pompeius filius in Hispania ulteriore denuo bellum contra Caesarem parat c. 1. Caesar quartum consul creatus ad Cordubam proficiscitur, quam Sext. Pompeius occupatam tenebat c. 2. Uliae ab Cn. Pompeio obsessae tempestatis beneficio praesidium immittit c. 3, ipse Cordubam aggreditur. Iam fratris litteris arcessitus Cn. Pompeius, Uliae obsessione dimissa c. 4, Caesari flumen Baetim transgressuro occurrit. Quum crebro nec tamen ullo eventu esset pugnatum, Caesar noctu Ateguam signa movet, eumque insequitur Pompeius c. 5. 6. Castra uterque muniunt ad flumen Salsum c. 7 in locis ad bellum ducendum maxime natura idoneis c. 8. Pompeius castellum quoddam Caesaris adortus repellitur c. 9; paulo post castris incensis Cordubam contendit c. 10. Capiuntur a Caesaris equitibus homines commeatum ex oppido in Pompei castra portantes c. 11. Oppidani erumpentes repelluntur c. 12. Pompeius castra munitione cum flumine Salso coniungit. Caesar Ateguam oppugnare pergit; imprimis tormentis eminus pugnatur c. 13. Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit. Proelio equestri facto Pompeiani Caesarianos repellunt; deinde adductis ab Caesare auxiliis cedere coguntur c. 14. Quae sit proelii equestris ratio, exponitur. Brevi post, quum ad murum pugnaretur, oppidani hospites, qui in oppido erant, iugulant et de muro praecipitant c. 15. Oppidani cum Pompeio se coniuncturi eruptionem faciunt; at repelluntur c. 16. Tullius quidam cum Caesare de deditione agit c. 17. Continuatur oppidi oppugnatio c. 18. Oppidum Caesari deditur c. 19. Castris Pompei ad Ucubam versus motis Caesar eodem iter facit c. 20. Quum transfugarum ex Pompeiano exercitu nu-

merus in dies augeretur, Pompeius eos, qui Caesari favere dicebantur, supplicio tradit c. 21. Ursaonenses, Ateguae capti, legati ad suos dimittuntur; interfecti sunt a Pompeianis, qui Ursaonem praesidio tenebant c. 22. Caesar Pompei castris castra confert; Caesariani operibus occupati lacessuntur a Pompeianis. Fit leve proelium c. 23; gravius proelium postero die editur nec sine magno Pompeianorum detrimento c. 24. Q. Pompeius Niger cum Antistio Turpione ad singulare certamen provocante congreditur c. 25. Equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt; intercipiuntur Cn. Pompei litterae c. 26. Castris utrimque in campo Mundensi positis c. 27 maximum ibi proelium committitur. Quum hostes natura loci adiuvarentur utpote ex loco superiore pugnantes, Caesariani prope de victoria desperabant; at legionis X et equitum virtute proelium est restitutum hostesque in fugam coniecti sunt c. 28—31. Pompeianorum pars Mundam confugit; ad eos obsidendos parte exercitus relicta c. 32 Caesar ipse Cordubam aggreditur et expugnat c. 33. 34. Deinde Hispalim recipit. Praesidium, quod ibi relinquit, mox opprimitur a Philone cum Lusitanorum manu oppidum noctu ingresso c. 35. Eruptione facta oppidani naves in Baeti flumine incendunt; quos persecuti Caesariani oppido ipso potiuntur. Asta Caesari deditur; coniuratio ab transfugis Pompeianis concitata, opprimitur c. 36. Pompeius navium numero occupato Carteia profugit; insequitur eum Didius, qui Gadibus Caesarianae classi praeerat, naviumque partem incendit, partem capit c. 37. Pompeius saucius in lectica effugit; infeliciter cum persequentibus Caesarianis pugnat c. 38. Quum in specum se abdidisset, captivorum indicio deprehensus interficitur c. 39. Lusitani, qui ex Pompeiano exercitu supererant, Didium navibus reficiendis occupatum crebris proeliis lacessunt, naves incendunt, ipsum occidunt c. 40. Interim Fabius Maximus ad Mundam obsidendam a Caesare relictus oppidum expugnat; inde Ursaonem obsidere instituit c. 41. Concio, quam Caesar Hispali habuit c. 42.

---

1. Pharnace superato [Africa recepta] qui ex his proeliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, ... Quum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus partim vi bene magna comparata manu provinciam vastare. Quibus in rebus non-

nullae civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia latronum largitio fieret. Ita * paucis commoda hoste hortato maiores augebantur copiae. Hoc crebrius nuntiis in Italiam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

2. Caesar dictator tertio, *consul* designatus quarto * multis iterante diebus coniectis cum ceteris festinationem bellum conficiendum in Hispaniam quum venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, qui certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent . . . . . . Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

3. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido cognito Caesaris adventu legati clam praesidia Cn. Pompei Caesarem quum adissent, petere coeperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar (eam civitatem omni tempore optime

de populo Romano meritam esse) celeriter sex cohortes secunda vigilia iubet proficisci, pari equites numero. Quibus praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Iunium Paciaecum. Qui quum ad Cn. Pompei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur; quae vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere possent. Cuius incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita quum ad eum venerunt, iubet binos equos conscendere, et recta per adversariorum praesidia ad oppidum contendunt. Mediisque eorum praesidiis quum essent . . . . . . unus ex nostris respondit, ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato ab oppidanis sunt recepti, et pedites dispositi partim ibi remanserunt, equites clamore facto eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic in illo facto, quum inscientibus accidisset, existimabant prope magna pars hominum, qui in his castris fuissent, se prope captos esse.

4. Hoc misso ad Uliam praesidio Caesar, ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit exque itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante praemisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti. Appropinquantibus ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exissent, loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Itaque

facit: Ulia prope capta litteris fratris excitus cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

5. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita insuper ponte facto copias ad castra tripartito traduxit. Tenebat adversus oppidum e regione pontis castra, ut supra scripsimus, tripartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet; ex qua contentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi superiores discederent. Quae res quum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna iniqua, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, fluminis ripas appropinquantes coangustati praecipitabantur. Hic alternis non solum morti mortem exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo quoque tempore de bello decernere.

6. Id quum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos . . . . . . ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset * qua die facultatem et angustias . . . . . . carra complura mulosque canistris onustos retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. Qui quum Pompeio nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cuius in adventum praesidii causa Caesar quum complura castella occupasset, partim ubi equitatus partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu

castris praesidio esse possent, hic in adventu Pompei incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Ita illa obscuratione cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic ut vix in ea caede pauci effugerent.

7. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar * in munitionibus ceterisque, quae ad oppidum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa et natura edita ad rem militarem; quae planitie dividuntur, Salso flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen sit, circiter passuum duo milia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum. Sed ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat. Reliquae ex fugitivis * auxiliares consistebant. Nam de levi armatura et equitatu longe et virtute et numero nostri erant superiores.

8. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem et non minus copiosam aquationem inopem difficilemque habet oppugnationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars eius provinciae montibus fere munita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul

aditus ascensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. Id quod in hoc contigit bello. Nam quum inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum.

9. [Quod] Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat *castellum* a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultate et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret. Ita fretus opinione tertia vigilia profectus castellum oppugnare coepit. Quum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto quum ex castello repugnare coepissent, maioribusque castris Caesari nuntius esset allatus, cum III legionibus est profectus, ut laborantibus succurreret nostris; et quum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus duo . . multi praeterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.

10. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit quinque, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus.

11. Postero die equites nostri longius ad Cordu-

bam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompei ex oppido portabant. Ex his capti L cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt [sic ut: omne genus *telorum* quibus ignis per iactus solitus est mitti]. Hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos confugit.

12. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt se servos esse. Quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [transfugerant]. Eis ad ignoscendum nulla facultas est data, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant perperamque ad nostra castra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando bene magnum tempus consumpserunt compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito tempore noctis eruptionem ad legionem VI fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Hi quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

13. Postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum; et quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt deiecti et occisi tres. Eo die Aulus Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum conscendit et fugit. Speculator de legione II Pompeiana captus a militibus et interfectus est; idemque temporis glans

missa est inscripta: quo die ad oppidum capiendum accederent, se scutum esse positurum. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere et oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt et bene magna prioris muri parte deiecta . . . . . . Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati . . . . . . missos facere loricatos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar: se conditiones dare, non accipere consuevisse. Ibi quum in oppidum revertissent, relato responso clamore sublato omni genere telorum emisso pugnare pro muro toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita corona circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare.

14. * Eius praeteriti temporis Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit neque a nostris prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protriti. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, * ut consuessent, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere.

15. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: quum eques ad dimicandum [dimisso

equo] cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit proelio. Quum pedites levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus venissent, idque in proelio animadversum esset, complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre [pedes equestre] proelium facere coepit, usque eo ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. Nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et equites V. Eius diei insequenti tempore pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post hominum memoriam numquam est factum.

16. Huius diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine iacta quum bene magnam partem temporis consumpsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompei castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt virgulta, crates ad fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramenticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas, praeterea argentum, vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinentur, illi caede facta ad praesidia Pompei se reciperent: nam quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet necopinantibus nostris esset gestum, tamen virtute freti repulsos multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedam

armaque eorum sunt potiti vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta clamasse facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse; multa praeterea dixisse, qua oratione deterritos amplius iugulationem non fecisse.

17. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem. Cuius funestae laudes quoniam ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii . . . . . . et propter patriae luctuosam perniciem dedimur hostium numero, qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus [victoriam]. Qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque temporibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes, relicti et deserti a Pompeio, tua virtute superati salutem a tua clementia deposcimus, petimus, ut qualem . . . . . . gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo.

18. Remissis legatis quum ad portam venissent * Ti. Tullius et quum introëuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit et manum eius incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam. Servus,

cuius dominus in Caesaris castris fuisset (uxorem et filios in oppido reliquerat), dominum iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita litteris acceptis, quum in oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam solebat . . . . . . Insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, quam Pompeius concionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum; unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, iugulatum. Eodem tempore tabellarii eius deprehensi, qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et qui vitam sibi peteret iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita * fune crure de ligno quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nuntiavit Pompeium et Labienum de iugulatione oppidanorum indignatos esse.

19. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnarunt acerrime et turrim nostram ut superiorem incenderunt, idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se deiecit, ad nos transiliit dixitque se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam oppressam et iugulatam. Hoc praeterito tempore tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum est inventum: L. Munatius Caesari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi prae-

stiti, tali virtute et constantia [futurum] me in te praestabo. Eodem tempore oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt: si sibi vitam concederet, sese insequenti luce oppidum esse dedituros. Quibus respondit: se Caesarem esse fidemque praestaturum. Ita ante diem XI. Kal. Mart. oppido potitus imperator est appellatus.

20. Quod Pompeius, ex perfugis quum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit et munitionibus se continere coepit, *etiam* Caesar movit et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit et nuntiavit Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse eisque ita imperavisse, ut diligentia adhibita perquirerent, qui essent suarum partium itemque adversariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit captum, servus est prensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum iugulasse: is vivus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati VIII ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt levi armatura. Ea nocte speculatores prensi servi III et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.

21. Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XL equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIIII, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reliquos versum oppidum iussit deduci; ex quibus effugerunt CXX et ad Caesarem venerunt.

22. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Ursaonenses capti sunt, legati profecti sunt cum

nostris, uti rem gestam Ursavonensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites iugulari, praeterea multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur. Qui *quum* ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio insecuti ex aversione legatos iugularunt. Duo reliqui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt . . . . . . et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data quum inde esset profectus, praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore servi transfugae nuntiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam coniici eumque non amplius XVII accipere.

23. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic quum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt nec detinentibus nostris multis telis iniectis complures

vulneribus affecere. Hic tum, ut ait Ennius, nostri cessere parumper. Itaque praeter consuetudinem quum nostris animadversum esset accidere, centuriones ex legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita quum eius compar *impar* proelium facere coepisset, quum undique se circumveniri animum advertisset, ingressus pedem offendit. In huius concidentis, centurionis ac viri fortis, insignia quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi inferiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita cupidius dum intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex utroque genere pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quîs etiam Clodius Arquitius; inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris praeter duos centuriones sit nemo desideratus gloria se efferentes.

24. Postero die ad Soricam utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius quum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum V, haec res necessario devocabat eum ad dimicandum ut descenderet; neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo . . . . . . excelsum tumulum capiebat, usque eo ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo de facto quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, deiecti planitie. Quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique cedentibus adversariis non parum magna in caede versabantur. Quibus mons, non virtus saluti fuit subsidio. Quod nisi advesperasset, a paucioribus nostris omni auxilio pri-

vati essent. Nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIIII, ex legionariis CXXXVIII, praeterquam quorum arma et spolia allata sunt. Ita pridie duorum centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

25. Insequenti die pari consuetudine quum ad eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam praeter equites nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt, simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent * ut consueti insequi existimare posses paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi descendere praeter unum Antistium Turpionem; qui fidens viribus ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antisti omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae. Nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique * suarum quisque ex partium virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri, quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignia praefulgens opus caelatum ...... quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi propter equitum concessum, ut supra demonstravimus, levem armaturam praesidii causa non longe ab opere ...... castra constituit. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi clamore facto impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis in castra se recipiunt.

26. Caesar ob virtutem turmae Cassianae donavit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi armaturae milia XII. Hoc die A. Baebius et C. Flavius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equis ad Caesarem transfugerunt, qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnes; qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent: servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus occasione capta se transfugisse. Item hoc die litterae sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos . . . . . . qui si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tironem non audent in campum deducere nostrisque adhuc fixi praesidiis bellum ducunt. Nam singulas civitates circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu privati necessario ad dimicandum descendent.

27. Insequenti tempore quum nostri in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, a. d. III Non. Mart. proelium ad Soricam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castella praeesse. Eo die Pompeius castra movit et contra Hispalim in oliveto constituit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter sexta visa est. Ita castris motis Ucubim Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit ut incenderent et deusto oppido in castra maiora se reciperent. Insequenti tempore Ventiponem oppidum quum oppugnare coepisset, deditione facta iter fecit in Carrucam, contra Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas

clausisset, incendit; milesque, qui fratrem suum in castris iugulasset, interceptus est a nostris et fusti percussus. Hinc itinere facto in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

28. Sequenti die quum iter facere Caesar cum copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus Pompeium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio allato vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Ursaonensium civitati, qui sui fuissent fautores, antea litteras miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod maiorem partem exercitus tironem haberet. Hae litterae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus tuto se facere posse existimabat. Etenim et natura loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi castra constituta. Namque superius demonstravimus loca excellentia tumulis contineri, intervallo planitie dividi; id quod eo incidit tempore.

29. Planities inter utraque castra intercedebat circiter milia passuum V, ut * auxilia Pompei duabus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura. Hinc dirigens proxima planities aequabatur. Cuius decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextram. Itaque Caesar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie aequitatem ornaret diei solisque serenitate, ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur, ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id

quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi longius non audebant procedere, * in quo sibi prope murum adversariis constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam; neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. Nostri pede presso propius rivum quum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

30. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIIII milibus equitum. Ita quum in extrema planitie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundum superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant impediri, quo minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem efficiebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum tenebant, sinistrum III et V legio itemque et cetera auxilia et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

31. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii loco superiore se defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae. Congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae quum parem vir-

tutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse; qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum traduci coepta sit a dextro. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistro cornu premere coepit: at illi eximia virtute proelium facere ut locus in aciem ad subsidium veniundi non daretur. Ita quum clamor esset intermixtus gemitu gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timor praepediebat. Hic, ut ait Ennius, pes pede premitur, armis teruntur arma, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid amplius, praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum, itemque equites Romani partim ex urbe partim ex provincia ad milia III. Nostri desiderati ad hominum mille partim equitum partim peditum; saucii . . adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et fasces praeterea hos habuit . . .

32. . . . ex fuga hac qui oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostrique cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro cespite cadauera collocabantur, insuper [occisi] in gladiorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa universa hostium timorem . . . . . . virtutisque insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii ita Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveribus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt.

Ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Caesarem proficisci et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. Quo quum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset. Litteris missis Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus (qui arbitrati sunt clanculum venisse), ut ab eo, quae vellent, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

33. Caesar ex proelio *Munda* munitione circumdata Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occuparunt. Quum eo ventum esset, conviciari coeperunt: nos ex proelio paucos superesse; quo fugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen traiecit et castra posuit. Scapula, totius seditionis, familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam optimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenare, resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum iussit et libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram incendere.

34. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt, usque eo ut

clamor in castra nostra perveniret fere inter Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi; qui in Caesaris adventum discordare coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam, quum iam depugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denique legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. Qui superati a nostris sunt interfecti hominum milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitur. Dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

35. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum ad oppidum esset ventum, Caninium legatum cum praesidio intromittit; ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magna *manus* intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum indignaretur. Clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat) — hic clam praesidia *in* Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Lennium convenit, qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus Hispalim *in* oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium, vigiles iugulant, portas praecludunt, de integro pugnare coeperunt.

36. Dum haec geruntur, legati Carteienses renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent. Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucri facere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent et moenia

delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusitanos eruptionem facere; id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri, dum incendio detinentur . . . . . . illi profugiunt et ab equitibus conciduntur. Quo facto oppido recuperato Astam iter facere coepit; ex qua civitate legati ad deditionem venerunt. Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et quum essent in legionem distributi, coniurant inter sese, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent, illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita insequenti nocte vigilia tertia tessera data extra vallum omnes sunt concisi.

37. Carteienses, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat, pars erat, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata portas occupant; caedes fit magna; saucius Pompeius naves XX occupat longas et profugit. Didius, qui *ad* Gades classi praefuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditum et equitatus ad persequendum celeriter terrestre faciebant iter navigationem confestim insequentes. Quarto die navigationis, quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe accurrit, naves incendit, nonnullas capit.

38. Pompeius cum paucis profugit et locum quendam munitum natura occupat. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus antemissis certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset; quae res maxime impediebat. Ita lectica ad turrem quum esset allatus, in ea tenebatur. Lusi-

tanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas. * Nam idcirco propter suo praesidio fuisset conspectus celeriter ad munitum locum natura ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent subeunt in adventu nos depellunt qui telis. Quibus cedentibus cupidius insequebantur adversarii et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto animadvertebatur nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituunt; pari autem et celeri festinatione circum munitiones iugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent. A quibus quum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

39. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius et intorto talo idcirco tardabatur ad fugiendum, itemque propter loci difficultatem neque equo neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur. Conclusa munitione amissisque auxiliis ad convallem exesumque locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim II Id. April. caput allatum et populo datum est in conspectum.

40. Interfecto Cn. Pompeio adolescente Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia proximo se recepit castello nonnullasque naves ad reficiendum subduxit et, quamvis . . . . essent, brachium . . . . Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt et bene magna manu comparata ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur et prope quotidianis pugnis . . . . . . insidias ponunt et tripartito signa distribuunt. Erant parati,

qui naves incenderent, incensisque qui subsidium repellerent: hi sic dispositi erant, ut a nullo ...... conspectu omnium ad pugnam contendunt. Ita quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad pugnam processerant, eodem signo, fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant, item [nonnulli] complures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt, ancoris sublatis pelagus remis petere coeperunt; quae res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

41. Fabius Maximus, quem ad Mundam * praesidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis * lurnisque circum se interclusis inter se decernere facta caede bene magna faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt et reliquos vivos capiunt, XIIII milia. Ursaonem proficiscuntur; quod oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura aditus ad oppugnandum * hostem appeteret. Huc accedebat, ut aqua praeterquam in ipso oppido [nam] circumcirca nusquam reperiretur propius milia passuum VIII; quae res magno erat adiumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut aggerem...... materiesque, unde soliti sunt turres * agi, propius milia passuum VI non reperiebatur. * Ac Pompeius ad oppidum oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congessit. Ita necessario diducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

42. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursaonem, Caesar, ad Hispalim quum Gadibus se recepisset, insequenti die concione advocata commemo-

rat: Initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse; insequenti praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse et ea pecunia provinciam liberasse, simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul publicis privatisque causis multorum inimicitiis susceptis defendisse; suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et immemores et ingratos in se et in populum Romanum hoc bello et praeterito tempore cognosse. Vos iure gentium civiumque Romanorum institutis cognitis more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum comparavit, agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis? An me deleto non animadvertebatis [decem] habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? Quarum laudibus et virtute . . . . . .